

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

М. М. СУЛТОНОВА

АБДУЛЛА ҶАҲҲОР
УСЛУБИНИНГ
БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
Тошкент — 1967

Ўзбек совет адабиёти асосчиларидан бири Абдулла Қаҳҳорнинг сермазмун ва серқирра ижоди умумсовет адабиётининг тараққиёт тарихида, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимиз тарихида муҳим воқеадир. Ўзбек совет адабиётининг ғоявий-бадний камолотга эришишида, ўзбек адабий тилининг бойиши ва такомиллашишига муносиб ҳисса қўшган Абдулла Қаҳҳор ижоди тўғрисида йирик монографиялар, мақолалар ва тақризлар ёзилган. Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган китобда ана шу монография ва мақолаларда кам тилга олинган масала — Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий услуби ёзувчи асарларидаги автор ва персонаж нутқи хусусиятлари тўғрисида баҳс боради.

Монография адабиётшунослар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ҳамда студентлари, шунингдек барча адабиёт ихлосмандларига мўлжалланади.

Масъул муҳаррирлар:

Н. ҚАРИМОВ

ва Б. САЙИМОВ

Султонова М. М.

Абдулла Қаҳҳор услубининг баъзи масалалари. Т., «Фан», 1967.

136 бет. (ЎзССР Фан. Акад. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).

Тиражи 3000.

Султанова М. М. Стиль Абдуллы Қаххара.

АВТОРДАН

Шундай ёзувчилар бўладики, уларнинг ижодисиз бирор миллий адабиётнинг тараққиёт йўлини тасаввур этиш қийин. Ўзбек адабиётининг йирик арбоби, кўп миллатли совет адабиётининг ўзига хос овозга эга бўлган намояндаларидан бири Абдулла Қаҳҳор — ана шундай ёзувчилардан. Ўзбек адабиёти ҳақида фикр юритилар экан, Абдулла Қаҳҳор номи Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон номлари билан бир қаторда туради.

Одатда чинакам истеъдод соҳиблари бир-бирларига асло ўхшамайди. Ҳамза асарларини Ҳамид Олимжон асарларидан ажратиш учун уларнинг имзосига қараш шарт бўлмаганидек, Абдулла Қаҳҳор билан Абдулла Қодирий ёхуд Ойбек асарларини ҳам «адаштириб қўйиш» мумкин эмас. Абдулла Қаҳҳор инсонпарвар ёзувчилардан. У инсонни улуғлайди, ҳурматлайди. Ёзувчининг инсонга бўлган муҳаббати уни хўрловчи, қадрсизловчи, инсоний туйғуларни поймол қилувчи ҳамма нарса-ларга нисбатан шафқатсиз, мурасасиз бўлиши орқали тасдиқланади. Ёзувчи кўзига биринчи навбатда ижтимоий тенгсизлик натижасида келиб чиққан адолатсизлик, ночорлик, қашшоқлик ташланади (ўтмиш темасидаги ҳикоялар цикли); яшашга, ишлашга ҳамма шароит яратилган бир даврда эса у ўтмиш сарқитларининг сақланиб қолишига нисбатан айниқса мурасасизлик қилади. Ёзувчининг ҳаётга бундай муносабатда бўлиши, ҳаёт масалаларига шу нуқтан назардан ёндашиши, ҳаётни шундай «кўриши» унинг ижодий манерасини белгилайди. Ёзувчи асар асосига олинган даврни, воқеани, қаҳрамонни жуда яхши билади. Шунинг натижасида А. Қаҳҳор асарларида катта бир тарихий давр қаҳрамон ҳаётидаги характерли бир воқеа тасвири орқали мужассамланади. Бу ҳол айни пайтда А. Қаҳҳорнинг бадий тасвирий воситаларини ҳам белгилаб келади.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонлари — оддий одамлар; улар ҳа-

ётида рўй берган воқеа ва ҳодисалар ҳам одатдан ташқари ва фавқулудда эмас; шунга қараб ёзувчининг тасвирий воситалари ҳам оддий бўлиб қолади. Бироқ бу оддийлик остида ёзувчининг катта маҳорати, истеъдоди, билими ётади.

Бирор ёзувчининг маҳорати ўрганилар экан, унинг дунёқараши, воқеликка муносабати ва шунга ўхшаш масалаларнигина эмас, балки бу маҳорат жараёнини ҳам тадқиқ этиш талаб этилади. Бу ишда биз ёзувчининг ижодий индивидуаллиги, стили, асарларининг ўзига хос садоси ва таъсир кучи сингари масалаларни ана шу маҳорат жараёнини озми-кўпми кўрсатиш, бадиийлик компонентларини текшириш орқали очишга уриндик.

Табийки, А. Қаҳҳор ижоди кўплаб адабиётшунос ва танқидчиларни қизиқтирди ва қизиқтириб келмоқда. Ёзувчи ижодига бўлган эътибор «Сароб» романи нашр этилиши билан айниқса кучайган эди. Бу асар ўз даврида республика жамоатчилиги томонидан кенг муҳокама қилинди. «Ўзига бундай жамоат фикрини, муҳокамасини тортган асар сўнги вақтгача адабиётимизда йўқ эди, десак бўлади»¹ деб ёзган эди ўша вақтда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали. Бу ўша пайтда «Сароб» романидан бошқа йирикроқ асарлар бўлмаганидан эмас, балки романининг ёзувчи ижодида ва умуман ўзбек адабиётида муҳим воқеа бўлганидан эди. Абдулла Қаҳҳор «Сароб»дан кейин китобхонларга манзур бўлган тарихий темадаги ҳикоялар циклини яратди. Унинг уруш ҳаётидан олинган повестлари, «Қўшчинор чироқлари» романи, совет ва чет эл саҳнасида катта муваффақият билан қўйилган пьесалари, «Синчалак» повести ва ниҳоят Ҳамза мукофоти билан тақдирланган «Ўтмишдан эртақлар»и ўзбек адабиётининг юксалишида муҳим омил бўлди.

Абдулла Қаҳҳорнинг деярли ҳамма асарлари рус ва қардош халқлар тилларига таржима қилинди. Унинг «Синчалак» повести ва бошқа асарлари чет тилларда ҳам нашр этилди.

А. Қаҳҳор асарлари эълон қилиниши билан улар ҳақида газета ва журналларда, альманах ва тўпламларда кўпгина тақриз ва мақолалар босилди, қизғин мусоҳаба ва мунозаралар бўлди. А. Қаҳҳор ижодига бағишланган бир неча махсус диссертацион ишлар ёзилди², И. Боролина ва Ҳ. Абдусам-

¹ Р. Маждий, «Сароб» тўғрисида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1941, № 5, 46-бет.

² А. Алимўхамедов, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида одам образи, Тошкент, 1948 (ЎзФАН кутубхонаси); И. Боролина, Рассказы Абдуллы Каххара, Москва, 1953 (В. И. Ленин номидаги Давлат халқ кутубхонаси); П. Қодиров, Послевоенное творчество А. Каххара, М., 1954 (В. И. Ленин номидаги Давлат халқ кутубхонаси); А. Геворкян, Сатира

товнинг монографиялари босилиб чиқди³, қатор илмий ва илмий-оммабоп мақолалар эълон этилди⁴. Ўзбек совет адабиёти тарихига, унинг айрим масалалари ва проблемаларига бағишланган тадқиқотларда А. Қаҳҳор асарлари ҳам таҳлил қилинади.

Қўлингиздаги рисолада А. Қаҳҳор асарларида автор ва қаҳрамонларнинг нутқ хусусиятлари, образ яратишнинг муҳим компонентларидан бири бўлмиш портрет чизиш манераси, бадий ижоддаги пейзаж ва рамзий деталларнинг роли каби масалалар тадқиқ этилади. Биз бундай бадий-тасвирий компонентларни А. Қаҳҳор ижодида асар ғояси, образ яратиш усули сингари масалалар билан боғлиқ ҳолда қараб чиқишга ҳаракат қилдик. Шуни айтиш керакки, биз Абдулла Қаҳҳор асарларини умуман баҳолашни, шунингдек, қўйилган масалалардан келиб чиққан ҳолда ёзувчи ижодини бошқа ўзбек ёзувчиларининг асарлари билан солиштириб ўрганишни ўз зиммамизга олмаймиз.

Биз бу ишга асосан ёзувчининг 1956—57 йилларда нашр этилган уч томлик «Танланган асарлар» ини асос қилиб олдик, зарур ўринларда эса А. Қаҳҳор асарларининг бошқа нашрларига ҳам мурожаат этдик.

в прозе Абдуллы Қаххара, Самарканд, 1963 (ЎзДУ асосий кутубхонаси); И. Қўчқортоев, Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги, Тошкент, 1965 (ТошДУ асосий кутубхонаси).

³ И. Боролина, Абдулла Қаххар Очерк творчества, Ташкент, Госиздат, 1957; Ҳ. Абдусаматов, Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк, Ўзадабийнашр, 1960.

⁴ Р. Маждидий, «Сароб» тўғрисида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1941, № 5; Еқубов, Абдулла Қаҳҳор новеллалари, «Шарқ юлдузи», 1946, № 1—2; А. Алимұхамедов, А. Қаҳҳор ҳикояларида психологик тасвир, «Шарқ юлдузи», 1947, № 2—3; П. Қодиров, Абдулла Қаҳҳор, Танланган асарлар, 1-том, Тошкент, 1957; О. Шарафуддинов, Келажакка чорловчи повесть, «Ўзбек адабиёти масалалари», Тошкент, 1959; Л. Тожиева, Абдулла Қаҳҳорнинг фелъетонлари ҳақида, «Ўзбек адабиёти масалалари», Тошкент, 1958; М. Қўшчинов, «Синчалак», «Ҳаёт ва маҳорат», Тошкент, 1962.

ОБРАЗ ВА БАДИИЙ НУТҚ ҚИРРАЛАРИ

*Дунёда қалб ҳарорати билан жон кир-
гизилмаган нутқ — ўлик нутқдан совуқроқ
нарс а бормикин!*

Абдулла Қаҳҳор

ПЕРСОНАЖ НУТҚИ

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хослиги, индивидуал хусусияти даставвал унинг тилида кўринади. Ўзбек адабиётида бадий тил ҳақида, ёзувчининг ўзига хос тили ҳақида гап кетар экан, даставвал Абдулла Қаҳҳор номи тилга олинади. Тилдаги бу ўзига хослик А. Қаҳҳор асарларидаги автор ва персонаж нутқларининг таҳлилида равшан кўринади.

А. Қаҳҳор қаҳрамонлари ёш ва қари, бой ва камбағал, саний ва бахил, илғор ва қолоқ, маҳмадона ва камгап — хуллас, жамиятнинг турли қатламларига мансуб бўлган персонажлардир. Уларнинг ўзига хос индивидуал хусусиятларининг ҳаммаси уларнинг тилида ҳам акс этади.

Ёзувчи қаҳрамоннинг сўзлаш манерасини, унинг ўзига хос интонациясини қисқа ва лўнда жумлалардан ташкил топган суҳбатлар, диалоглар, монологлар орқали тасвирлашга, қаҳрамон характериға хос чизиқларнинг шаклланишини унинг нутқи орқали акс эттиришга алоҳида эътибор беради.

Ёзувчининг илк асарлариға, чунончи ҳикоялариға назар ташласак, унинг персонажлар нутқиға алоҳида эътибор берганини кўрмаслик мумкин эмас.

Лекин ёш ёзувчи қаҳрамон нутқидан турли мақсадларда фойдаланиш йўллари бу даврда ҳали топиб олмаган эди. А. Қаҳҳор ижодидаги илк ижобий қаҳрамонлардан бири — Ўтбосар («Қишлоқ ҳукм остида», 1932) образини олайлик. Ёзувчи Ўтбосарни «гапиртиришда» ҳам, унинг гапларининг мазмунини келтиришида ҳам муайян мақсадни кўзда тутганини кўраимиз. Тўғрироғи, ёзувчи фақат бир мақсадни, яъни воқеанинг мазмунинигина тушунтиришни кўзлайди. Лекин шунга қарамай унинг персонаж нутқининг аҳамиятини, ҳар бир воқеа иштирокчисининг ўзига сўз бериш ва уни гапиртиришнинг адабий асардаги родини тушунганини сезиш қийин эмас. Афсуски, ёзувчида маҳоратнинг етишмаслиги асардаги ҳамма бадий-тасвирий компонентларни асар ғоясини очишга, характер яратишга сафарбар қила билмаслик натижасида

бўлса керак, персонажларнинг «тузуккина» гаплари ҳам нишонга бориб тегмайди.

«Қишлоқ ҳукм остида» асарида саводсиз, дунё ишларидан беҳабар кампир (қишлоқда) бўлаётган ўзгаришлар, бунинг натижасида туғилаётган миш-мишлардан ваҳимага тушади, ўғлининг аскарликка боришини истамайди. Ўғлининг қарори қатъий эканини кўргач, у дарров ўзгаради. Аввалига юбормайман, деб қаттиқ туриб олган она ўғлининг асаби бузилганини кўриб: «Болам нега шундай дейсан. Мен борма деганим йўқ-ку... Майли бор. Аммо тез-тез хат ёзиб тур демоқчи эдим. Боришга шунча иштиёқманд бўлсанг, нега олиб қолай. Аммо урушга борманглар...». Бу онанинг ҳақиқий кечинмаларини фикр-туйғуларини ифодаловчи гаплар. Ёзувчи онанинг шу фикрларини унинг тилидан айтиши билан катта мақсадга эришган. Ахир, она ўз ўғлига ёмонлик тиламайди, шу билан бирга ёнидан кетишини ҳам истамайди, кўнглини аллақандай ваҳималар қоплайди, «буларни урушга солади», деган миш-миш гапларга дам ишониб, дам ишонмай туради ва ўғлига урушга бормагин дея олмайди, чунки армияга ёлғиз унинг ўғлигина кетмаяпти, шунинг учун ҳам у «урушга борманглар», деб ўтинади. Онанинг бу сўзларидан гапирувчи образни яққол ҳис қилиш мумкин. Лекин шу билан бирга бу мисол яхши топилган бир-икки деталь асар қимматини ҳали белгилай олмаслигини ҳам кўрсатишга хизмат қилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг қаҳрамонлар нутқларини ишлаш санъати ана шундай сабоқларнинг мантиқий маҳсули ўлароқ вужудга келди. Катта истеъдодини дастлабки ҳикояларида тоблаб олган А. Қаҳҳор «Сароб» романида персонаж тилини унинг ўз тафаккури ва дунёқараши билан диалектик бирликда акс эттириш қобилиятига эга бўлган санъаткор сифатида танилдики, бу унинг маҳорат чўққиларига кўтарилишида сезиларли қадами эди. А. Қаҳҳорнинг персонажлар нутқларига алоҳида эътибор бергани бу асарнинг севилиб ўқилишига сабаб бўлди.

Ёзувчи Саидий тақдири тасвирини унинг руҳий дунёси тасвири билан бирликда олиб боради, Саидий қалбининг нозик ва мураккаб «жойлари»га анча чуқур киради. Саидий асар бошида содда, кўнгилчан, ўзига, қобилиятига кўпда ишонавермайдиган йигит. У Мунисхонга ҳам ботиниб гапира олмайди, ундан уялади. Саидийнинг камтарлиги унинг биринчи марта редакцияга келишида, Кенжа билан учрашгандаги гапларида айниқса кўзга яққол ташланади. Мана, Саидий янги дўстлар орттирди, совет тузуми душманлари билан яқинлашди, улар билан суҳбатларда бўлди, уларнинг қарашларига, ишларига шерик бўлди — энди аввалги Саидийдан ҳеч нарса қолмади.

У Кенжа билан бирга ишлар экан, унинг гапларига энди такаббурлик, ўта ғурур билан жавоб қилади, ўзининг ҳар жиҳатдан Кенжадан юқори туришини таъкидлаб туради. Мана, Саидийнинг умидлари чил-парчин бўлди. Унинг учун яшашнинг қизиғи ҳам, маъноси ҳам қолмади. У ҳаётдан безиди. Энди Саидийнинг атрофдагиларнинг саволларига фақат бир нима дейиш учунгина гапираётганини сезиш қийин эмас. Ёзувчи қаҳрамонлар тилини ниҳоятда моҳирлик билан беради, қаҳрамон ҳаётида, фикрларида, кечинмаларида, кайфиятларида содир бўлган билинар-билинимас ўзгаришлар ҳам уларнинг тилларидан билинади. Ёзувчи қаҳрамонларни характерлашни уларнинг ўзларига топширган кезларда бу нарса айниқса яққол ҳис қилинади.

Муниسخон воқеаларга кириши биланоқ унинг такаббур, ҳеч кимни менсимайдиган, назар-писанд қилмайдиган, ўзини ҳаммадан юқори қўядиган мағрур бир қиз экани билинади. Унинг характеридаги бу хусусият ҳатто севгилиси Саидийга бўлган муносабатида ҳам кўринади. Муниسخондаги бу хусусият пировардида уни ҳалок этган омиллардан бири бўлиб қолади.

Саидий билан Муниسخон тамоман ажралиб кетишади. Уларнинг ҳар иккалалари ҳам оилали бўлишади. Қунларнинг бирида Саидий тасодифан Муниسخон билан учрашиб қолади: «Қалай, омонмисан? Кўринмайсан?— деди Муниسخон,— одам соғиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?» Муниسخоннинг унча-мунча одамни назар-писанд қилмаслик, такаббурлик хусусиятларига энди беадаблик ҳам қўшилади. Муниسخондан бундай гапни эшитган ўқувчи бироз ҳушёрроқ бўлади, бошига кўнгилсиз фикр келади. Бир пастдан сўнг эса Муниسخон гапларининг ўзгариши унинг хулқ-атворида рўй берган ўзгариш билан боғлиқ экани кўринади, билинади.

Яна «Сароб»дан мисол: Муродхўжа домла қишлоқдан фиғони фалакка кўтарилиб қайтади: хизматкорларнинг кўпчилиги колхозга киришга истак билдирган эди. Ёзувчи бу ҳақда ҳали ҳеч нарса демайди. Домланинг кўринишидаги ўзгариш яхшиликдан дарақ бермайди. У Сорахонга қараб ўшқиради:

«— Тур, йўқол!

Сорахон ўрнидан тураётиб, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бекордан бекорга...— деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, кўзингни лўқ қилма. Сигирга ўхшаб қарама!— деди домла...». Домла умуман қаттиқ қўл одам, лекин қизини жуда яхши кўради, унинг камчиликларини ҳам фазилат деб билади. Агар у қизигаки дўқ урибдими, демак, вазият ниҳоятда оғир. Бу ерда гап Сорахоннинг «кўзини лўқ» қилиши устида эмас, балки домланинг кечинмалари, қиш-

лоқда рўй берган тузатиб бўлмас ўзгаришлар устида кетаётибди. Ҳолбуки, домла бу ҳақда ҳали бир оғиз ҳам гапиргани йўқ.

Езувчи асардаги иккинчи даражали, эпизодик образларни яратишда, уларни характерлашда улар нутқидан айниқса унумли фойдаланади. «Сароб»даги Йўлчибой шундай образлардандир.

«Сароб» романининг асосий қаҳрамонлари Совет давлатига қарши турган шахслардир. Лекин уларнинг катта ва кучли оқим олдида ночорлиги, улар таянган устунларнинг ниҳоят даражада мўртлиги ҳар қадамда билиниб туради. Совет ҳукуматининг ўтказаетган тадбирлари (ерни миллийлаштириш, колхозлар тузиш) душманларни саросимага солади, уларнинг умидларини пучга чиқаради. Чунки улар оми, билимсиз деб юрган оддий деҳқонлар Совет давлати ўтказаетган тадбирларнинг туб моҳиятига тушуниб, бу тадбирларни қўллаб қувватлайдилар. Факультет комсомол ячейкасининг топшириғи билан ер ислоҳотига тайёргарлик компаниясини ўтказишда қатнашиш учун Саидий бир группа студентлар билан қишлоққа чиқади. Ер ислоҳотининг «ўзбек қишлоқларини хонавайрон қилишини» ўз улфатларидан эшитган Саидий турли миш-мишларга ишонган эди. Лекин у қишлоқда бутунлай бошқа бир кайфиятга дуч келиб, қишлоқ аҳолисининг ер ислоҳотига тарафдор эканини кўради.

«— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер бўлиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми, ахир?

— Ўзим бир батракман...— деди йигит сўраган кишидан кўзини олмай,—куч кўл... хотин, бола-чақа йўқ. Союз—қўшчига, ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Ерди тайини йўқ...». Бу гапларни эшитиб келаётган бир мўйсафид: «— Пешанангга ер битган бўлса, оласан,—деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради...

— Битмаганига қарайдимми, вой... деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда,—пешанамга чойракорчилик қиласан деб битган бўлса, уни ўчириб, йигирма танобча ер битса ҳам бўлади.

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу кўптирма нондай ерлар чойракорнинг ўзиники бўлса-чи, ҳой... яна ҳукумат машина, омоч берса... эллик пайса уруғликдан ўнта туяга юк унмаса, жиртак чалинг, афандихон!... Охунбобоев мияси путун одам экан, деб қўйдим... Шуни биледи. Лекин, иш бошига камбағал ўтирсин дегани мияси путун одам ўтирсин, дегани экан-да!

Е гапим беандозами?» Революцион ўзгаришларнинг моҳиятини ўзича тушунган Йўлчибойнинг бу гаплари кишида ҳузурбахш кулги уйғотади. Бу йигит ёш бўлишига қарамасдан ерни, деҳқончиликни яхши билади. Унинг гапларидан меҳнатга чанқоқлиги ҳам кўриниб туради. Саидий Йўлчибойни гапга солганида бу тушунмаган йигитнинг ўз ҳукуматини ҳимоя қилншга тайёр экани маълум бўлади:

«— Хўп,— деди Саидий бир кечаси Йўлчибойга,— ерни олдингиз, пешанангиздан чойракорчиликни ўчирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?»

— Оқ пошшо келса, дейсизми?

— Йўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дейман... Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки бойни яхши кўрадиган пошшо уришади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алваттаинки ҳукуматимиз: «қани, Йўлчивой», деса, «лаббай,— деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ака!». Йўлчибойнинг билгани шу: бойлардан ерлар тортиб олинади, камбағалларга бўлиб берилади. Ҳукумат камбағалларнинг тарафдори. Шунинг учун Йўлчибой «ҳукуматимиз» деб гапирди.

Орадан бир неча вақт ўтгач, Саидий яна Йўлчибойни учратиб қолди. «Унинг устида яхши беқасам тўн, бошида чувт нусаха дўппи, белида шоҳи қийиқ, оёғида қишлоқ йигитлари яхши кўрган пошнаси бир қарич ағдарма этик» эди. У шаҳарга, секретарлар курсига ўқишга юборилган экан. Энди у аввалгидек жуда ҳам содда эмас, дунёқараши, савияси анча ўзгарган, бўлаётган воқеаларга, ҳаётини масалаларга аввалгидек мустақил қараши, фикр-мулоҳазалари бор — ҳаётни, кибсатни чуқурроқ тушунади. Энди уни ўзининг шахсий манфаатлари: қандай қилиб бўлса ҳам ер олиш, рўзғорини эпқага солиш масаласигина қизиқтирмайди.

Суҳбат вақтида Саидий «ўзини овсарликка солиб ўртага босмачилар кимлар?» деган мазмунда бир савол ташлайди. Йўлчибой ўз мулоҳазаларини билдиради: «— Батрак «яхшин» деса, хўжайин, «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хўжайин бор товуш билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайин пичоқ суғуради, болта кўтаради. Буни мен ўз кўзим билан кўрдим... Ҳозир батраклар, камбағаллар ҳар ерда хўжайинга гап қайтаради, илгаригидай шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай бўлганидан кейин ҳамма хўжайинлар ҳам пичоқ суғуриб, болта кўтаради... Босмачилик ўша хўжайинлар кўтарган болта...». Кўрган-кузатганларидан шундай хулоса чиқарган Йўлчибой бу гапларини мисоллар билан исботлаб айтади. Уқувчи Йўлчибой билан китоб саҳифаларида

икки мартагина учрашганига қарамасдан, уни севиб қолади, унинг қиёфасида 20-йиллардаги деҳқонлар оммасининг типик вакилини кўргандек бўлади.

Езувчи Йўлчибой образини кўрсатишда ортиқча тафсилотларга берилмайди. Йўлчибойнинг ўтмиши, яшаш шароити, билавий аҳволи, ҳаётга бўлган қараши — ҳаммаси унинг сўзлари орқали очилади.

«Сароб»да мамлакатимиз тарихининг мураккаб бир даври тасвирланади. Езувчи асарнинг бош қаҳрамони қилиб халқ ишига қарши турган Саидийни олади. А. Қаҳҳор Саидий қиёфасида тарих гилдирагини орқага буришга уринган халқ ишига қарши юрган кишилар тақдирини кўрсатади. Характерлиси шундаки. А. Қаҳҳор душманлар фаолиятлари, ҳаракатлари, тақдирлари орқали мустаҳкамланиб бораётган, ҳамма фронт бўйлаб ғалаба қозонаётган тузумнинг афзаллигини ҳам ишонarli қилиб тасвирлайди. Саидий Йўлчибой билан суҳбатлашар экан, унинг гапларига етарли эътибор бермайди. Саидийлар фожиасининг бошланиши ҳам шунда эди. Улар халқни, меҳнаткашларни тушунмадилар, уларга ишонмадилар. Йўлчибойнинг гаплари қишлоқдаги эзилган, хўрланган меҳнаткашлар вакиллариининг гапи эди. Бу гапнинг асар бошланишидаёқ келтирилиши Саидийлар фожиасига сигнал эди.

Ёлғончи ва мақтанчоқ Жамол Қаримий — Улфат душман лагерида туриб ҳаракат этади. Унинг қандай одам эканини билиш учун бирорта ёрдамчи характеристика керак эмас, унинг сўзлари етарли. У Саидий учратган кишилар орасида мафкураси бузуқ бўлганлардан. Улфат бир амаллаб кун кўраётган Саидийнинг бор-йўғини шилиб олади, олган қарзини вақтида қайтармай, ваъдасини бузади. Саидийни учратгач, уни гап билан кўмиб ташлайди. «Бадбахт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ, — деди Улфат ўз ўрнига ўтириб, — баччағар ичиб, бир жойда учиб қолдими?... Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам биров сўраганда бериб қўйибман. Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам, барибир, топамиз. Кутиб қоласиз-да. Аттанг, келмаса, жуда чатоқ бўлади-да. Кечқурун бировга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ўн уч ё ўн тўрт ёшда. Мен шу кунда гўдагини хоҳлаб қолибман. Упсангиз ҳам, йиғласа! Сиз-чи?... Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса, яхши бўлмас... Вақтингиз бўлса, кечқурун истироҳат боғига чиқайлик. Жуда ўткир қиз-да!». Улфатнинг гаплари ниқобсиз. Ўзини ҳурмат қилган одам бундай кишилардан узоқ юриши керак. Чунки Улфатни биров орқали эмас, «ўзи орқали», гаплари орқали билиб олиш мумкин. Езувчининг мақсади фақатгина шу эмас, балки шу орқали Саидийни ҳам кўрсатиш. Ахир, Саидий кўра-била туриб, шундай одамларга яқин бўла-

ди, бирга бўлишни хоҳлайди, гап мана шунда. Саидий кўрни-нишда душман лагерига беихтиёр ўтгандай бўлиши мумкин. Ҳолбуки, у кўра била туриб, улар билан яқинлашади. Худди шу учрашувдан сўнг ёзувчи Саидийни Шафрин билан ҳам кўриштиради. Шафрин Саидийни қийин аҳволдан қутқаради. Саидий бу икки учрашувдан ўзига хулоса чиқариши, ким унга ҳақиқий дўст эканини билиб олиши мумкин эди. Лекин Саидий шундай қилмайди. Унинг фожиаси ҳам шунда.

Абдулла Қаҳҳор мана шу тариқа персонажлар нутқларини асарнинг асосий ғояси билан, характер шаклланиши билан боғлаб боради, бу эса бош қаҳрамон характеридаги нозик томонларни сезишга ёрдам қилади. Ёзувчи салбий типларни воқеаларга олиб кирар ва уларни Саидий билан учраштираар экан, бунда уларнинг ўзларини ўзлари дарров фош қилиб қўйишларига урғу қилади. Худди Улфат сингари адабиётчи Аббосхон ва терговчи Мирза Муҳиддиннинг сўзлари ҳам ёзувчига уларни характерлаш имконини берган.

Шу нарса характерлики, Саидий атрофини ўраган кишилар мураккаб кечинмалардан ҳоли. Улар бошлаган ишларининг тўғри-нотўғрилигини ўйламайдилар, виждонлари азобланмайди, бирор хаёл ҳам сурмайдилар. Уларнинг бўш қалбларини, олиб бораётган ишларини, ҳаёт режаларини билиб олиш қийин эмас. Саидий зиёлиларнинг мажлисига келганда, «Қорни чиққан, йўғон гавдали нотик ўзининг ўрта мактабдаги мураббийси Саидийнинг диққатини жалб қилди».

Саидийнинг бу қарашини Аббосхон ҳақида ҳеч нарса билдирмайди. Шундан кейин Аббосхон нутқининг (у адабиёт ҳақида гапирётган эди) якунловчи қисми берилади: «...унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мафқурасига тегизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафқуравий соғломми, бўлди». Шу билан «адабиёт майдонида ўзининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон»нинг санъат ва адабиётга қўйган талаби, уни тушуниши маълум бўлади. Бу ерда гап айбни ғоявий саёз асар ёзган ёзувчига эмас, ўқувчига қўйишда. Аббосхон асар қандай бўлса бўлаверсин, фақат сен тўғри тушунсанг бўлгани, демоқчи. Иккинчи бир персонаж — терговчининг ҳам адабиётга «ўзига хос» қарашлари бор. У воқеага аралашиши билан, тўғрироғи оғзини очиши билан «кашфиёт» қилади. У бир ҳикояни ўқиб, унда тасвирланган персонажларни топиб, суд қилмоқчи бўлади. Айбдорларни ҳам топади. Лекин ёзувчи: «Йўқ, — дейди мен бу одамларни танимаيمان. Мен булар тўғрисида ёзганим йўқ». У асар қаҳрамонлари ҳаётини шахслар эмас демоқчи бўлади. Лекин терговчи: «Зиёлиларнинг энг қўрқоғи ёзувчилар экан», деб хулоса чиқаради. У ўзининг ҳақлигига шубҳа қилмайди. Унинг ноҳақ эканлигини

тушунтирмоқчи бўлган одамни нодонга чиқаради. Умуман унга бирор гап тушунтириш мушкул экани билинади. Саидий Аббосхон ва терговчи гапларини уларнинг оғзидан ўз қулоғи билан эшитади, уларнинг фикрлари тўғри эмаслигини билади, лекин шунга қарамасдан, улар билан танишади, уларнинг фикрини маъқуллайди, уларга улфат бўлади.

Шундай қилиб, иккинчи даражали персонажларнинг нутқлари фақат уларнинг ўзларинигина характерлаш билан чегараланмай, балки асарнинг бош қаҳрамони — Саидий характери моҳиятини очиш масаласи билан ҳам боғланиб кетади. Дарвоқе, ёзувчиларнинг бу персонажларни гапиртиришдан кузатган мақсади ҳам Саидий характери ни очиш эди.

«Сароб» даги Домла — жуда зиқна, тубан бир шахс. У ўзининг фойдаси олдида ҳеч нарсадан тап тортмайди, ниятини яшириб ҳам ўтирмайди. У ўзининг тез ўзгарувчан ниятларини ўз оғзи билан айтмаса, таъсирсиз чиқиши, балки ўқувчини ишонтирмаслиги ҳам мумкин эди. Саидий Тўпани касалхонага етказиш кераклигини Домлага айтади.— «Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда ўрус табиб нимани билар эдики, энди ўзбеги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутила қолади...». Лекин Домланинг гаплари эътирозга учрайди. Унинг хотини ва қизи Тўпанинг уйда қолиши манфаатдан эмас, деб Домлани ишонтиришади. Домла шу дақиқанинг ўзида уялмай-нетмай ўз фикридан қайтади «...табибнингиз қанча нодон бўлса ҳам, ҳар ҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тўпани юборайлик. Бир банда зораики шифо топса. Бир Муҳаммад уммати деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир одам десангиз — инсонлик вазифаси...». Домла бир дақиқанинг ўзида ўзгаргани, савобни эсига олгани, фикрини дарров асослагани уялмайди, «йўқ» деганида ҳам докторларнинг ҳеч нарса билмаслигини ўз ҳаётидан олинган бир мисол билан асослаган эди. Атрофидагилар, шу жумладан Саидий ҳам бунга ўз муносабатларини билдирмайди. Улар бунга ўрганиб кетишган, қолаверса, уларнинг ўзлари ҳам шу тақлитдаги кишилар.

Демак, Саидийнинг душманлар лагерига ўтишига сабаб унинг Мунисхонга бўлган муҳаббатига ҳам, ўзининг тушунмаслигида ҳам эмас, балки Саидий дунёқарши ва онгидаги уларга бўлган яқинликда эди. Ёзувчининг персонажларга сўз бериши, уларни Саидийга «кўрсатишдан», сўзларини «эшитиришдан» кўзлаган мақсади ҳам шу эди.

Гап ёрдамчи персонажларнинг асар ғоясини бош қаҳрамон образи моҳиятини очишдаги роли ҳақида борар экан, Абдулла

Қаҳҳорнинг бошқа асарларига ҳам экскурсия қилиш мақсадга мувофиқ кўринади.

«Кўшчинор чироқлари» романининг бош қаҳрамони Сидиқжоннинг онаси Хадича хола образини олиб кўрайлик. Ёзувчи заҳматкаш аёл Хадича хола нутқи орқали унинг ажойиб қалбини, ўғлига бўлган чексиз муҳаббатини, ташвишларини, фикр-ўйларини, яшаш шароитини, дунёқарашиғи, соддалигини, поклигини кўрсата олган. Кўпдан бери Сидиқжон билан бафуржа ўтириб гаплаша олмаган аёлнинг ўғлига айтмоқчи бўлган гаплари ниҳоятда кўп. Кампир бир мантиқ, план асосида гапирмайди — у дам колхоздаги янгиликлар ҳақида гапиради, дам кичик ўғлининг уйларини «янгича» қилмоқчи бўлгани, дам қишлоқда тарқалган миш-мишлар ва уларга нисбатан муносабати ҳақида гапиради.

Сидиқжоннинг онаси ва укасининг гапларидан колхоз бу оилага янги ҳаёт, бахт ва истиқбол олиб келгани кўриниб туради. Бу гапларда зўрма-зўракилик, ўринсиз пафос йўқ. Хадича хола Сидиқжоннинг Зуннунхўжалар оиласидан бутунлай кетганлигини эшитиб, «ўғлим, жон ўғлим, — деди хўплаган чойини «қилт» этиб ютиб, — нега бундоқ қилдинг? Ўғлингни тирик етим қилма. Боланг туфайли ҳар қанча оғирчилик бўлса, устингга ол». Шу пайт Зуннунхўжа келиб, Сидиқжоннинг уйга қайтишини сўрайди. Ҳозиргина ўғлининг хотинидан ажралишига қарши турган она Сидиқжоннинг Зуннунхўжага бир-икки кундан кейин боришга ваъда берганидан сўнг эса иккиланиб қолади: «—Болам, — деди Хадича хола узоқ жимликдан сўнг, — борасанми?» Бу саволи билан она асосий мақсадини билдириб қўяди. Хадича хола, бир тарафдан, ўғлининг колхозга киришини хоҳлайди. Иккинчи тарафдан эса, унинг оиласини бузилишини истамайди. У ўғлидан: «Кўр ҳассасини бир марта йўқотади», — деган жавобни олгач, «Колхозга кирасанми?» дейишга ботинади. Кўринишидан оддийгина гаплар, лекин уларнинг персонажларнинг жонли ва такрорланмас тили билан катта ўй-фикрлар натижаси сифатида айтилиши катта аҳамият касб этади.

Сидиқжон колхозга киришга аҳд қилган. Она ўғлининг қўйинини пуч ёнғоққа тўлғазишни истамайди. Сидиқжон олдида ҳали анчагина қийинчиликлар учраши мумкин, у шулар ҳақида ўғлини огоҳлантиришни ўзининг оналик бурчи деб билади. «— Гап битта Сатторқул акангда эмас, болам, — деди, — сенга ҳозир ҳеч ким ҳам рўйиҳуш бермас. Эски ўртоқларингдан айрилгансан, янги ўртоқ орттирмадинг... Элдан қолгунча, эрдан қолган яхшироқ деб шуни айтса керак-да. Бу колхозни ҳозиргидай колхоз қилгунча одамларнинг эси кетди. Тайёр ошга баковул бўламан десанг, ҳаммасининг ҳам кўзига хунук кўри-

насан. Кўзинг кеч очилди, болам, жуда-жуда кеч очилди». Ниҳоятда аччиқ, лекин тўғри гаплар. Бу сўзларни катта йўл бошида турган ўғлига онадан бошқа ким шундай жон куйдириб айтиши мумкин? Иккинчи тарафдан, бу сўзлари билан ёзувчи Хадича холанинг доно хотин эканини, ўғлининг рухий ҳолатини жуда яхши ҳис қилишини кўрсата олган. Бу гаплар билан ёзувчи Сидиқжоннинг Зуннунхўжа оиласидан кетиши унинг катта ҳаёт йўлидаги биринчи қадами эканлигини айтмоқчи. Бугина эмас, ёзувчи бу персонаж нутқи орқали, бир тарафдан унинг ўзини характерласа, иккинчи тарафдан бош қаҳрамон характеридаги айрим чизиқларни кўрсатишни ҳам кўзда тутди. Шу билан бирга Хадича холанинг нутқи совет ҳукумати ўтказаятган тадбирларнинг халқ манфаатига мос эканлигини, меҳнаткаш халқ билан ёш советлар республикаси ўртасида монолит бирлик вужудга келаётганини ҳам кўрсатди. Унинг фонида ёш, янгилликка тез тушуниши керак бўлган Сидиқжоннинг иккиланиши, бир фикрга кела олмаслиги аянчли ва кулгили ҳолдир. Демак, А. Қаҳҳор эпизодик образларга сўз бериб, уларни гапиртирар экан, бунга катта бадий эҳтиёж борлигини сезиш қийин эмас.

Ёзувчи манерасига хос бу йўл «Синчалак» да ҳам анча ривожлантирилган.

Мана, бўйни меҳнатга ёр бермаган, катталарнинг эшигида кун кўришга ўрганиб қолган Эшон. Қаландаров гап келганда, Эшоннинг хотинидан ёш эканини, ундан кўп калтак ейишини айтади. Атрофдагилар бу гапни ҳазилга йўнмоқчи, Эшонни хижолат бўлади деб уни қутқармоқчи бўладилар. Шунда Эшон: «— Қайси йили Шоҳимардондан қайтишда Фарғонада меҳмонхонада турганимизда тепиб, зинадан юмалатиб юборди, пес! Ушанда қаншарим ёрилган эди, мана... деб қаншарини» кўрсатади. Эшоннинг «ҳақиқат озор чекмасин» қабилида Қаландаровнинг сўзларини тасдиқлашдан мақсад хотинининг ёмонлигини исботлаш эди. Ҳолбуки, бу ҳақиқатда ўзининг қиёфаси намоён бўлади. Хотинидан калтак еб юрган одамга нисбатан ачиниш эмас, нафрат уйғонади. Бу ерда Эшон тилидан Қаландаров гапининг тасдиқланиши муайян шароит учун аҳамиятли. Чунки, агар бу гаплар фақат Қаландаров гаплари бўлиб қолса эди, уларнинг қанчалик тўғри эканига ўқувчи шубҳаланиши, муболағадир деб ўйлаши мумкин. Бошқа тарафдан эса, Эшонда озгина фаросат бўлса, ўз ҳолининг қанчалик аянчли эканини тушунмасмиди? Қаландаров уйдаги бу суҳбат фақат Эшон қиёфасини очиш вазифасини ўтамайди. Қаландаров Эшонга гап ташлаб уни суҳбатга тортиб, Саида олдида унинг устидан кулмоқчи бўлади. Лекин шу орқали ўзининг ҳам ами-кўстлари очилиб қолганини сезмай қолади. Эшон ҳурмат-

га сазовор одам бўлмаса ҳам, буни Қаландаров доим таъкидлаб боради — Қаландаров усиз «кун кўра олмайди», усиз бир чизиқ нарса ёзолмайди, энг керакли нарсаларни эшонсиз, унинг маслаҳатисиз қилолмайди. Бу «беозор» суҳбатнинг подтексти асосий образнинг мана шу характерли чизиқларининг тасвири билан боғланиб кетади.

Бу ерда гап фақат Эшонда эмаслигини, ёзувчи Эшонни рўкач қилиб, Қаландаровни кўрсатмоқчи эканлигини сезиш қийин эмас. Лекин бу суҳбатга сатирик тон бериш ва шу орқали Эшон, шунингдек, Қаландаров устидан кулиш учун Эшоннинг ўзини гапиртириш шарт экани кўриниб турибди.

Абдулла Қаҳҳор услубининг ўзига хос кирраларидан бири шунда кўринадики, ёзувчи ўзи хуш кўрган қаҳрамонини ҳам ноқулай аҳволда қолдираверади, уни изза ҳам қилаверади. А. Қаҳҳорнинг сеvimли қаҳрамонларидан бири Саидадир. У кунларнинг бирида Тожихонларникига боради. Тожихон оиласи нотинч. У эри билан яшаб кетишига кўзи етмайди. Саида унинг эри билан гаплашади, қўлидан келганича Ҳамидуллага насиҳат қилмоқчи бўлади. Ҳамидулла Саиданинг «ошгача, ош маҳалида, ошдан кейин гапирган ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилди-қўйди. Тожихон меҳмонга бергани гул кесиб юрганида, Ҳамидулла Саидага яқин келиб секин сўради:

— Кечирадилар... Сўраганнинг айби йўқ... ўзлари куёв қилганмилар?». Ҳамидулла Саиданинг гаплари қанчалик тўғри бўлмасин, ўзинг оилавий ҳаёт қурмаган экансан «сенга ким қўйибди менга насиҳат қилишни», демоқчи бўлади. Бу билан кифояланмай, Саида устидан очиқдан-очиқ кулиб, «мавсумни ўтказмасдан куёв қилсалар ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши» дея ақл ҳам ўргатади: «Тожихон ўзларидан ибрат олса, камина куёвларидан ибрат олсам, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас». Ҳамидулла Саида насиҳатларига насиҳат билан жавоб қайтариб, уни ноқулай вазиятга қўяди. Ёзувчи бу билан ҳамма нарсага ўринли-ўринсиз аралаша берадиган Саиданинг «кўзини очади», уни изза қилади.

Шундай қилиб, персонаж нутқи асардаги воқеалар ривожига, қаҳрамонлар ҳаётида, кечинмаларида муҳим ўзгаришлар юз берган ёки юз бераётган пайтда катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам муайян шароитдаги персонажлар ҳолатининг тасвирида автор нутқи «кучсизлик» қилиб қолгандек туюлади.

Ёзувчи шунинг учун ҳам «Кўшчинор чироқлари»да «ҳаётингиздаги ҳал қилувчи дақиқаларда ўзларингиз бир-бирларингиз билан юзма-юз туриб, гаплашиб, муносабатларингизни

«Белгилаб олинг» дегандек ўзи «чет» га чиқиб, персонажларнинг гап-сўзларига кўпинча аралашмайди. Романнинг энг драматик саҳифаларидан бири — Сидиқжоннинг Зуннунхўжа уйдан чиқиб кетиш эпизодига эътибор берсак, персонажлар кайфиятига қараб диалогларнинг характери ҳам ўзгариб борганини кўрамиз. Аввалига жанжал Сидиқжон билан унинг қайнанаси ўртасида борар экан, бунга қайнатаси Зуннунхўжа ҳам, хотини Шарофат ҳам аралашмай туришади. Қанча оғир гап қилмасин, Сидиқжон қайнанасининг гапига яраша жавоб қайтаради. Ниҳоят, Сидиқжонда гап қолмайди, у ўз қарорида қатъий туради. Энди гапга оила бошлиғи — ҳамма нарсани ҳал қилувчи Зуннунхўжа аралашади. У Сидиқжонга «хотин кишининг гапини гап деб ўтириш керак эмас», деган маънода гапирди ва шу билан рўй берган кўнгилсизликни босди-босди қилмоқчи бўлади. Лекин Зуннунхўжа ҳам хотини билан ҳамфикр бўлиб, Сидиқжоннинг колхозга киришига жон-жаҳди билан қарши эди. Буни яшириш энди мумкин бўлмай қолади. Зуннунхўжа қизиқ устида ўз мақсадини ошкор қилиб қўяди. Зуннунхўжа билан Сидиқжон диалоги ҳар иккала қаҳрамон ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнайди:

«— Кирмайсиз колхозга!

— Қираман!

— Кирмайсан!

— Қираман!

— Аҳмоқ!

— Аҳмоқ бўлмаганимда шу аҳволга тушармидим?

— Ғалчани иззат қилсанг, чориғи билан тўрга чиқади.

— Ғалча бўлмасам тўпимдан айрилармидим. Айрилганни бўри ер дейдилар.

— Мен бўри бўлдимми?! Ит!

— Қуллик! Биз ит бўлсак, бўйнимиздаги тилла занжирингиз ўзингизга: янгичасига айтганда, мен қизингизни хоҳламайман, эскичасига керак бўлса — уч талоқ қўйдим!».

Бирорта изоҳсиз «соф» диалог! Дарвоқе, изоҳ керакмикан?! Йўқ! Чунки гапирувчилар шундай бир кайфиятдаки, улар ҳолларини изоҳловчи бирорта штрих ҳам ортиқча бўлар эди.

«Кучли фикрлар курашини ифодалаётган бу диалог ўз ассоциативлиги, яъни занжирсимонлиги билан характерланади. Яъни гаплар бир-бирдан келиб чиқади, қаҳрамоннинг бири томонидан айтилган фикр иккинчи томонда муайян бир қарама-қарши фикр туғдиради. Бундан ташқари келтирилган бу диалог китобхон эътиборини ўзига муттасил жалб қилиб туради. Яъни у жуда ҳам қизиқарли диалог. Чунки бунда сафсата эмас, фикрлар кураши боряпти. Фикрлар кураши эса

жуда ҳам ихчам ва метин мантиқ билан майдонга чиқяпти... Зуннунхўжа ва Сидиқжон, Сидиқжон ва Шарофат, қайнана ва Сидиқжон ўртасидаги диалоглар шунинг учун ҳам ўзига тортиб, асарнинг шу бобига алангали эмоционаллик бағишлаб турадики, уларда, биринчи навбатда, қаҳрамонлар ўз мақсад-интилишларини ва иккинчидан, ички қиёфаларини ошкор қиладилар»⁵.

Сидиқжон Зуннунхўжага бир нима дейишдан аввал Ўрмонжонни эслайди. Келтирилган диалогда Сидиқжоннинг Ўрмонжондан эшитган мақолдан фойдаланишини ўқувчи сезмасдан иложи йўқ (Ўрмонжон Сидиқжонга «Нега сен ўз тўпингдан айрилиб қолдинг? Айрилганини бўри ер эди-ку!» деган эди). Сидиқжон Ўрмонжон гапларини тасодифан келтиргани йўқ, албатта. Ўрмонжоннинг аччиқ, лекин тўғри гапларини «Сидиқжон бошини қуйи солиб, ерга кириб кетгудай бўлиб «чурқ» этмасдан ўтириб» эшитгани бекор кетмади. Сидиқжоннинг колхозга кириши аниқ, уни бу йўлдан ҳеч ким қайтара олмайди. Лекин буни у яхшилик билан, маслаҳат билан қиламан деб ўйлаган эди, бўлмади.

Сидиқжон билан Зуннунхўжа диалоги улар ўртасидаги фарқлар, ғоялар курашини ифодалаши билангина эмас, балки фавқулодда қуйма ва табиийлиги билан ҳам, бу гапларни бошқача ифодалашга ҳеч бир имконият қолдирмаётганлиги билан ҳам эътиборни тортади. Дарвоқе, шакл ва мундарижанинг бу диалогда ниҳотда уйғун бўлиб келиши унинг аҳамиятини белгилаб беради.

А. Қаҳҳор «Қизлар» ҳикоясида, воқеаларни ярим ҳазил-ярим чин формада берадики, бу асар руҳига тамомила мосдир. Ёзувчи персонажнинг ажойиб характерини, дунёқарашини характерли деталларда очиб ташлайди. У қаҳрамонини калака қилади ва уни яна нималар биландир оқламоқчи бўлади. Нурматжон ўтган асрдан қолган одам. Дунё ўзгариб, янги замонлар барқарор бўлибдию, у беҳабарлигича қола берибди. Лекин уни бу дунё ишларидан бутунлай беҳабар деб бўлмайди. Массалан, у хотинларнинг ишлашини тан олади. У «Оладиган хотиннинг кўздан панароқ бирон ишхонадами, хотин-халаж кўпроқ маҳкамадами ишлаб беш-ўн танга пул топадиган бўлиши ҳам маъқул, ҳусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна яхши бўлади» деган хулосага келган. Чунки ҳамма жиҳатдан мукамал бўлган Нурматжоннинг «битта камчилиги бор, у

⁵ Иброҳим Ғафуров, Гўзалликнинг олмос қирралари, Тошкент, Ўздавнашр, 1964, 132—133-беглар.

ҳам бўлса шуки, сал камхаржроқ». Отасидек эшонлик қилмасдан айш-ишратга зўр берган бу шахснинг бўйни ўн беш йилдан бери ишга ёр бермайди. Мана шу ишқеъмаслик уни бўлажак хотин ишласа ҳам майли, пул топар-ку деган қарорга олиб келади. Унинг бу қарори хотинликка рози бўлар деб умид қилган ва шундай бўлишига ҳеч шубҳаланмаган Адолатхоннинг Тошкентга кимёгар бўлиш учун ўқишга кетганини эшитгач, айниқса мустаҳкамланади. Чунки у «кимёгарлик нима эканини яхши билади — кимёгар истаса ғиштни, тошни тилла қилади. Адолат кимёгар бўлса, айти муддао — ишхона ёки маҳкамада ишламасдан, уйда ўтириб тилла қила беради».

Ёзувчи ҳикояни «Қизлар» деб номласа-да, ўқувчи қизларни кўрмайди. Ўқувчи улар билан Нурматжон орқали танишади. Тошхўжа эшонга бир вақтлар назр қилинган опа-сингил — Каромат ва Адолат, эшон дом-дараксиз кетгандан сўнг, унинг ўғли Нурматжонга қолиши керак. Бунга Нурматжон сира шубҳа қилмайди. Бундан Каромат ва Адолат хабарсиз, хабари бўлганда ҳам бу улар учун бир кулгили воқеа. Лекин Нурматжон шу умид билан яшайди, қизларни онаси олиб келиб беришини кутади.

Каромат бўйи етиб турмуш қуриб кетади. Бундан хабар топган Нурматжон хафа бўлади. У Кароматга уйланишга ҳаракат қилиб кўради, лекин Кароматни унга беришмайди. Шунда ачиқ қилиб иккинчи марта оғиз очмайди, «...шундай қилгани ҳам яхши бўлган экан, қиз ҳозир аллақайси заводнинг бошлиғи, заводда ишлайдиган мингдан ортиқ эркак, шулар қатори эри ҳам, ўшанинг оғзига қарайди».

Ёзувчи шундай тушунчали одам билан қизларни учраштириб гапиртириб ўтирмайди, балки Нурматжонни бир вақтлар қизларини назир қилган кампир билан учраштиради. Кампир Нурматжонни танигач, «Бу нимаси, совхозга чиқсанг бўлмай-дими?» — дейди. Кампир Нурматжоннинг кимлигини била туриб, шундай савол беради. Бу билан ёши бир ерга бориб қолган, ўтмишда қандайдир эътиқод билан қизларини назр қилган оми бир хотин янги ҳаётга мослашгани, «ишламаган — тишламас» деган янги ҳаёт талабини тушунганини кўрсатиб турибди. Яна бу савол Нурматжоннинг фикрлари пуч эканлигига бир сигнал ҳамдир.

Кампир Нурматжоннинг: «—Э, Адолатхон совхоздамилар?» деган саволига берган жавоби билан назр деган нарса унинг эсидан бутунлай чиқиб кетганини кўрсатади; у Нурматжонга замон ўзгарганини тушунтирмоқчи бўлади: «Назр бўлса отанга назр эди-да. Бундан ташқари ҳозирги қизларнинг изму ихтиёри ўзида, кўнглини олиш керак». Биринчи саволига Нур-

матжон босиқлик билан: «Қиблагоҳимизга назр бўлса, у кишининг мендан бўлак меросхўри йўқ»,— деб жавоб беради. Лекин унга кампирнинг қизлар «кўнглини олиш керак» дегани ёқмайди, жаҳли чиқади, бир оз қизишади ва «мен нега Адолатхоннинг кўнглини оламан»,— дейди. «Шу ишнинг шундай бўлиши аввал сизнинг, қола берса қизингизнинг охиратига керак!». Кампир кулгисини яшира олмайди ва жаҳли чиқиб кетди шекилли, Нурматжонни калака қила бошлайди: «— Энди қандай қилай, Нурматжон,— деди кулги ёшини артиб,— бўлар иш бўлган. Энди ҳар нима ҳам бўлса, отангни туш кўрсанг, чақимчилик қилиб юрмагин». Охири кампир «...Адолатга хат ёзай, эридан чиқсин бўлмаса...» деб қутулмоқчи бўлади. Бу гап ҳам ҳазил эканини тушунмаган Нурматжон «— хола қақон хабар олай?»— деб қолади.

Агар ёзувчи бу асарда Нурматжонни гапиртирмаса эди, ўқувчи Нурматжоннинг шунчалик тубанлигини муболағага йўниши мумкин эди. Ёзувчи Нурматжонни қизлар билан эмас, балки уларнинг онаси билан учраштирар экан, кампир билан Нурматжонни ўзаро қиёслаш орқали унинг психологиясини очиб беради. Унинг нечоғли кулгили, аянчли экани ўтмишда отасига сиғинган, лекин замон ўзгариши билан янгича фикрлашга ўрганган аёл олдида айниқса ёрқин кўзга ташланади.

«Майиз емаган хотин» ҳикояси эса бош қаҳрамон Мулла Норқўзининг гапи билан бошланади. Унинг ҳаётга бўлган муносабати, чунончи хотин-қизлар озодлигига қараши ўта эскича. У паранжи ташлаган хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан «Бузуқликка далолат қиладиган» белгиларни топади. «Етти қават парда ичида» ўтирадиган хотини эса унинг кўзига фаришта бўлиб кўринади: намоз ўқийди, тўпифидан юқорисини овраг ҳисоблаб жиякли иштон кияди... Бундай умумий характеристикадан кейин воқеага унинг хотини аралаша бошлайди. У Норқўзи айтгандан ҳам ҳаёлироқ бўлиб чиқади. Ҳовли устидан пастлаб учган самолётни кўриб, у «чарс бсданадай патиллаб қочмоқчи бўлганида», юзи бутуққа тегиб, кўнгли озади:

«— Ахир, мунча,— деди Мулла Норқўзи,— самолёт паст кўрингани билан ундаги кишига сен жуда кўринганинда, чумолича кўринасан.

— Чумолича кўринсам ҳам, кўринар эканман-ку иш қилиб! — деди хотин йиғламсираб». Норқўзи хотинининг ҳаёли эканини яна бошқа фактлар билан далиллайди. Маълум бўлишича, унинг хотини ўзига ўхшаш ўта ҳаёли, одобли, «одатдаги рўздан ташқари ашир ойида рўза» тутадиган, заводдан чиққан тонни, ҳозирги кушхоналарда сўйилган молнинг гўштини емай-

диган ўртоғинигина тан олар экан, Норқўзининг хотини воқеага аралашиб гап бошлар, эри айтганларини исботлабгина қолмай, уни янги-янги далиллар билан бойитади. У очиқ хотин-қизларга шундай туҳматлар ёғдирадими, Норқўзи очиқ хотинларни бузуқ, эрини алдаб, ишрат қилиб юришларига тўла ишонч ҳосил қилади. Норқўзининг ўзи бирор кимсанинг қўлидан тутган эмас, бирор аёл суҳбатида бўлиб, ундан беҳаё гап эшитган ҳам эмас. Шунинг учун ҳам у эшитган миш-мишларини гапирди. У чойхонага чиққанида ўзи билган очиқ аёлларни санаб чиқади ва хотини айтган айбларни уларнинг ҳар қайсисига тақаб, «жиндай ўзидан ҳам қўшиб» қўяди.

Шундай қилиб, Норқўзи билан унинг хотинининг ёлғон-яшиқ гаплари ҳикояда тасвирланган воқеанинг ривожига муҳим роль ўйнайди. Норқўзи барча хотинлар ичида фақат ўз хотинининг пок эканлигига тўла ишонган бир вақтда унинг хотини бузуқликнинг ғаройиб намунасини кўрсатиб, Мулла Норқўзини маҳалла-кўй олдидан шарманда қилади.

Норқўзи хотинларга қандай айб тақабган бўлса, шу айб аввало унинг фаришта бўлиб кўринган хотинига тааллуқли бўлиб чиқди. У хотинларининг очиқ юришига йўл қўйган эркаклар «хотинининг ёки қизининг ўйнашлик қилиб тургани устига кирса-чи, қуръон урсин агар, «бенават» деб чиқиб кетади»,— деб катта оғизлик қилган эди. Бу таънаси унинг ўзига қайтди. У чойхонада паранжисиз хотинлар шаънига тош отаётганда кимдир унга қарши: «Паранжилик хотин ҳаром ишга яқинроқ бўлади. Сабаб денг! Агар сиз ўзига кулиб қарама-сангиз, деворга шоти қўйиб кўчага мўралайди; кўйлақлик олиб бермасангиз, том орқасидан кўйлақ узатадиган чиқиб қолади», деган эди. У киши каромат қилган экан: Норқўзининг «заводдан чиққан нонни емайдиган» хотинига ўртоғи ҳар сафар келганда, бирор нарса олиб келади, охирги келишида эса «бир жўра шоҳи олиб» келган эди.

Езувчининг энг керакли ерларда персонажларни гапиртириши маълум. У бу асарда ҳам қаҳрамонни гапиртириб, шарманда қилиш йўлидан боради. Хотинини жиноят устида тутганда ҳам Норқўзи бўлиб ўтган воқеага тушунмайди (хотинининг ўйнаши аёл кийимида бўлади). Норқўзи зўр бериб «синглим, сиз ўзингизни бир четга олинг!» деб унинг ғамини ейди. Бу «бенават» нинг кучлироқ кўриниши бўлади.

Персонажларни уларнинг нутқи орқали характерлаш А. Қаҳҳор услубининг етакчи хусусиятларидандир. Езувчи айниса, сатирик ҳикояларида қаҳрамонлар нутқи — монолог; диалоглар орқали улар образини очиб беришга интилади.

Ёзувчининг монолог, ўз-ўзи билан фикрлаш, суҳбатлашиш, диалог сингари приёмларга мурожаат этиши образ мантиқи билан, асарнинг умумий гоёси билан белгиланади. Чунончи, бекбурд, маданиятсиз, илмсиз кишиларни у кўп сўзли, гапдон қилиб беради. Маҳмадоналик бундай одамлар учун ниқоб; улар бўш қалбларини гап билан яширмоқчи бўладилар. Ёзувчининг ўттизинчи йиллар ўрталарида ёзилган «Санъаткор», «Адабиёт муаллими», «Ўжар» ҳикояларининг қаҳрамонлари бунга яхши мисол бўла олади. Бу қаҳрамонлар учун умумий нарса шундаки, улар гапираётган гапларини ўйлаб кўрмайдилар, гапираётган гапларини шунчаки механик тарзда ифода-лайдилар. Санъаткор «Ж» ҳарфининг каттаси қандай ёзилишини билмайди ва буни очиқ тан олгиси келмайди. Дафъатан бу ҳарфнинг қайси сўзда ишлатилиши унинг эсига тушиб қолиб, «Баржом» деганда ёзилади» деб қўяди. Бу ҳалиги саволга жавоб эмас. Шундан кейин саволга алоқаси бўлмаган масалага кўчади-да, хизматчини яна қайтиб савол беришга ботина олмайдиган вазиятга солмоқчи бўлади, унинг айби билан содир бўлган воқеага ўтади: «Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!... Бурнингиз терлади, артинг, таъбир жойиз кўрилса!». Санъаткорнинг маданиятсизлиги фақат «Ж» ҳарфини билмаслигида эмас, балки «культурний» бўлиш мақсадида айрим ибораларни ўринсиз қўллашида кўрилади. У режиссёрнинг маданийлиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, унинг икки гапнинг бирида «таъбир жойиз кўрилса» деб туришини эслайди, бу иборани ишлатишга интилади. Санъаткор кўпинча ўз-ўзи билан суҳбат қилади. Унинг ёнида ҳеч ким йўқ, ҳеч ким уни эшитмайди. Ана шу тарзда ёзувчи унга ўзини кўрсатиши учун шароит яратади. Қаҳрамоннинг берилган саволга тўғри жавоб бермаслиги, билмаганини ёки хато қилганини бўйнига олмасдан, бўлаётган баҳсга алоқаси бўлмаган масалаларга кўчиши Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўжар» ҳикоясидаги персонажларнинг ҳам ўз-ўзини фош қилувчи омиллардан бирига айланади.

Икки улфат — молия ходими Қутбиддинов билан қўшниси Заргаров бола тарбияси ҳақида суҳбатлашадилар. Суҳбатнинг мавзуи улар учун янги масала, чунки улар қачон учрашмасинлар, суҳбат бошдан-оёқ икки мавзудан четга чиқмас эди: «Бир — шу кетишда шаҳаримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан; иккинчиси — бу сўнгги вақтларда фан кишиларни ёшартириш тўғрисида нега индамай қўйди?». Бу сафар эса нима ҳақида баҳслашмасинлар, уларнинг тушунчалари тор, билимлари саёз эканлиги, жон куйдириб гапиришлари эса

уларнинг чегараланганликларини яширувчи бир ниқоб эканлиги яққол кўзга ташланиб қолади. Ёзувчи бунга ҳам персонажлар нутқиغا синчковлик билан ёндашиш орқали эришади.

Юқориди айтганимиздек, икки улфатнинг суҳбати бола тарбияси устида кетади. Бири бола миясини «молия тили билан айтганда, алоҳида параграф»га ўхшатса, иккинчиси бунга қўйил бўлишдан бошқа гап топа олмайди. «—Оҳ-оҳ-оҳ. Отангизга раҳмат. Қамол толинг, дўстим. Мен ҳам худди мана шуни айтаман деб турган эдим. Шундоқ, дўстим, бола деганингизнинг мияси...» деб, сўз тополмай ўзлари учун бу гаплардан «муҳимроқ масалага» ўтиб кетади: «Ие, сиз нега оқ ичмадингиз?».

Қутбиддинов бир вақтлар шахмат ўйнаганида содир бўлган воқеани эслаб, «Шундан бери ўйнамайдиган бўлиб кетдим. Нима кераги бор? Хўш, ана қолдирдим, нима бўпти?»,— дейди. Қутбиддиновнинг дўсти Заргаров ҳам ундан қолишмайди: «— Шуни айтинг, поезддан қолиптими?» — дейди у. Дарвоқе, шахмат билан поезд ўртасида ёки шахматдан қолиши билан поезддан қолиш ўртасида қандай умумийлик бўлиши мумкин? «Бири тоғдан келса, иккинчиси боғдан келади» қабилидаги бундай диалоглар сўзловчиларнинг саёз ички дунёларини очишга хизмат қилади, уларнинг ўзларини-ўзлари фош қилишларига, ҳақиқий қиёфалари ва савияларини намойиш қилишларига ёрдам беради.

«Ўзининг айтишига кўра «Нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Боқижон Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди: сигирнинг қулоғига яна кана тушибди! Канадан ҳам кўра сигир унинг аччигини келтиради: канани терай деса қўймайди — бошини силкийди, пишқиради». Абдулла Қаҳҳорнинг «Адабиёт муаллими» номли машҳур ҳикояси шундай бошланади.

Ёзувчи ҳикоя қаҳрамонининг «нафис адабиёт муаллими» эканини «ўзининг айтишига кўра»,— деб таъкидлайди, чунки, кейинчалик маълум бўлганидек, Бақоевнинг нафис адабиёт тўғрисидаги билими техникум ўқувчиси Ҳамиданинг билимидан ҳам паст экани аён бўлиб қолади. Бу — масаланинг бир томони, иккинчидан, Бақоевнинг қилган ишлари, сигир, товуқлар ҳақида юритган «фалсафий» фикрлари нафосатни тушунган, «таъби нозик» бир кишига муносиб эмаслиги ҳам маълум бўлади. У ўзининг гап, сўзлари ва ҳатто гапириш манераси билан ҳам ўзини-ўзи фош этади. Бақоевнинг қачонлардир қулоғига чалинган, лекин ўзи яхши тушунмаган гапларни айтиши, номларни нотўғри талаффуз қилиши, бирор мантиққа эга бўлиб туюлган фалсафий фикрларининг маъносизлиги, бошлаган гапини охиригача етказмаслиги — хуллас, ҳамма нарса унинг

қандай «нафис адабиёт муаллими» эканини кўрсатишга қаратилган. Кўринишдан, Бақоевнинг билмайдиган нарсаси йўқ, у ҳамма нарсага аралашар экан, «мен шахсан шундай деб билман»,— деб қўшиб қўяди. Бақоев ўзининг жуда маданий эканини таъкидлаб боради; қайнсинглиси олдида кекиргани учун ундан узр сўрайди. Лекин аслида у энг маданиятсиз одамгапирадиган гапини ҳам тахминан билади — қачондир, қаердадир эшитган-у, уқиб тушунмаган. Масалан, у техникумдан рабфакни яхши деб ҳисоблар экан, нимага шундайлигини ўзи ҳам билмайди. «Мен бир борган эдим. Канцеляриянинг эшигига практикум деб ёзиб қўйипти», дейди у ва давом этади: «Тўғри эмас». Нимага тўғри эмас дерсиз: «Практикум, минимум, максимум булар ҳаммаси лотинча ёки лотинчага яқин сўзлар. Мен шахсан шундай деб билман». Хўп, лотинча сўз экан, нимаси нотўғри? Бақоевни нима тўғри, нима нотўғри деган масала қизиқтирмайди, унда қай шаклда ва қай масалада бўлмасин, бари бир, ўз фикри бўлиши керак, холос. Ундаги ҳамма нарса шунга бўйсундирилган.

Бақоев кана терай деса, сигир бошини силкиб, пишқириб, унинг аччиғини келтиради:

— Ҳайвон,— деди Бақоев,— бу сигирни сотиб пулига чўчқа олиш керак. Бақоев бу қарорга жаҳл устида келади. Хотининг бу нарсани амалга ошириш мумкин эмаслигини айтади: «— Шаҳарда чўчқа асраш мумкин эмас»,— дейди у самоварга кўмир солаётиб. Бақоев бу гапга ҳам ўз фикрини билдиришга тайёр бир важоҳатда: «Нима учун? Тақиқ қилинганми? Қим айтди?» дейди ва бу гап ҳам ўзидан чиққанлигини эслаб, дарров ўзгаради: «Тўғри, мумкин эмас... албатта, мумкин эмас...».

Ёзувчи қаҳрамонини ҳар вақт ҳам узундан-узоқ гапиртирмай, баъзан унинг гапларининг мазмунини келтиради. Бироқ у Бақоев гапларининг мазмунини баён қилар экан, унинг нутқ манерасини сақлашга эришади. Ҳамида Чеховнинг «Уйқу естаги» ҳикоясини қанчалик тўғри тушунганини билмоқчи бўлиб, поччаси Бақоевга мурожаат этар экан, у Чехов ҳақида тушунарсиз гапиради, Бақоевнинг бемаъни гапларини келтира беришни эп билмаган ёзувчи ўқувчини бу гапларнинг мазмуни билан таништиришга ўтади: «Шундан кейин ўртоқ Боқижон Бақоев узундан-узоқ сўзлаб кетди. Унинг нима тўғрисида сўзлаётганини Ҳамида билмас эди. Детирдинг деган аллақандай машҳур танқидчи Шеллинг деган ёзувчига «сен дастёрга зор бўлгунча, ўғлинг дастёр бўлади» — деб хат ёзган; «Маркс Добролюбовни Меринг билан бир қаторга қўйган; Стендинг деган аллақандай бир драматург ўлар чоғида Демпинг деган:

бир танқидчига: «агар бутун жониворларни худо яратган бўлса, мен унинг завқига қойил эмасман, эчкемар ҳам жонивор бўлдимиз? деган...». Бақоевни номлари «ўзига хос талаффуз билан» қайд қилинган машҳур кишилар эмас, балки улар «номлари»нинг «-инг» билан тамомланиши қизиқтиради. Баъзи бир хорижий кишиларнинг номлари «-инг» билан тугалланишини тасодифан эшитган Бақоев ҳамма номлар ҳам «-инг» билан тугалланмаслигини билмайди. Натижада у қандай ном ёдига келиб қолган бўлса, уларни «Меринг... Стендинг... Шеллинг», дея бузиб айта беради. Бақоев чала-чулпа эшитган машҳур кишиларнинг номларини ўринли-ўринсиз эсга олиши билан ўзини бой ва кенг тушунчали одам қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Бироқ Боқижон бу хилдаги «адабий» атамаларни ҳам унча кўп билмайди. «Сўхбат нима тўғрисида бормасин, у ўз миясидаги мана шу тайёр сўзларни, ҳатто тайёр жумлаларни ишлата беради, баъзан бисотидаги сўзлар тугаб қолса, уларни қайта-қайта ишга солади, сўхбатга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган мавзуларга ўтади, агар сўз тополмай қолса, ўзининг заифлигини яшириш учун «ҳимм...» деган товуш чиқариб бир оз тўхтаб олади»⁶.

Бақоевнинг ҳамма билган, эшитган гапларини Ҳамидага гапириб ташлаши фақат эзмалигидан эмас. У Ҳамиданинг саволига жавоб беролмайди. У Чехов ҳақида узундан-узоқ гапирмасин, «Чехов» тўғрисида ўзимнинг фикрим бор» демасин, Ҳамида унга: «Уйқу истаги» қайси Чеховники? — деб сўрашага мажбур бўлади. Демак, Ҳамида Бақоевнинг Чехов ҳақидаги мулоҳазаларидан қониқмайди. Бақоев эса — Ҳеч шубҳасиз бу Чеховники, — деб жавоб беради. У Ҳамиданинг тушунмаганини билади. Лекин нима қилсинки, тушунтиришга ожиз. Шундай экан, бошқа билган нарсалари эвазига ўзининг билимидаги камчилиқни тўлдирмоқчи бўлади. Езувчи Бақоев айтган гаплар Ҳамидани қизиқтирган масалага алоқаси бўлмагани учун ҳам уларнинг мазмунини келтириш билан қаноатланади.

Маълумки асарда уч қахрамон — уч персонаж иштирок этади. Бош қахрамон Бақоев, табиий, ҳаммадан кўп гапиради. Гапирганда ҳам, ишонч билан, «илмий асосда» гапиради — у адабиёт муаллими. Энди қолган икки персонажни — Бақоевнинг хотини Мукаррам ва унинг синглиси, техникум ўқувчиси Ҳамидани олиб кўрайлик, уларнинг ҳар иккиси ҳам ўзини Ба-

⁶ А. Алимухамедов, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида одам образи: Тошкент, Ўзбекистон ФА асосий кутубхонаси, 1948, 39-бет.

қоев олдида ниҳоятда паст олиб юришади. Уларнинг гапларидан ҳам Бақоевга нисбатан ҳурматлари, камтарликлари сезилиб туради. Қизиғи шундаки, улар Чеховни ва унинг «Уйқу нстаги» ҳикоясини адабиёт муаллимидан яхши билишади. Ҳа мида поччасига савол берар экан, шу саволида ҳикояни тўғри тушунгани билинади. Лекин Ҳа мида поччасидан уялади, ҳар ҳолда у адабиёт муаллими. Эрининг нотўғри гапираётганини, қийналиб қолганини сезган Мукаррам ҳам гапга аралашади: «— Чехов Пушкин билан бир даврда яшаган эмас-ку,— деди Мукаррам,— бизнинг кутубхонада унинг Максим Горький билан олдирган сурати бор. Чехов 1904 йилда ўлган бўлса керак». Мукаррам ҳам, Ҳа мида ҳам Чеховни билишлари билан Бақоевдан анча юқори эканликларини кўрсатадилар, лекин Бақоев олдида камтарлик қилиб, уялиб, иккиланиб, гумон сираб гапирадилар. Уларнинг ўзларини тутишлари, гапириш манералари ҳам Бақоев қиёфасини очишда катта роль ўйнайди. Адабиёт муаллими булар фониди рўй-рост кўринади. Бақоевнинг хотини билан синглиси унга ёрдамчи саволлар бериб, Чеховнинг ким эканлигини тушунтирмоқчи бўладилар. Лекин улар Бақоевни ҳақиқатга яқинлаштирганлари сари у гапни чалғитади, Чеховни мутлақо билмаслигини кўрсатади.

Бақоевнинг ўзига хос фазилатлардан бири ва энг муҳими шундаки, у гапдан-гап чиқаради; бир нарса устиди гап бошлар экан, уни охирига етказмай туриб, иккинчисига ўтади. Бу Бақоев характеридаги тасодифий нарса эмас, албатта. У умуман ўз предмети — адабиётни, чунончи Чеховни билмагани туфайли, Ҳа мидани чалғитиш учун, ўзини қалтис ҳолатдан қутқазиш учун гапдан-гапга кўчиб туради. Унинг умуман ҳеч қандай турғун тушунчаси йўқ. Шу жумладан, адабиёт тўғрисида ҳам. У ҳаётдаги беқарор ва юзаки одамлардан. Гап мана шунда.

Юқорида таҳлил қилинган ҳикоя қаҳрамонларининг ҳеч қайсисида мураккаблик йўқ. Улар ўзлари гапираётган гапларини ҳам «эшитмайдилар». А. Қаҳҳор уларни бирор дақиқа ўйлатиб ҳам қўймайди. Улар билган нарсаларининг ҳаммаси — гап-сўзларида. Ёзувчи бу асариди ҳам персонажлар моҳиятини бирор воқеа муносабати билан очади. Ёдингизда бўлса, артистни бирор интеллектуал касб кишиси эмас, балки бир тракторчи танқид қилган эди; икки дўст Салтиков-Шчедрин — икки одамми, бир одамми — шуни билмас эдилар; нафис адабиёт муаллими эса Чехов «масаласи»да қоқилади, қайси Чехов — «у Чеховми, бу Чеховми» эканлигини ўзича мусоҳаба қилиши билан ўзининг кимлигини намойиш этади. Хўлас, ёзувчи ана шу тарзда қаҳрамонлар ҳаётидаги бирор ҳодиса орқали улар қиёфасини тасвирлайди.

А. Қахқор одатда асосий қахрамонни яхшироқ кўрсатиш мақсадида воқеаларга улардан ҳар жиҳатдан пастроқ туюлган ёрдамчи персонажларни киритади. Лекин улар «билимдон» қахрамонларга қарама-қарши ўлароқ, ўзларининг ақл-фаросати, хулқ-атвори, гап-сўзлари билан ҳам ўқувчи ҳурматини қозонадилар. Ёзувчи бу нарсага кўпинча персонаж нутқи устида моҳирона ишлаш орқали эришади.

А. Қахқор юзаки, билимсиз, маданиятсиз, саводсиз қахрамонларни асосан сўзлатиш орқали характерлар экан, айтишга бирор тузукроқ фикри бўлмаган қахрамонларга баъзан сўз бермай ҳам қўяди. Бунга Жонфиғон образи характерли мисол бўлади.

Ёзувчи «Жонфиғон» ҳикоясида бўлиб ўтган воқеанинг сабабчис, асарнинг бош қахрамони Жонфиғонни «гапиртирмайди. Бир-икки ўринда унга сўз берилгандай бўлади, лекин унинг бир-икки сўзи ҳам ўзини фош қилишгагина қаратилган бўлади. Жонфиғоннинг хотини эри устидан арз қилади. Бундан жаҳли чиққан Жонфиғон — «Гапир, ҳа гапир!... Сенинг гапинг гап-у, бизники гап эмасми?...» деб катта бир нарсани очгандай бўлади. Лекин шу билан ёзувчи Жонфиғон нутқини тўхтатиб қўяди-да, унинг мазмунини келтириш билан чекланади: «аллақерда ўтган бир авлиёнинг ўз ўғлига «хотинлар бевафо», деб қилган насиҳати, жиноят қонунлари мажмуасининг алланечанчи моддаси тўғрисида гапиради», дейилади. Гапнинг мазмунидан Жонфиғон ўзини ҳимоя қилиш ва ҳақлигини исботлаш учун бирор сўз топа олмагани маълум бўлади. Иккинчи бир ерда саволга «Жонфиғон жавоб бермоқчи» бўлиб турганда, «Малоҳат гапини оғзидан олади». Лекин бир-икки ердагина Жонфиғон хотинига ўзи савол бериб, ўзи жавоб қайтаришга муяссар бўлади. «Нима, менга ёқиш учун кестирибсанми? Ҳеч-да! Менга буқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг. Бошқага ёқаман деб кестиргансан!». Хотинининг жавобидан бу гаплар ҳам асоссиз экани маълум бўлади. Хуллас, ёзувчи айтишга тузукроқ гапи бўлмаган Жонфиғонга атайин гап бермайди.

* *
*

Ижобий қахрамон Абдулла Қахқор асарларида одатда кам гапиради. Лекин воқеа марказига қўйилган образни характерлаш учун айтилган гап ўз салмоғи, психологик подтексти билан катта аҳамият касб этади, қахрамоннинг бир-икки сўзи ҳал қилувчи роль ўйнайди. Чунки бу гаплар тагида қахрамоннинг борлиғи, ҳаёт-мамоти ётади. Ҳўкиз ўғирланганидан хабар

топган элликбоши («Уғри») Қобил боболарникига кириб, тафтиш ўтказгач, кескин оҳангда: «Хўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!» дейди. Бу гап чолга шундай умид бағишлайдики, унда «топилмаса-чи?» деган фикрга ўрин ҳам қолмайди. Чол хурсандлигини, элликбошига бўлган миннатдорчилигини қандай ифода этишини билмайди. Қобил бобо элликбошини дуо қилади: «— Худо хайр берсин...». Бир оз паузадан сўнг эса «Ола хўкиз эди...» деб қўшиб қўяди. Бу ердаги бир дақиқалик сукунат Қобил бобо миясида қарама-қарши кечинмалар, фикрлар натижасида пайдо бўлади. Элликбоши нақд қилиб қўйгани билан хўкиз ҳали топилганича йўқ-ку! Хўкизининг ола эканини таъқидланиши изтиробда, саросимада айтилган шунчаки гап эмас. Қобил бобо қанча паришон бўлмасин, қидиришга осон бўлсин учун хўкизининг бошқалардан ажралиб турадиган асосий белгисини беихтиёр равишда айтади. Элликбоши ўзини у ёққа-бу ёққа солиб юради, вақт ўтказади: хўкиз боғланган жойни яна қайтадан синчиклаб кўради. «Хўкизинг оқ подшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса, топилади», дейди. Бу элликбошининг иккинчи айтган гапи эди. Чолнинг тушунчасича, ҳамма ер оқ подшо қўлида — демак, топилади. Элликбоши учун оқ подшо номини эслаш эса ўзининг ҳукумат одами эканлигини таъкидлаш имконини беради. Элликбошининг бир нарса ундириш имконияти туғилган кездеги хатти-ҳаракати шу нарсани ундириб олгандан кейинги хатти-ҳаракатига тамомила зид ҳолда кўрсатилади. Ёзувчи Қобил бобони амин ва элликбоши билан иккинчи бор учраштирганда, аввалги «бемалоллик»нинг, «сўхбатга» бўлган «мойиллик»нинг йўқлигини алоҳида қайд этади, уларнинг чолга айтган гапларинигина келтириш билан чегараланади. Бундан гап тамом, олинадиган нарса олиниб бўлди, деган маъно англашилади. Элликбоши нутқидаги аввалги кескинлик, ўз кучига ишонч энди гумонсираш ва ажабланиш интонацияси билан алмашади. Элликбоши энди чин гапни айтади. «— Гумонингизни айтинг бўлмаса!— дейди элликбоши тажанг бўлиб. Ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! Олган одам аллақачон сўйиб саранжомлади-да! Узоқ демасангиз, эринмасангиз, кўнчиликка бориб, териларни бир қараб чиқинг. Аммо тери кўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди; худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдим...» Тажанглик билан айтилган бу гапда Қобил бобонинг соддалигидан кулиш биринчи планга ўтади. Элликбоши ўзининг «авлиё» эмаслигини, хўкизни топиб бера олмаслигини ўғирлик содир бўлган куниёқ билар эди. Бироқ Қобил бобонинг соддалигидан фойдаланиб қолмоқчи, уни лақиллатмоқчи, калака қилмоқчи бўлади.

Қобил бобо билан эллиқбоши ўртасидаги учрашув тафсилоти ёзувчи томонидан берилмайди; эллиқбошининг гапирётган пайтдаги ҳаракати кўрсатилмайди. Чунки бунинг ҳожати йўқ, асосий диққат эллиқбошининг гапида. Ёзувчи эллиқбошининг нутқи орқали рўй берган кўнглисиз ҳодисанинг моҳиятини очишга, ҳаёт фожиасини конкретлаштиришга интилади. Эллиқбоши ва унинг шериклари билиб туриб, кўриб туриб, камбағални талайди, яна унинг соддалигидан кулади ва тажанг бўлади. Қобил бобо эллиқбоши ёнига иккинчи марта келар экан, унда аввалги кайфият — ҳўкизини топишга бўлган умиди кўринмайди. У ҳўкизини тилга ҳам олмайди, балки тирикчилигини қандай ўтказишни ўйлаб қолади. Чолда рўй берган ўзгариш эллиқбоши назаридан четда қолмайди. У энди Қобил бобога ёрдам бериш йўлини топади: «Эй, ёш боламисиз! Нега йиғлайсиз? Қап-катта одам... Битта ҳўкиз бўлса, бир гап бўлар, худо ажалга тўзим берсин. Мен қайнатамга айтайин, сизга битта ҳўкиз берсин! Битта ҳўкиз одамнинг хуними?». Эллиқбошининг бу марҳамати Қобил бобога қимматга тушушини билиш қийин эмас эди.

Қобил бобо учрашган кишиларнинг иккинчиси Амин бўлди. Ёзувчи Амин образини яратишда унинг нутқидан фойдаланиш билангина чекланади. Лекин Амин ўзини-ўзи шундай фош қилдики, унга яна бирор сўз қўшиш ортиқча бўлар эди. Аминнинг сўзлари, сўзлаш вақтидаги ҳаракати ва чеҳрасидаги ўзгаришлар унинг портретини гавдалантиради. Амин Қобил бобо келганда, анчагина зерикиб ўтирган бўлса керак, суҳбатга мойиллик билдиради. «Қобил бобо рўпара бўлганда, Амин оғзини очмасдан, қаттиқ кекиради, кейин бақ-бақасини осилтириб кулади». Аминнинг бу ҳолати унинг олдига арз қилиб келган Қобил бобо ҳолатига бутунлай тесқаридир. Мана шу тесқарилик, суҳбатлар орасидаги фарқ аста-секин ривожланиб, чуқурлашиб боради. Ёзувчи суҳбат тасвиридан четга чиқмагани ҳолда, Амин характериға мос чизиқларни конкретлаштириб боради. Кекириши Аминнинг тўқлигидан дарак берса, бақ-бақасини осилтириб кулиши эса унинг ўта кетган сурбетлигининг аломати эди. Аминнинг «—Ҳа, сигир йўқолдимми?» деган саволидан Қобил бобонинг нимадир йўқотгани ҳақидаги хабар унинг қулоғиға етиб келгани маълум бўлади. Шундай экан, Амин Қобил бобонинг фожиасидан кулган бўлиб чиқади. Бу хурсандлик, кайфи чоғлик қисқа савол-жавоб вақтида давом этиб туради. Ҳўкизни сигир билан алмаштириб юбориш ҳам тасодифий эмас, албатта.

Менсимаслик, бировнинг бахтсизлигидан кулиш Амин характериға хос хусусиятлар сифатида гавдаланади. Бу икки синф вакиллари, четдан қараганда, бир нарса устида гапи-

раётгандек туюлади, аслида эса улар бир-бирларини ҳеч тушунмайдилар: уларнинг мақсадлари ҳар хил. Ёзувчи ана шу концепцияни уларнинг суҳбатлари орқали реаллаштиради. Амин билан Қобил боболар ўртасидаги синфий зиддиятни шу суҳбат орқали кўрсатади. Суҳбат давомида улар ўртасидаги тушунмовчилик кучая боради. У энди икки синф вакилларининг суҳбатига айланади.

Амин — маълум бир социал тип ва шу билан индивидуал чизиққа эга шахс. Ёзувчи унинг ўзига хос хусусиятларини ҳам шу суҳбат орқали кўрсатиб боради. Амин — оддий инсоний хусусиятлардан тамоман маҳрум киши. Қобил бобо унинг тутуриқсиз саволларига жон-жаҳди билан жавоб беришга, Аминда бир оз бўлса ҳам инсоф, диёнат уйғотишга ҳаракат қилади. Қобил бобо: «Бори-йўғим шу битта ҳўкиз эди», — деб зорланса, Амин: «— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа ҳўкиз эди?»... — «Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?» — деб сўрайди⁷. Қобил бобо шунда ҳам чидам билан унга тушунтиришга ҳаракат қилади: «Қўш маҳали...» Қобил бобо ҳўкизининг камбағал оила учун қанчалик зарур эканини, усиз ҳаёт ўтказиш мумкин эмаслигини қайта-қайта такрорлаш орқали Амин кўнглида озгина бўлса ҳам ўз ҳолига нисбатан ачиниш уйғотмоқчи бўлади. Қобил бобо: «Бисотимда ҳеч нарса йўқ...» деб ёниб куйиб гапирган сари Амнининг бемаъни саволлари авжига чиқади («Биров олиб кетса, қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да»). Қобил бобонинг гапиришга мадори қолмайди, Аминга бирор нарса тушунтиришга кўзи етмай йиғлаб юборади. «Нега йиғланади? А? Йиғланмасин», — дейди Амин. «Йиғламанг» дейишга оғзи бормайди, ахир кимсан Амин бўлса, қандай қилиб бир яланг оёққа «сиз» десни. Қандайдир яқинлик, чол ғамига шерик бўлиб қолиш ҳисси уни бу сўзни ишлатишдан тўхтатади. «Йиғлама» дейишга эса ботина олмайди, ҳар ҳолда чолнинг ёшини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Ўзига маънавий мажбурият олмайдиган, лекин шу билан чолнинг ҳолатига қандайдир ўз муносабатини билдирадиган сўзни ишлатади.

Чол Амнининг олдига иккинчи марта борганида, унинг гапи қисқа бўлди. Амин «эллик бошига борилсин», деди. «Йиғ-

⁷ Абдулла Қаҳҳор «Йўқолмасдан илгари бормиди?» иборасини қўлаш ҳақида шундай деган эди: «Кунларнинг бирида хотира дафтаримга халқнинг қадим ҳазилмутойибаларидан «Йўқолмасдан илгари бормиди?» деган иборани ёзиб қўйдим. «Ўғри» ҳикоямни ёзаётганимда шу иш бериб қолди. Шунчаки бегараз ҳазил учун айтиладиган бу иборани кекса деҳқон ҳўкизи ўғирлангандан шикоят қилиб борганда Амнининг тилидан айттирган эдим, ўткир пичинг маъно касб этди. Менинг ихтиёримдан ташқари умумлашган кучга эга бўлди, айти чоқда индивидуал шахс характерини очиб юборди», «Шарқ юлдузи», 1965, 5-сон, 147-бет.

ланмасин», «борилсин» — ҳеч нарсага мажбур қилмайдиган сўзлар. Улар Аминга ёд бўлиб кетган, чунки у бу сўзларни бир кунда бир неча бор ишлатади. Бўлиб ўтган суҳбатнинг, хусусан Амин айтган гапларнинг эса қолишида унинг суҳбат пайтидаги хатти-ҳаракатлари ҳам катта роль ўйнайди. Амин жавоби билан камбағалнинг гапларига «кўр» ва «кар» бўлибгина қолмасдан, ўзининг инсон сифатида ҳам жуда маданиятсиз эканини кўрсатади. Бутун умри меҳнатда ўтган, ёлчиб кийинмаган, тўйиб овқатланмаган бир кишининг на ёши ва на аянчли аҳволи бойлар кўнглини юмшатади. Чолдаги чорасизлик унинг шахсий фожиаси эмас, балки давр фожиаси сифатида талқин қилинади.

Ёзувчи Қобил бобога бирор ерда гап бермайди. Тўғрироғи, Қобил бобо ўз ихтиёри, ташаббуси билан гап бошламайди. У фақат саволларга жавоб беради. Қобил бобо даъвогар эмас, балки жавобгар қиёфага киради. Ундан гап сўрашади, у жавоб беради. Унга ёрдам бериши керак бўлган, туғрироғи, ёрдам беришга мажбур бўлган одамлар бечорага дўқ уришади, уни майна қилишади, ниҳоят, айб Қобил бободан ўтгандай бўлиб қолади.

А. Қаҳдорнинг бошқа бир асарида бутун воқеалар давомида анчагина гапирган Туробжон охири жим бўлиб қолади, хотинининг саволларига ҳам жавоб бермайди. Персонажнинг ўзини шундай тутиши шароитга, дақиқанинг психологик жиҳатдан ниҳоятда оғирлигига боғлиқ. Туробжон хотинига анор олиб келолмаганини жон куйдириб тушунтиришга ҳаракат қилса ҳам, бунинг уддасидан чиқмайди. Ниҳоят жаҳл устида ҳомиладор хотинига қўл кўтаради. Шундан кейин Туробжон гапирмайди. Энди унинг хатти-ҳаракатлари шу қадар таъсирли ва маъноли кучга эга бўладики, унинг гапиришига эҳтиёж ҳам сезилмагандай бўлади. Ёзувчи хотинининг истагини қондириш мақсадида анор ўғирлаган Туробжон ва унинг хотинининг кечинмаларини тасвирлаб, улар атрофида рўй бераётган воқеаларни ҳикоя қилади.

«Бемор» ҳикоясидаги Сотиболди эса ҳеч гапирмайди. Сотиболди оиласида рўй берган бахтсизликни ёзувчининг ўзи хабар тариқасида айтиб беради. Асар руҳи, оҳанги шуни тақозо қилади. Бу кичик хабарда ўтмиш рўй-рост кўринади. Воқеа содир бўлган пайт, воқеа сабабчилари, уларнинг туриш-турмушлари, умр кечиришлари, оламдан ўтишлари — ҳаммаси оддийгина бир хабарга жойлаштирилади. Бунинг натижасида бу хабар воқеа содир бўлган давр учун жуда оддий, кундалик бир нарсага айланади.

Сотиболди Абдуғанибойга маслаҳатга боради, лекин ҳеч нарсага қайтади. Қўшни кампир чиқиб қўлидан келган ҳуна-

рини кўрсатади, фойда бермайди. Мана шундай қандайдир ёлғизлик, ўз-ўзи билан овора бўлиш, бировнинг ҳолидан хабарсизлик, ўз-ўзича яшаш, бир амаллаб кун кўриш ташвиши инсонни фаолиятсиз қилиб қўйган даврга тақалади. Асар асосига олинган воқеа даврдан узилиб қолмаган. У шу давр, шу ҳаёт қўнида содир бўлади.

Сотиболди ўз ташвиши билан ёлғиз. Абдуғанибой унга қуруқ маслаҳат берадию, шу дақиқа эсидан чиқаради. Сотиболди ўз ғамига ўзи қоврилади. Сотиболдидан бошқа ҳеч ким қўлидан келган ҳамма чораларни кўриб, ёш бир аёлни олиб қолишга жон куйдирмайди. Ким билан кимнинг иши бор! «Ўғрида айтилганича, бу даврда: «Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади», биров ўлади. Сотиболдининг ташвиши атрофдаги минглаб кишилар ҳаётидаги ташвишлар олдида, халқ ташвиши олдида денгиздан томчи бўлиб қолади. Шундай экан, ҳамма ўз ишини ташлаб, ташвишини йиғиштириб, Сотиболди дардига шерик бўладими? Шунинг учун ҳам Сотиболди ҳаётидаги фожиа оддий хабар тариқасида ҳикоя қилинади ва ўз навбатида оддий кундалик бир воқеа тариқасида қабул қилинади.

Ёзувчи воқеани қисқа-қисқа жумлаларда ҳикоя қилади: «Сотиболдининг хотини оғриб қолди». Бундан кейин беморни қандай қилиб даволаганликлари, бу йўлда нима қилинганлиги ҳақида ўқувчи хабар топади: «Қасал ўқитилади, қон олдирилади. Натижада «Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди». Шундан сўнг яна бир қанча тadbирлар кўрилади. Лекин асосийси қилинмайди — бемор врачга кўрсатилмайди. Аниқроғи, врачга кўрсатишнинг имкони бўлмайди. Сотиболди одамлар нима маслаҳат берса, тиниб-тинчимай шуни қилишга ҳаракат қилади. Қасал бир оз тетиклашгандай бўлади. Лекин узоққа бормади. «Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади — саҳарга бориб узилди».

Воқеанинг бош сабабчиси — бемор ҳолати ҳақида ўқувчи тез-тез огоҳлантириб турилади. Шунинг орасида Сотиболдининг кўрган-кечирганлари, ҳаракатлари ва бунинг оқибатсизлиги ҳам хабар қилинади. Сотиболди бутун имконияттини ишга солган сари хотинининг аҳволи оғирлашади ва ниҳоят ўлади. Чунки Сотиболдининг имконияти ниҳоятда чегараланган эди. Тўғри, бу фожиада бидъат ва хурофот таъсири ҳам катта роль ўйнайди. Лекин фожианинг энг асосий сабаби тенгсизликда, камбағалликда, чорасизликда эди.

Шундай қилиб, асардаги иккинчи даражали персонажлар сўзласа, ҳам, Сотиболди бирор гап айтмайди, унинг нутқи берилмайди. Дарвоқе, у нима ҳам дер эди, нима ҳам қила олар эди? Ёзувчи асар ғоясидан, воқеа мазмунидан келиб чиқиб,

персонажни қасддан гапиртирмайди. Сотиболдининг гапир-маслиги маълум даражада символик характер касб этади (пули борнинг тили бор, деб шуни айтадилар-да).

Қаҳрамонларнинг ички нутқлари аниқ мақсадга бўйсундирилган бўлиши ўз-ўзидан маълум. Езувчи ғояси, асар асосига слинган воқеа характери асар жанрини, образларнинг ҳаракатини, нутқларини белгилайди. А. Қаҳҳорнинг кўп ҳикояларида қаҳрамонларнинг ички нутқига, монологларга кам ўрин берилади. Персонажлар узундан-узоқ ўйламайдилар, фикрламайдилар. Уларда ички монологларга эҳтиёж сезилмайди. Лекин А. Қаҳҳорнинг йирик асарлари («Сароб», «Қўшчинор чироқлари» ва «Синчалак») ва баъзи бир ҳикояларини қаҳрамонларнинг ички монологларисиз тасаввур қилиш қийин.

«Киши психологизминини яратишда,— дейди адиб ижодининг тадқиқодчиларидан бири,— А. Қаҳҳор ижодида яна бир муҳим хусусият бор. Бу киши ички дунёсининг диалектикасини чизишдан иборатдир»⁸. Киши ички дунёсининг диалектикасини чизиш ёзувчининг диққат марказида турган асарларда персонажларнинг ички нутқ ва монологлари муҳим аҳамият касб этади.

Саидий ўзи билан гаплашган одамга, унинг фикрларига ўз муносабатини очиқ билдирмайди. Лекин Саидийнинг ички нутқи кўпинча уни характерлашга қаратилган. Саидий ёзги отпусқа вақтида университетга бормаи қўяди ва стипендиясиз қийналиб қолади. Шунда Жамол Қаримий келиб: «— Ҳужрангиз кўп дилкаш экан-у, битта этажерка билан битта яхши стол ва курсилар етишмайди. Шулар бўлса, кўп ишлашлик ҳужра бўлади. Этажерка менда бор. Берсам бўлади»,— дейди. «Овқатдан гапирсанг-чи, бетамиз!»,— дейди Саидий ичида ва кулиб қўяди. Унинг кулиб қўйиши Жамол Қаримий гапига жавоб вазифасини ўтайди, лекин Қаримийнинг таклифига бўлган ҳақиқий муносабати унинг ички нутқи орқали берилди.

Саидий редакцияларга қандай асар юборса ҳам, бари-бир, босилмас эди. Кунларнинг бирида, Кенжа уни редакцияга хат орқали чақиртириб, юборган асари бўйича маслаҳат беради. «Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида ўйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хилидан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулоимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам қўлимга қайтариб беради-ку!».

⁸ М. Қўшчонов, Ҳаёт ва маҳорат, Тошкент, Узадабийнашр, 1962, 45-бет.

«Ҳикоянгиз яхши, аммо нотамом», дейди Кенжа, «Ана,— деди Саидий ичида,— айтмадимми.

Ички нутқнинг аҳамияти, сўзсиз, персонаж характери тўлароқ ёритиш билан белгиланади. Ички нутқ шу персонаж характеридаги баъзи чизиқларни оидинлаштиради, у тўғридаги тушунчани кенгайтиради. Ички нутқ персонажни овоз чиқариб айтолмайдиган дақиқа билан, шароит билан боғлайди. Гапирувчининг ҳеч ким эшитмас деб фараз қилиши унинг эркинроқ, очиқроқ фикрлашига ёрдам беради. Овоз чиқариб айтиб бўлмайдиган фикрлар бемалол ички нутқ орқали берилади. Хуллас, киши ўз ички нутқида ўзини эркин сезади, кўнглига келган гапни очиқ-ойдин айтади. Шу орқали ўқувчи персонажнинг ниҳоят нозик ҳисларини, фикрларини билиб боради.

Саидий Эҳсоннинг Москвада ўқиб дипломли бўлиб келганидан ғижинади, унга ҳаваси келади. Биров унга бунга таъна қилмаса ҳам, Саидийнинг тинчлиги бузилади. Чунки бир неча йил илгари билимлари бир даража бўлган икки дўстнинг бири иккинчисидан ўтиб кетади. Иккови қадам ташлаб борар экан, худди биров «Эҳсон доктор бўлиб келди, бу орада сен нима бўлдинг?» деб сўраётгандай, Саидий ўзича бу саволга жавоб берар эди. «Бу доктор бўлган бўлса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Меники сингари уй, рўзғорга эга бўлгунча, сочлари оқариб кетади. Наҳот шуни англамаса!». Ёзувчи Саидийнинг ички нутқи орқали унинг Эҳсондан қолиб кетганини тан олишини кўрсатади. Саидийни хароб қилган сабаблардан бири унинг молпарастлиги, давлатпарастлигидир. Мана шу психология унинг қон-қонига сингиб кетган. У Эҳсонни тан ола туриб, ўзининг ундан устунлигини исботлашга ҳарат қилади. Ёзувчининг бу фикрларни Саидийнинг ички нутқи орқали бериши тасодикий эмас. У бегоналар олдида эмас, балки ўзи олдида Эҳсондан устунлигига ишонч ҳосил қилиши керак. Унинг кўкси турли қарама-қарши туйғулар билан тўла. Лекин шунга қарамасдан ўзига бино қўйиш, ўзининг устунлигини ҳис қилиш майли унинг характеридаги етакчи фазилатлардан бири бўлиб кўринади. Ички нутқ қаҳрамонларнинг энг нозик туйғуларини тасвирлашда ёзувчига шундай қулайлик туғдиради.

«Синчалак»даги диалоглар одатда катта ғоявий-эмоционал кучга эга бўлса ҳам, миқдор жиҳатидан у қадар кўп эмас. Лекин қаҳрамонлар кечинмаси билан боғлиқ бўлган моментлар, ички нутқлар асарда жуда кўп учрайди. Ички нутқ асарнинг бош қаҳрамонлари — Саида ва Қаландаров образларини яратишда айниқса муҳим роль ўйнайди. Бу ҳар иккала қаҳрамон бир-бири билан гаплашишдан кўра кўпроқ мулоҳаза қи-

лади, бир-бирини ўрганади. Шунинг учун ҳам уларнинг ички нутқларига ниҳоят хилма-хил вазифалар юклатилади. Уларнинг характер яратишдаги роллари ҳам турличадир.

Саида Алиева ўзбек адабиёти тараққиётида из қолдирадиган образлардан бўлиб қолди. Саида ўзининг бутун хусусиятлари билан ўзбек адабиётида яратилган бирорта образга ўхшамади. Саида образини фақат А. Қаҳҳор яратиши мумкин эканлиги кўриниб туради. Саидада совет кишисига хос ҳамма олижаноб фазилатлар мужассамланган. У катта мақсад ва тилаклар билан яшайди, ҳар доим фикрлашда, изланишда. Лекин бу хусусиятлар анчагина умумий. Унинг ўзига хос бошқа чизиқлари ҳам борки, бу чизиқлар А. Қаҳҳор қаҳрамонларигагина хослиги билан ажралиб туради. Саида заҳаргина қиз, ўзини оёқ ости қилишга йўл қўймайди, гап келганда отасини аямайди, ҳозиржавоблиги билан ўзидан катта, ҳаёт тажрибаси кўп бўлган одамни қойил қолдиради. Саида Қаландаровнинг фойдасини кўзлаб, унинг айрим аччиқ гапларини ҳам қилади, лекин ўз шахсиятига тегадиган бирорта гапни жавобсиз қолдирмайди. Қаландаров Саидани изза қилувчи гапларига бир неча баробар кучли жавоб оладики, бунинг таъсирида у анча вақт ўзига келолмай юради. Агар Саида шундай ақлли ва ҳозиржавоб бўлмаса, Қаландаров гапларига қойил қилиб жавоб бермаса, унинг Қаландаровдек бир шахс билан ишлаб кетолмаслиги табиий эди. У партия ташкилотининг раҳбари сифатида катта ишларни амалга оширар экан, хотинларга хос кузатувчанлигини, майда-чуйда нарсаларга синчқовлигини кўрсатади. Бу хусусиятлар Саиданинг камчилигига айланиб қолмайди, балки унинг «жонли» одам эканини таъкидлайди. Саида характерига бундай ҳаётий чизиқларни таъкидлашда унинг ички нутқи муҳим роль ўйнайди.

Персонажларнинг ички нутқлари асарда турли вазифаларни адо этади. Қаҳрамоннинг атрофидаги одамларга, воқеа ва ҳодисаларга бўлган муносабатини, унинг ўзида рўй бераётган ўзгаришларни ёзувчи кўпроқ ички нутқ орқали кўрсатади. Саида «автобусдан тушиб, кичкина бўлса ҳам, оғирлик қилаётган чамадонини кўтариб, колхоз боғининг темир дарвозасидан кирганида, каттакон сада остидаги сўрида оёғини саланглатиб ўтирган Қаландаровни кўради. Қаландаров илжаяди-ю, ўрнидан қимирламай, узун оёқларини қаттиқроқ саланглатади. «Дийдоринг қурсин,— деди Саида ичида,— ўзимни иззат қилмасанг, аёллигимнинг ҳурмати, чамадонни қўлимдан олсанг ўласанми!». Бу «ички нутқ» партия ташкилотининг секретариники эмас, балки аёллик қадрини билувчи, хотин-қизларга ҳурмат кўрсатилишини истовчи ва уни талаб этувчи

кишиники, оддий аёлники эди. Албатта, бундай гапни Саида ҳеч кимга овоз чиқариб айтмас эди. Лекин у кўнглидан ўтказиб бўлса ҳам аламдан чиқади. Иккинчи тарафдан, Саида Қаландаровнинг жилла бўлмаса аёл сифатида ҳурмат қилмаганидан аччиғланади. Ҳолбуки, Қаландаров: гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди, дея райком секретаридан хафаланади. «Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти мулла Норқўзи бўлади... Шу ҳам гапми!... Одамнинг хўрлиги келади»,— дейди у.

Саида кўнглидан ўтган гап шунчаки эмас: кейинчалик Қаландаров билан тўқнашишларига унинг аёл экани сабаб бўлади, кўп масалалар унинг фақат аёл бўлгани учунгина мураккаблашади. Саида билан танишган ўқувчи унинг ўзига нисбатан бўлган ҳурматсизликни, ҳақоратни индамай кўтариб кетадиганлардан эмаслигини билади. Шунингдек, у бўларбўлмасга шовқин ҳам солмайди. «Хўш, нима гап ўзи,— деди ўзича,— нимага келаётибман. Каравотга ўзимни ташлаб йиғлаганими? Кўз ёши ё кўнгилдаги ғам-ғуссанинг дамини кесиш ё бераҳмнинг раҳмини келтириш учун тўкилади, менинг кўнглимда қанақа ғусса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтирмоқчиман? Раис мени чертган бўлса, мендан шапалоқ егандай бўлди, мени енгмоқчи бўлиб, ўзи енгилди. Унинг сўз тополмай қўл кўтаргани — кучи шляпага етгани шуни кўрсатмайдими?».

Саида ўзининг ҳақ эканига ниҳоят ишонади ва Қаландаровнинг ҳаракатларини кучсизлик аломатлари деб билади. Бу эса Саидага куч бағишлайди. Бу ички нутқдан ўқувчи Саида Қаландаров ҳаракатларидан «аёл бўлганим учун шундай қилдим», деган фикрга келганини кўради. Саиданинг ғазаби қайнаб кетади. У Қаландаров билан учрашиб: «Мен сен айтган муштипар аёллар тоифасидан эмасман!» дейишни истайди. Ана шу тарзда Саида одамларнинг хатти-ҳаракатларига, қилиқларига бўлган муносабатини кўпинча ички монологларида билдиради. Унинг ички нутқида ким тўғрисида нимани ўйлагани, кимни нимага ўхшатгани маълум бўлади.

Ички нутқ, монологнинг хиллари, унга юклатилган вазифага кўра, жуда кўп. Персонаж бир ерда ички монолог орқали гапирувчининг мақсади нимада эканини билмоқчи бўлса, бир ерда суҳбатдошига бўлган муносабатини билдиради, қилаётган иши тўғри-нотўғрилигини ўйлайди.

Қаландаров хотинининг гапларидан аччиғлаиб, «хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!»— дейди. Бу гап Саиданинг кўнглига ғашлик солади: «Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб

қўяман...». Ҳозир хотинига шундай дейиши зарурми ёки бу кирпичи чол пайт келганда, мени огоҳлантира ётибдими?...

Кечаси Саиданинг уйқуси қочиб кетиб, ўз-ўзи билан гаплашади: «Қаландаров қаршисида мен ҳеч — пуч эканлигим аниқ. Бунга энди ҳеч қандай шубҳа қолмади. Нима қилиш керак? Партия ташкилоти жонли, мустақкам бўлганда ҳам бошқа гап эди!». Саида шундай деди-ю, ўзи кулиб юборди. «Партия ташкилоти жонли, мустақкам бўлса, соғ кишига Сукротнинг нима кераги бўлар эди?».

Саида билан Қаландаров ўртасидаги муносабат кескинлашади. Қаландаров таклиф қилган Усмонжон партбюрога ўтмай қолади. Саида бунинг сабабини ишончли далиллар билан тушунтира олади. Саида фикрларининг мантиқий кучи олдида Қаландаров чорасиз қолади. Шу пайт у жон-жаҳди билан «Йўқол!» — деб бақиради ва унинг бошига ургани бир нима қидиргандай у ёқ-бу ёққа аланглайди».

Хуллас, Саида билан Қаландаров ўртасидаги муносабатларнинг ривожланиш мантиқини асосан бир масала — Саиданинг — парторгнинг аёл экани белгилайдики, бу нарса ҳар иккала қаҳрамоннинг ички нутқида чуқурроқ очилади.

* *
*

Персонажларни гапиришга тайёрлаган шароит улар гапининг аҳамиятини оширади. Тайёрланган шароит натижасида оддий сўзлар ҳам чуқур мазмун касб этади, шу муайян ситуацияда персонажнинг гапириши шарт экани психологик жиҳатдан асосланади.

Мунисхон билан Саидий ўртасида бўлиб ўтган кичкинагина суҳбатга назар ташлайлик. Езувчи бу ўринда персонажларни кам сўзлатади. Уларнинг гаплари бир ёки икки сўздан иборат. Лекин шароитнинг мураккаблиги, Саидий учун эса ҳаёт ва мамот масаласи ҳал бўлаётганини ўқувчи чуқур ҳис қилади.

Саидий камбағал йигит. У ҳар доим буни эсда сақлайди. Айниқса севгилиси Мунисхон олдида ўзини жуда ночор деб билади. «Бир куни бўш гумон қилинган аудитория банд бўлиб чиқди. Шунда китобларни қўлтиқлаб, қаёққа боришини билмай, танг бўлинганда, Саидий ихтиёрсиз ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Мунисхон майда ўрилган сочининг учини ўйнаб, ўйланар экан, Саидий шамнинг алангасидай бўлиб қолди: Мунисхоннинг ҳар бир ҳаракатидан эсган шабада уни тебратар, агар шу онда у «йўқ», деб юборса, уни абадий сўндиради эди. Мунисхон бундай қилмади.

— Узоқми?— деди Саидийнинг юзига қараб. Саидий ўзидаги ҳаяжонни товушидан билдириб қўймаслик учун бош чайқади. Муниسخон яна сочининг учини қўлига олди. Саидий анчадан кейин ўзини босиб олди-да:

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди, деди». Муниسخон билан Саидийнинг гап-сўзлари оддий, кундалик гаплардан иборат. Лекин бу гаплар мураккаб шароит туфайли ўз маъносига нисбатан чуқурлашиб, персонажлар ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришлар билан боғланиб кетади.

Саидий Муниسخон кўнглини билмоқчи бўлиб, севги-муҳаббат ҳақида гапирганида, Муниسخон: «Мен сенга тегмайманда!»,— деб очиқ айтади. Бу гап шунчаки айтилгандек кўринади. Чунки Муниسخон ўзи иқрор бўлмаса ҳам, Саидийни севади, ундан бошқасини ёқтирмайди. Лекин шу аснода ўтмишини, отаси ҳаёт вақтидаги, бойликлари ошиб-тошиб ётган, неча қулла, оқсочлар хизматларига тайёр бўлган «яхши замони» эсланган Муниسخон ўзи севган кишига ҳам тегмаслигини айтади. Ўтмишдаги шоҳона ҳаёт хотираси Муниسخонни камбағал студент Саидийдан узоқлаштириб юборади.

Персонажлар бирор нарсани эслаб, кўнгилларидан ўтказар ёки бирор нарса ҳақида ўйлар эканлар, бу уларнинг келгуси хатти-ҳаракатларининг йўналишини белгилаб беради. Бошқача айтганда, персонажлар сўзлаётган аснодаги вазият хоҳ у ижтимоий, хоҳ психологик характерда бўлсин — уларнинг тақдирида, ҳаётида, бирор нарсага бўлган муносабатида муҳим роль ўйнайди.

«Синчалак»да Саида Қозимбек билан танишгач, колхозда амалга оширмоқчи бўлган режалари ҳақида у билан ўртоқлашмоқчи бўлади. У гапни Эшондан бошлайди:

«Эшон ака дуторга ҳийла чапдаст эканлар, товушлари паст бўлса ҳам, шираликкина... Шу кишини миллий музика тўғрагига раҳбар қилгани дадангиз унармиканлар?».

Шу гапларнинг айтилиш шароитига назар ташлайлик.

Қозимбек Саиданинг касаллигини эшитиб, уни кўргани келган эди. Саидани отга ўргатиш баҳонаси билан улар кечки пайтда отда айланадилар. Саида Қозимбекнинг Эшонга ва унинг қизига бўлган муносабатини билиб олмоқчи бўлади. Иккинчи тарафдан, Саида саволи билан ўз ниятини ҳам билдириб қўяди: унинг кўнглида нимадир пайдо бўла бошлаганга ўхшар эди. Чунки Саида Қозимбек орқали раисга таъсир қилмоқчи бўлган экан, гапни Эшондан бошлаши шартмиди? Тўғарак очишдан кўра зарурроқ тадбир йўқмиди?... Саиданинг саволига Қозимбек анчадан кейин жавоб беради:

«Эшонни тўғаракка раҳбар қилгандан кўра, колхоздан ҳайдаган маъқулроқ.

Саида унга ялт этиб қаради...

— Нега? Қайнатангиз... бўлажак қайнатангиз ҳақида ҳозирдан шунақа десангиз...».

Ташқи кўринишдан, бу суҳбат жуда мантиқий, лекин ўйлаб кўрилса, Саиданинг Эшон ҳақида гап очишдан қузатган мақсади бошқа нарсада эканини сезиш қийин эмас. Саида Козимбекнинг Эшоннинг қизига бўлган муносабатини аниқламақчи. Персонажлар нутқи, улар суҳбатининг характери билан мавжуд шароит ўртасидаги ўзаро уйғунликнинг йўқлиги Саиданинг пинҳон ниятини ошкор қилиб қўяди.

* *
*

А. Қаҳҳор қаҳрамонлари бошқа персонажлар «оғзи»дан эшитган гапларини ўз нутқларида айнан ёки ўзлари тушунган бир тарзда ишлатадилар. Кўринишдан аҳамиятсиздек туюлган бундай хусусият ёзувчига характер қирраларини чизиш, унинг дунёқарашини, воқеаларга бўлган муносабатини таъкидлаш имконини беради.

Муниسخон Саидийнинг қолоқ студентларга ёрдам беришини хушламайди. Саидий бундай студентларнинг биридан қутулганини Муниسخонга айтади. Муниسخон хурсанд бўлиб: «Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, кўпчиликнинг ишига ўқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг, қулоғинг тинч бўлади»,— деган эди. Рост. Сизнинг одатингиз ёмон — биров бир нарса сўраса, ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундай қилманг»,— дейди. Муниسخоннинг бу фикрни акаси айтган шаклда беришдан мақсади аниқ; акаси кўпни кўрган, кўпни билган одамнинг фикри ҳам тўғри бўлади. Муниسخон бу фикрни тасдиқлайди, унинг тўғрилигига ҳеч иккиланмасдан қўшилади. Иккинчи тарафдан эса Салимхон асар воқеаларига аралашмасдан олдин, унинг баъзи масалаларга бўлган муносабатини кўрсатиш орқали ёзувчи Салимхон билан ўқувчини учрашувга тайёрлаб боради.

Муниسخон акаси Салимхон ва унинг дўстларининг ер ислоҳотига муносабатини Саидийга билдириб, шундай дейди: «Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти ўтказилишига норози бўлиб вилоят партия комитетига ариза беришмоқчи. Шўнга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб, акам билан ярим кечагача ўтирди. У акамнинг бунга қўшилишига рози эмас; «Фалокат бўлса фирқадан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзинг четда туравер, бунга қўшилмасликка катта

бир баҳона топ», деди. Ўзи ер ислоҳотига қарши». Мунисхон Аббосхоннинг ер ислоҳотига бўлган муносабатини қатъий оҳангда айтиб, Аббосхоннинг сўзларини («Ислоҳот қишлоқни қўлдан кеткизади») келтириш билан асослар экан, ўзи ҳам шу фикрга шерик эканини билдиради.

Худди шунга ўхшаш ҳолни Сидиқжон характерида ҳам кўрамиз. Бой хонадонга куёв бўлган Сидиқжон ҳаётдан, тенгдошларидан орқада қолади. Дўстлари, айниқса ёшлиқда бирга ўсган, эндиликда колхоз қурилишининг актив жонкуярларидан бўлган Урмонжоннинг таъсири орқасида колхозга киришга аҳд қилади ва оиласига ўз қарорини етказди. Сидиқжоннинг бу қарори унинг оиласи — хотини, қайнатаси, қайнанаси билан катта конфликтга олиб келади. Сидиқжон уйини, хотинини ташлаб кетади. Қайнатаси Зуннунхўжа Сидиқжонга: колхозга кириб нима қиласиз, дейди. «Сидиқжон нималар демоқчи бўлиб икки-уч оғиз ростлаганидан кейин, Урмонжоннинг гапи эсига тушиб», қайнатасига жавоб қайтарар экан, колхозга кириш сабабини ўзининг инсоний қадрини тиклаш билан боғлайди. Гап бу ерда Сидиқжоннинг Урмонжон гапларини эслашида ва унинг гапларининг моҳиятига тушунишидадир. Ёзувчининг бу ўринда ўқувчи эътиборини Урмонжонга, унинг сўзларига тортиши бежиз эмас, чунки бу нарса Сидиқжон характерида эволюцияси, шаклланиши билан боғланади. Агар ёзувчи Урмонжоннинг номини эслатмасдан туриб, Сидиқжон билан Зуннунхўжа ўртасидаги кескин муносабатни тасвирлашга ўтса, бу воқеанинг ҳаётийлиги анча сусайган, моҳияти етарли очилмаган бўлар эди. Чунки Сидиқжон колхозга киришга қарор қилар экан, ҳали ўзи колхоз нима эканини тушунмайди. Билгани шуки, тенгдошлари қандайдир фикр билан яшамоқдалар, уларнинг ҳаётларида катта ўзгариш рўй берган. Сидиқжон улардан орқада қолган, энди уларга етиб олмақчи. Шунинг учун унинг қайнатасига Урмонжон номини, айтганларини эслаш орқали жавоб қайтариши Сидиқжон савияси, тушунчаларига мосдир.

Сидиқжон ва асардаги бошқа персонажлар ўз нутқларида бир-бирларининг, айниқса Урмонжоннинг гапларига мурожаат этадилар ёки уларнинг фикрларидан айнан фойдаланадилар.

Ўз меҳнати билан кун кўрувчи ўрта ҳол деҳқонлардан бири — Муҳиддин Муҳаммадсолиҳ ўғли колхозга киришнинг афзаллигини тушунди. «Ўзингизга анча дуруст экансиз, колхозга киришга нима мажбур қилди?» — деган саволга у шундай жавоб беради: «Жўжавурдай жонман, ҳаммаси «бер, ейман» дейди. Бу ёқда ҳўкиз, эшак... Булар ҳам «бер, ейман» дейди. Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса. Ҳосил олиш

учун саломатлик бўлса, билакнинг кучидан ташқари асбоб керак, гўнг керак... Шуларнинг ҳаммаси пул билан бўлади. Кўп ер эккани кучим етмайди, оз ер эксам, ўзидан чиққанини ўзига чаплаб қараб туравераман. Энди ташвишнинг кўплигини айтинг... Бирон офат келиб қолса, нима бўлади? Болачақа пўстакнинг жунини ейдими? Қўлтигимдан ким киради? Акам бўлмаса, укам бўлмаса... Колхознинг буйруғи бошқа: экан, буни райкомимиз ўртоқ Аҳмедов тушунтириб бердилар. Мана шуларни хўп ўйладим-у, мен сизга айтсам, ариза ташлашга жазм қилдим, ташладим». Демак, Муҳиддин колхозга киришдан ўзига наф тегишини билди, тинч яшашига ақли етди. Бу масалада Аҳмедовнинг унга айтган гаплари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Лекин у ҳали ўз фикрларини бир системага солиб, бир-икки киши ўртасида айтиб беролмас эди. Шунга ўрганиш кераклиги айтилганда, у асосий масала меҳнатда, гапнинг нима кераги бор, деган мазмунда жавоб қайтаради. Шундан кейин бир оз жим қолади, нима дейишини билмай туриб, ниҳоят, Аҳмедовнинг гапларини эслайди: «Шу чоққача мен ерга қул эдим,— деди...— Энди,— деди Муҳиддин ака илжайиб,— кўп қатори хўжайин бўламан».

Умри меҳнатда ўтган, икки одам билан бемалол гаплашиб ўтиришга вақти бўлмаган, фикрини бировга тушунтиришга қийналадиган бир одамга ўз фикрини тушунтириш (айниқса кўпчиликнинг ўртасида) катта синов эди. Аҳмедов айтганларини шундоққина қайтариш ҳам Муҳиддин ака учун катта жасорат эди.

Сидиқжон колхозга кириб, ўзини таний бошлайди. Ҳаёт унга Ўрмонжоннинг гаплари тўғри эканини тасдиқлаб боради. Хотини Шарофат биринчи марта колхозга эри олдига чиқиб борар экан, Сидиқжон ўзини қандай тутиши, ҳаёти ҳақида нималар дейиши кераклигини билолмай, шошиб қолади. Шунда у Ўрмонжон билан учрашиб, унга бўлган воқеани айтиб беради. Ўрмонжоннинг гаплари Сидиқжонни ўринсиз хижолатдан чиқаради, унинг колхозга, келажакка бўлган ишончини янада ошириб юборади. Ўрмонжоннинг ҳар бир гапи унга тушунарли. Шунинг учун Сидиқжон хотинига Ўрмонжоннинг гапларини «ўз тили билан» айтади. У: «— Ҳу... кўраяпсизми?— деди.— Канал! Катта канал... ўтган йили чиқардик. Ҳозир тўқайни бузиб ер очаётибмиз, кўриқ ҳам очамиз...».

Шарофат Сидиқжон кўрсатган томонга бир қарайди-ю, тупроқ тепага эътибор қилмасдан, яна ўзининг гапини гапирди. Сидиқжон нима бўлса ҳам Шарофатга колхознинг келажagini, демак, ўзининг келажagini тушунтироқчи бўлади. Шунда Сидиқжон тили билан яна Ўрмонжон гапирди: «Лекин мен сизнинг қўйнингизни пуч ёнғоққа тўлғизмайман».

Борини кўраммиз... лекин менинг ҳозирги туриш-турмушимни кўриб юрагингиз ёрилмасин... «Биз гувалак қўяётганимизда келдингиз... қўлимиз лой...». Бу гапларнинг ҳаммаси Шарофатга тушунарсиз. Сидиқжон билан Зуннунхўжа оиласи ўртасидаги конфликт авваллари фақат мол-дунё устида бўлган эди. Энди Сидиқжон бутунлай бошқа одам: унда социалистик онг, дунёқараш шакллана бошлади. Шунинг учун ҳам Шарофат унинг гапларига (тўғрироғи, Урмонжон гапларига) тушунмаслиги мумкин эканини Сидиқжон энди тасаввур эта олмайди.

«Қўшчинор чироқлари»да Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа асарларига қараганда персонажлар нутқида кўпроқ бошқа қаҳрамонларнинг, айниқса, колхоз раҳбарлари, ташкилотчиларининг сўзларига мурожаат қилиш тез-тез учрайди. Асар асосига олинган давр, қўйилган масала характери кўпинча шуни талаб қилади. Колхоз қурилишидан мақсад аввало қишлоқ кишилари ўртасида янгича муносабатларни вужудга келтириш, уларда янгича фикрлаш қобилиятини уйғотиш эди. Езувчи масаланинг мана шу томонига айниқса катта эътибор беради. У бу йўлда ҳеч қандай зўрма-зўракиликка йўл қўймайди.

Ҳосилот кенгашининг раиси Урмонжон образининг ёрқинроқ чиқишида кўпроқ бошқа қаҳрамонларнинг унга бўлган муносабатлари, у ҳақдаги фикрлари муҳим роль ўйнайди. Масалан, колхоз тузуми орқали рўшнолик кўра бошлаган Анзираат кампир ҳаётидан, уй-рўзғоридан мамнун эканини Сидиқжонга гапирар экан, Урмонжонни тилга олади: «Утган йил бир юз ўн саккиз меҳнат куни ишладим. Қимирлаган қир ошар экан-да, шунча иш қўлимдан келар деб ҳеч ўйламаган эдим. Меҳнат кунига дон дуруст тушди-ку, пахтамиз оз-да, пул жуда кам тушди. Майли, мана бу канал битса, янги ер очилса, пахта ҳам кўпаяди. Ушанда ҳамманинг егани олдида, емагани кетида бўлиб қолади. Ишқилиб, худо Урмонжоннинг умрини берсин». Кампирнинг бўлажак фаровонлик ҳақидаги ўз фикрларидан Урмонжонга кўчиши, кўринишдан, бежиз эмас. Кампирнинг ер очиш, пахтани кўпайтириб, кўп даромад олиш ҳақидаги гапларни Урмонжондан эшитгани билиниб турибди. Урмонжоннинг гаплари эса ҳар доим тўғри чиқади, ишқилиб, унинг «умрини берсин».

Канизакхон ҳам Самандаровнинг «мусобақанинг маъноси-ни биласанми ўзинг?» деган саволига Урмонжондан эшитган гапи билан жавоб қайтаради: «Биламан, мусобақадод икки кишидан бирининг ютуғи иккинчисининг рашкини эмас, ҳавасини, ғайратини келтириши керак». Канизакхон мусобақа нима эканлигини ўзинча тушунади, лекин социалистик тузумга

хос бўлган бундай муносабатни ўз сўзлари билан бир қолипга солиб айта олмайди. Бу бир тарафдан. Иккинчидан эса у шу мусобақадорлар шаънига тўғри келмаган бир ишнинг гувоҳи бўлади. Шунинг учун ҳам ёзувчи Қанизакнинг Урмонжондан эшитган гапларини қайтаришидан бир қанча мақсадни кўзда тутган.

Қурбон ота Сидиқжонга ўз бошидан ўтган воқеаларни бирма-бир айтиб беради. Асарнинг каттагина қисмини ташкил қилган бу парчада асосий ҳикоячи Қурбон отанинг ўзидир. Лекин ёзувчи ҳикояни фақат персонаж тилидан баён этмай, Қурбон ота эслаган одамларнинг гапларини ўрни билан келтиради; ҳикояга шу йўл билан уларни персонаж сифатида киритади. Тўғри, улар бир-бирлари билан диалогга киришмайди. Бу персонажларнинг сўзлари қандайдир ички қонуниятга эга бўлиб, улар маълум мақсадга бўйсундирилган. Натижада уларнинг сўзлари айтувчи учун ҳам, ҳикоя қилинган воқеа ва ҳодиса учун ҳам катта аҳамият касб этади.

Қурбон отанинг акаси юзбошининг мерганларидан эди. Юзбошининг уйига ўғри тушгач, мерганларни айбдор ҳисоблаб, шаҳарга ҳайдаб кетадилар. Кўп вақт ундан дарак бўлмайди. Чол ҳикоясини давом этиб, «бир куни маҳалламизнинг элликбошиси шаҳарга бориб келиб, «аканг осилди, ўз кўзим билан кўрдим» дегани»ни айтади. Қурбон ота элликбоши келтирган хабарнинг мазмунини билдирмасдан, уни элликбошининг тили билан айтади. Кейинчалик маълум бўлишича, воқеа элликбоши айтганидек эмас экан. Элликбошининг ёлғон гапирганигина маълум бўлмасдан, бундан кўзлаган мақсад ҳам очилади. Шундай қилиб, ёзувчи персонаж гапларини ҳикоячи сўзига қистириш билан гапирувчи шахс қиёфасини ёрқин акс эттиради. Ёзувчи персонажлар суҳбатининг мазмунини келтирар экан, ҳам гапирувчи, ҳам эшитувчи учун муҳим фикрларни гапирувчи тилидан беради.

* *
*

Образ яратиш ва ёзувчи позициясини ифодалашда нутқ беҳисоб имкониятларга эга. А. Қаҳҳор қаҳрамонларининг нутқини ёки автор нутқини ўрганар эканмиз, уларни бошқа бир қанча компонентлар билан ўзаро муносабатда ўрганиш лозим бўлади. Қаҳрамонлар нутқи фақат сўзловчи персонажларининггина эмас, балки тингловчи кишиларни ҳам, воқеа рўй бераётган даврни ҳам тушунишга ва улар характеристикасини беришга ёрдам беради. Айтилган сўз ва луқманнинг аҳамияти

тингловчиларнинг муносабати, ҳаракати, интонацияси орқали янада ортади.

Шарофат билан Сидиқжоннинг катта жанжалдан сўнгги биринчи учрашуви романнинг энг ёрқин саҳифаларидан биридир. Бу эпизод драматиклиги жиҳатидан Зуннунхўжа оиласи билан Сидиқжон ўртасидаги ҳал қилувчи жанжал воқеаси билан тенглашади, психологик жиҳатдан эса ундан кучлилик қилади.

Бир вақтлар бирга турмуш қилган Сидиқжон билан Шарофат турли ҳаёт йўлидан кетдилар. Улар яна учрашар эканлар, бир-бирларининг мақсадларига, фикр-ўйларига тушунмоқчи бўладилар. Ҳар икки томон ўз режа ва қарорларини, мақсадларини бир-бирларидан пинҳон тутади. Мана шу кайфият улар суҳбати орқали очилади. Эрини уйга, эски ҳаётга қайтариш ниятида келган Шарофат унинг ҳар бир ҳаракати, сўзига ўзича маъно беради, унинг асл мақсадини билиб олмоқчи бўлади. Сидиқжонда эса тайинли фикр йўқ. Хотини билан яшайдими, йўқми, бари бир, лекин... боласи бор. Агар хотини Сидиқжон йўлидан юрса, турмушлари ўнгланиб кетиши мумкин. Бу ниятини ҳам у бирдан айтмайди. Мана шу тариқа икки мураккаб шахс бир-бирини билиб олмоқчи бўлади. Шунинг учун ҳам уларнинг бир-бирларига айтган сўзларидан кўра, бир-бирларини ўрганиши, ҳаракатларини анализ қилиши биринчи планга чиқади. Айтилаётган гаплар мураккаб ўйларнинг ниҳоят кам қисмини ташкил қилади. Ҳар бирининг бир оғиз сўзи, қараш, гапириш оҳанги, иккинчисида катта хулосалар чиқаришга туртки бўлади, гумон ва шубҳалар туғдиради. Ёзувчи қаҳрамонлар ўз тиллари билан айтишлари керак бўлган гапларга аралашмайди ва шу билан бу гапларнинг подтекстини очишни ҳам гапирувчи ё эшитувчига «ташлаб қўяди». Чунки суҳбатлашувчилар гапларининг «Ўз-ўзича» аҳамиятидан кўра бир-бирига кўрсатаётган таъсири керак. Бу ерда диалоглар нечоғлик шарт бўлса, диалогларнинг ички нутқ ва монологлар билан алмашиб туриши ҳам шунчалик зарурдир.

Сидиқжон Шарофатга колхозда қилинган ишларни айтди, канални кўрсатади. Сидиқжонлар учун катта ҳодиса бўлган нарсалар Шарофатга ҳеч қандай таъсир қилмайди. «Йўқ, канал, тўқай тўғрисида мен гапни мондалаб гапира олмайдим,— деди Сидиқжон ичида.— Одам ёқасини ушлайдиган шундай катта иш менинг оғзимдан кичкинагина бўлиб чиқди. Бу қандоқ бўлди, тайёр турган шундай катта нарсани удаллаб айтолмаётиману, ҳали йўқ нарсаларни бунинг кўзига қандоқ кўрсатаман?». Сидиқжон билан Шарофат бир-бир-

ларининг гапларига тушунмай, уларни ўзларича талқин қилдилар. Шарофат Сидиқжонга: «Мен ўғлимни ўйлайман, болагинамнинг пешанасини ўйлайман»,— дейди. «Ерга қараб чўп синдириб, унинг сўзларига жимгина қулоқ солиб ўтирган Сидиқжон ер остидан унга бир кўз ташладию, жилмайиб:

— Бу тўғрида мен сиздан кўпроқ ўйлаб юрган бўлсам нима дейсиз?— деди ва шу билан «мен ҳозир нима қилиб юрган бўлсам, ҳаммасини ўғлим учун қилиб юрибман», демоқчи эди. Бироқ Шарофат буни ўзича тушунди: «Аччиқ устида шундоқ бўлиб кетди-ю, ўшандан бери нима қилишимни билмай юрибман», демоқчи деб ўйлади». Ҳамма гап Шарофат билан Сидиқжоннинг бир-бирларини тушунмасликларида, фақатгина гапириш манералари, оҳанги, интонациясини, қарашларини нотўғри талқин қилишларида эмас (кўринишдан улар гапда, қарашларида бир-бирларини тутмоқчи бўлсалар ҳам), характерларининг ҳар хиллигида (Шарофатнинг энгил табиатлиги, шанғилиги, ўз-ўзидан қизиб кетиши) ҳам эмас, балки адашиб турмуш қуриб, вақтинча бир оила бўлиб яшаган бу шахсларнинг икки синфга мансуб бўлганлигида эди. Агар улар аввал бир оз бўлса ҳам бир-бирларини тушунишлари мумкин бўлса, энди Сидиқжон ўзини таний бошлагандан сўнг, уларнинг бирга бўлишлари мумкин эмас эди. Чунки масала тор шахсийликдан чиқиб, ижтимоий характер касб этган. Ёзувчи маҳорати ҳам эр-хотин суҳбати орқали бирорта пафосли сўз ишлатмасдан, ўқувчини масаланинг мдҳиятига олиб кира олганидадир.

Абдулла Қаҳҳор асар ғоясини очиш учун ёрдам қилиши мумкин бўлган ҳамма нарсани аҳамиятли деб билади. Персонажнинг гапириш пайтида қилаётган иши ҳам, гапга гап билан жавоб бериш ўрнига имо-ишора қилиши ҳам ёзувчи эътиборидан четда қолмайди.

«Бошсиз одам» ҳикоясидаги Нисо буви қизи Меҳрини ношуд ва бефаросат Фахриддинга эрга беришга рози бўлмайди. Лекин унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Тўйдан кейин ҳам ўз фикридан қайтмаган Нисо буви энди уларда бола бўлишини истамайди. Фахриддиннинг гап-сўзлари ва хатти-ҳаракатлари Нисо бувининг ҳақ эканини тасдиқлайди. Ёзувчи Фахриддинни «гапиртириш» дан олдин унинг нима билан шуғулланаётганини ёки гапириш манерасини кўрсатишга диққат қилади. Унинг хатти-ҳаракати гаплари билан жуда мос бўлиб боради. Нисо буви ўз мақсадини Фахриддинга тушунтиради.

«Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб беради:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да».

Нисо бувининг тадбирлари ўз натижасини беради. Меҳри оғриқ азобидан ўзини қайга қўярини билмай, «дод» деб юмалар экан, «Фахриддин какликка сув қуяётиб, отасига қараб кўйди.— Ҳа ўғлим, хафа бўлаётибсанми?— деди отаси.

— Йўқ,— деди Фахриддин чўзиб».

У ҳақиқатан ҳам хафа эмас эди. Чунки ҳаёти хавф остида турган хотинининг аҳволи уни оз бўлса ҳам безовта қилганда, у какликларга бемалол сув қуяётган бўлармиди? Оғир аҳволда касалхонага юборилган хотинини кўргани кетаётган Фахриддин «негадир дам кулар, дам бурнини артиб, йўталар эди». Шундай қилиб, ёзувчи образни характерлашда кўпроқ унинг сўзлари, хатти-ҳаракатларидан фойдаланди.

«Қўшқинор чироқлари» романи қайнананинг куёвига гапирган гаплари билан бошланади:

«— Қазисан қартасан, ахир аслингга тортасан,— деди кампир омборни қулфлаётиб.— Энди жир битти-да, битта кўйлак иккита бўлди. Увада ислиқи тўн, чилвир белбоғнинг хумориси тутгандир...».

Ёзувчи ҳали бу персонажни бирор сўз билан ҳам характерлаганича йўқ. Лекин куёв қандай одам бўлишидан қатъий назар, унга шундай гапириш, албатта, кампирга нисбатан ўқувчида ёмон ҳис уйғотади. Ёзувчи кампирга нисбатан ўзининг қарашини билдирмасдан туриб, яна унинг гапини келтиради. «—Э, ўл, итляоқ. Дайди итнинг тумшугини ёғ қилмай ўл. Итга берсанг ошингни, итлар ғажир бошингни. Кошки ўз бошини ғажиса». Бу гаплар қизига қаратилган эди. Фараз қилайлик: куёви ҳам, қизи ҳам кампир олдида гуноҳкор. Лекин қайси она ўз фарзандини шу даражада ҳақоратлай олади? Кампир ўз гаплари билан ўқувчи кўнглига ғашлик солади; китобхонда унга нисбатан маълум муносабат пайдо бўлади. Ёзувчи кампирнинг бир ҳаракати билан унинг ҳаёти мазмунига шама қилгандай бўлади. У Сидиқжонга қақшаб гапираётганда, омборни қулфлаётган эди. Ҳамма гап мана шунда — мол-дунёда. Кампирга шундан бошқа ҳеч нарса керак эмас. Ягона фарзанди — қизи ҳам кўзига кўринмайди.

Ёзувчи персонажларнинг юз ҳаракатлари, поза ва қарашлари орқали ҳам уларни чуқурроқ кўрсатади.

Киши психологиясини, унинг намоён бўлиш шаклларини яхши билган Л. Толстой: «Оға-ини, ёру биродар, эр ва хотин, хўжайин ва хизматчи доимо бирга яшаса, хусусан, бу кишилар бир-бирларидан ҳеч нарсани сир тутмайдиган бўлсалар, уларнинг киши сезмас табассумида, имо-ишора ёки кўз қарашида зоҳир бўладиган сўзсиз сирли муносабатларни ким пайқамаган дейсиз. Биргина тасодиқий қарашнинг ўзида кўзларингиз ҳайиқиб ва қўрқа-писа бир-бирларига дуч келгани-

да, айтилмай қолган қанчадан-қанча истаклар, фикрлар, қўрқув ҳислари ифодаланеди»,— деб ёзган эди⁹.

Қараш орқали фикр билдиришнинг турлари кўп бўлади. Бу ҳам қаҳрамон ҳолати билан боғланиб кетади. Саидий Мунисхоннинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатади. Мунисхон Саидийнинг қарашини сезиб қолади, шунда Саидий ўзини йўқотиб қўяди.

«— Ёмғир...— деди у. Аммо нима демоқчи бўлиб гапни ёмғирдан бошлаганини билмас эди. Хайриятки, Мунисхон унинг сўзини давом эттирди:

— Ёмғир кунни уйда чақ-чақлашиб ўтирсанг, шамол кунни ухласанг. Саидий боши билан «шуни айтмоқчи эдим», дегандай ишора қилди».

Саидийда бошқа чора йўқ, нима дейишини билмайди, умуман овоз чиқарса, ўзини билдириб қўяди. Шунинг учун ишора билан жавоб қайтариб қўя қолди.

«Сароб» персонажлари кўпинча бир-бирларига имо-ишора орқали ўз фикрларини тушунтирадилар ва шуни ўзларига фахр деб биладилар. Аббосхон Саидийга улфатларининг маст бўлиб қолганини айтмоқчи бўлиб, «кўз қисиб, мастлик қилаётган одамларни кўрсатади ва мийиғида кулиб қўяди. Бундан эса Саидий жуда хурсанд бўлиб кетади: «ҳам жуссаси, ҳам обрўйи зўр бўлган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб ўтирганда, у маст бўлган кишининг имо-ишоратини англайдиган даражада ҳушёр бўлса — ёмонми». Кейинчалик эса ўзи ҳам бошқаларга, айниқса «мия механизми бутун кишилар»га имо-ишора билан фикрни тушунтирар экан, ўзини бахтиёр ҳисоблайди. Бир кун «сиёсат ёмон» демоқчи бўлганини Илҳомга кўз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ бўлиб, шунча завқ қиладики, ҳатто ичида «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб ўйлайди. Имо-ишоранинг «қулай» жойи яна шундаки, ҳар бир киши бу ҳаракатни ўзича тушунади, тўғрироғи, ўз фойдасига хизмат қилдирмоқчи бўлади.

Саидийнинг Мунисхонга бўлган муҳаббатини уларнинг онла қуришига ёрдам бериши мумкин бўлган дўст-ёрлари билади. Лекин уларнинг бу муҳаббатга муносабати аниқ эмас. Саидий ҳурмат қилган одамлардан бири «Аббосхон эса, бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмайди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат ўзининг қўлида эканини Саидийга имо-ишора билан билдирар эди». У бирон марта ҳам овоз чиқариб, бирон нарса ваъда қилмайди. Имо-ишора би-

⁹ Л. Толстой, Болалик, Ўсмирлик, Ешлик, Тошкент, «Еш гвардия» нашриёти, 1962, 149-бет.

лан гапириш осон. Чунки кейинчалик бу ишга аралашмасдан, четга чиқиб туриш ҳам мумкин. Саидийни шундай қилиб ҳам лақиллатиш мумкин; чунки шу имо-ишора унинг орзуларига қанот боғлайди.

Муниسخон Саидийни ҳамон севишини унинг уйланишини эшитгандан кейин айниқса чуқур ҳис қилади. Лекин у ҳеч нарса ни ўзгартириб бўлмаслигини ҳам билади. Шундай бўлса ҳам, Саидийни кўриш истаги зўрлик қилади, у редакцияга келади.

Саидий Муниسخондан: «Мухторхон келдимиз?» — деб сўрайди. «Муниسخон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олдига Мухторхонга нисбатан ғойибона бундай муносабатда бўлмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга кўнгилсизлигини биларди, аммо сира ўз оғзидан эшитмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бунақа қиласан?

— Нима қилдим?— деди! Муниسخон.

— Норизороқ кўринасан...

— Ҳеч-да,— деди Муниسخон, Саидийнинг кўзига қараб бир оз қизарди.

— Йўқ, мен буни ҳозирги кайфиятингга қараб айтаётганим йўқ, умуман, шундай деб эшитаман.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Муниسخон астойдил қизарди, кўз қорачуғида юпқагина ёш пардаси пайдо бўлиб, йилтиради...».

Бу ерда Муниسخоннинг сўзлари унинг ҳақиқий. кечинмаларини акс эттирмайди. Бу эса Муниسخон ҳолатининг оғир, ачинарли эканини кўрсатади.

Туробжоннинг хотини эрининг қўлида тугунча кўриб суюниб кетади — анор олиб келган деб умид қилади; «эшик олдига ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига қаради... Хотин енгини тишлаб бир нуқтага қараганича қолди». Туробжоннинг хотини ҳеч нарса дегани йўқ. Лекин унинг ҳаракатлари айтилиши мумкин бўлган ҳар қандай сўздан таъсири эди. Унинг мана шу ҳаракатлари қанчалик «заҳарли» эканини бу ҳаракатларнинг Туробжонга кўрсатган таъсиридан ҳам билиш мумкин. Агар хотини норозилигини бирор сўз билан билдирганида, балки Туробжон шунчалик тутоқмаган бўлармиди. Не ҳасратда топиб келган нарсасини хотини писанд қилмаслиги Туробжоннинг асабини бузиши табиийдир.

Езувчи кишиларнинг қарашларига диққатни тортишдан ҳам маълум мақсадни кузатади.

Қурбон ота онасининг охириги дақиқалари ҳақида Сидиқжонга гапирар экан: «Охириги нафасни олиб бошларини шундай менга буриб, хира кўзлари билан қарадилар. Шу қараш-

енинг маъносини ҳали-ҳали билмайман: хайр дедиларми ё бирон илож қил дедиларми». Қурбон ота бошидан ўтганларини бирма-бир гапириб, онасининг ақлли, мулоҳазали бир аёл эканини айтади. Онаси билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсалар унинг хаёлида кучли, эсдан чиқмас бир ҳолда экани ҳам, онасининг баъзи ҳаракатларини тушунмаганидан ҳижолагда экани ҳам маълум бўлади. Бу билан Қурбон ота онаси учун кўп нарса қила олмаганини, онаси олдида қарздор бўлиб қолганини билдирмоқчи. Онасини эслаш унда қандайдир тил билан айтиш қийин бўлган ҳис-туйғуларни уйғотади.

Кечагина онаси билан учрашган, унинг чексиз меҳр-муҳаббагини чуқур ҳис қилган Сидиқжон Қурбон отага ёрдамга кетади: «Иккови ҳам эмас,— деди Сидиқжон чуқур хўрсиниб,— мен кетдим, энди сенга ким куяди деганлари. Она шундоқ бўлар экан».

Қурбон ота Вася Тюминдан кўп яхшилик кўрганини гапирар экан, унинг гаплари кўпроқ справка характерида бўлади. Тюминнинг охирги яхшилигини, ишсиз қолмайсиз, «ўзим енгил иш топиб бераман», деганини эслаган Қурбон ота «қилт» этиб ютинди, бир оз жим қолгандан сўнг гапида давом этди. Манашу ҳаракати билан Қурбон ота Вася Тюминга бўлган миннатдорчилигини, унинг фожиали ҳалокатидан эзилганини, ўтган умрга ачиниш каби мураккаб кечинмаларини билдириб қўйди. Бир дақиқа бўлса ҳам у ўтмишга қайтади, ўша даврда яшагандай бўлади. Хуллас, шу ҳаракати билан у ўз ҳикоясига бир тон ҳам беради.

Инсон психологиясини чуқур ҳис этган ёзувчи одамларнинг кайфиятларини, минг товланиб турувчи кечинмаларини фақат сўз билангина эмас, балки қандайдир ҳаракатлари, қилиқлари, кулгилари билан изҳор қилишга алоҳида эътибор беради.

Сидиқжоннинг колхозга кириши аниқ. Қайнанаси ер қўлдан кетиб қолади деб, унга қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. Лекин Сидиқжоннинг кўнгли тинч, кампирнинг гапларига бепарво. Чунки қайнатаси, оила бошлиғи Зуннунхўжа «ихтиёр ўзингда» деган. Қайнанаси жиғи-бийрони чиқиб, ерларнинг ўзиники эканини тушунтирар экан, «Сидиқжон мўйловини буряб, кулумсиради ва ер остидан Зуннунхўжага қаради». Сидиқжон бу ҳаракати билан кампирнинг уринишлари зое кетишга ишонади, унинг устидан кулади ва бу кулгисига Зуннунхўжа ҳам шерик эканига ишонади. Лекин Сидиқжоннинг бу маъноли қарашига жавобан «Зуннунхўжа пешанасини бировки уқалади, сўнгра айвоннинг шипидаги қалдирғоч уясига қараб» гапира бошлади. Сидиқжон эса қип-қизариб кетади ва Зуннунхўжага «гапирсангиз-чи» деган мазмунда назар

ташлайди. «Зуннунхўжа кампирнинг гапини гап ҳисобламаганини, бунга эътибор қилмаганини кўрсатиш ва шу билан Сидиқжоннинг тафтини босиши учун ёлғондан эснади».

Зуннунхўжанинг бу ҳаракатидан бирор фикрга келиш қийин. У Сидиқжонга ҳамфикрми, йўқми?.. Зуннунхўжа — муғамбир одам. У аслида Сидиқжоннинг колхозга киришига қарши. Лекин бу фикрни очиқ айтмайди. Замоннинг нозиклиги яхши билади. Шунинг учун у «Сидиқжон қайнанасининг, хотинининг гапига кирар, улар қарши турса, бу фикрдан қайтар» деган умидда бўлади. Лекин Сидиқжоннинг қарори қатъий эканини тушунгач, колхозга «кирманг»,— деб очиқ айтади. Мана шу тафсилотни билгандан кейин эса ўқувчи кўп маъноли қарашларнинг, эснашларнинг моҳиятига тушунади.

Персонажлар бир-бирларини баъзан сўзсиз тушунадилар. Ёзувчи бу билан шароит бирор гапни кўтара олмаслигини таъкидлайди. Сидиқжон қайнанаси ва қайнатаси билан орани очиқ қилгандан сўнг, уйдан чиқиб кетади. Бундан «Зуннунхўжа шундай гангидики, нима бўлганини тушунмай қолгандай, қизига қаради. Кампир беихтиёр «Шарофат» деб юборди. Шарофат отасининг қарашидан ҳам, онасининг «Шарофат» дейишидан ҳам фақат бир маъно англади: иккови ҳам «қайтар» демоқчи эди».

Шунингдек, айтилаётган гапнинг баъзи ҳаракатлар билан тўлдирилиши гап мазмунининг таъсирли чиқишини таъминлайди. Зуннунхўжа муҳим бир далил билан Сидиқжонни шахтидан қайтармоқчи бўлади. У:

«— Болангиз бор!— деди.

— Яна нима бор? — деди Сидиқжон худди унинг жавобини қулоғи билан эмас, кўзи билан эшитадигандай, кўзларини катта очиб.

Сидиқжоннинг бу вазоҳати (сўзларигина эмас — М. С.) Зуннунхўжанинг ўйини пучга чиқарди».

Гапирилган гапларнинг мазмуни, таъсир кучи уни айтиш вазоҳати билан боғлианиб кетади. Сидиқжон қайнанаси билан уришгач, кўчага йўл олади; шунда хотини унга мурожаат қилиб: «— тўхтаг, ажрим қилиб кетинг,— деди. Сидиқжон ял этиб хотинига қаради. Хотини, ранги ўчган, ўрнидан туриб болани беланчакка солди ва қаттиқ тебрата бошлади». Шарофат гапларининг қандай ҳолатда айтилгани шароитнинг мураккаблигини ва бу гапларнинг кучли кечинмалар билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

«Асрор бобо» ҳикоясида тасвирланган вазият психологик жиҳатдан ниҳоятда мураккаб. Ўғли фронтда ҳалок бўлганини билган чол билан кампир бу хабарни бир-бирларидан яширар эканлар, бунда қаҳрамонларнинг нутқлари билан баравар

уларнинг қарашлари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Чол билан кампирнинг яқин дўсти Ҳайдар ота ҳам уларнинг гапларига шерик бўлади. Кампир унга Асрор бободан ҳасрат қилиб, ўғлимдан келган хатларни менга кўрсатмайди, деб хафа бўлади. Шу вақтгача кампир ўғлининг ҳалок бўлганини билганича йўқ эди. Чол ҳам, кампир ҳам буни билганларидан кейин, бир-бирларига сир бой бермай юришади. Кампир кечинмалари оловланганини кўрган Ҳайдар ота уни бир неча кунга хотини олдига юборишни маъқул деб билади. Шунда чол-кампир бир-бирларига ялт этиб қарайдилар. «Бу қарашда ҳар иккисининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Мен йўғимда бу хабарни эшитсанг, ёлғизлик қилиб қолмасмикансан?»».

Абдулла Қаҳҳор «Синчалак»да «қарашлар» маъносини бошқа асарларига қараганда кенг таҳлил қилиб беради. Қаландаров колхозни «ўзиники» қилиб олган. Шу вақтгача бирор одам ботиниб, уни тартибга чақирмаган. Ҳамма учун мажбурий интизом Қаландаровга тааллуқли эмасдек туюлади. У мажлисдан кетиш учун биринчи марта шундай ижозат сўрайди: «Энди менга жавоб, МТСга борадиган ишим бор. Мони кутиб туришибли...». Саида жавоб берилсин деган таклифни овозга қўйишни сўрайди. «Қаландаров жуда хижолатли бир маросимни ўтказаетгандай қип-қизариб, илжайиб, кўзи кўзига тушган одамга «майли, қўя бер, аҳамияти йўқ» деган маънода кўз қисиб тикка турар эди».

Қаландаров қаноти остида беозор яшашга ўрганиб қолганлардан бири Зулфиқоров бўлиб, унинг қўш хотинлилиги ҳақидаги масала партия мажлисида тилга олинади. Бунга унинг ўзи сабабчи бўлди. Шунинг учун ҳам мажлисда ўтирган «Қаландаров қип-қизариб, пешанасини тез-тез ишқалай бошлади. Унинг ҳаракатидан Зулфиқоровга ғижиниб, ичида: «Аҳмоқ, нима қилар эдинг гап ковлаб» дегани билиниб турар эди».

Абдулла Қаҳҳор асарларидан олинган бу сўнгги мисолларда ёзувчи персонажларнинг афт-башараларида акс этаётган фикр ва туйғуларни қайд этибгина қолмай, уларда ифодаланаетган маънони ҳам «чақиш»га уринади. Ёзувчи асарда иштирок этаётган кишиларнинг маъноли қарашларида ифодаланган мазмунни тушунтирадимиз, йўқми — бунинг биз айтмоқчи бўлган асосий фикрни рад этувчи томони йўқ. Аксинча, ҳар икки ҳолда ҳам бу қарашлар, афт-башарадаги, важоҳатдаги бу ўзгаришлар бамисоли тилга киргандек, қаҳрамоннинг бирор муҳим масалага бўлган муносабатини кўрсатиш, ёзувчи кўзда тутган ғоявий мазмунни очиш учун хизмат қилади.

Персонаж саволларининг жавобсиз қолиши ҳам маълум мақсадга бўйсундирилади.

«Сароб» дан бир-икки мисол. Саидий қишлоқ ҳаёти билан танишгач, мушкул бир аҳволда қолади. Шаҳарда дўстлари айтган гаплар унга нотўғри кўринади — меҳнаткаш деҳқон қолхозлаштириш тарафдори. Саидий яна Муродхўжа домла билан учрашиб, у билан махфий йиғинда бўлади. Натижада унинг фикрлари чувалашиб кетади. Шунда Муродхўжа домла Саидийга қишлоқда яна бир неча кун қолишни таклиф қилар экан, «Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналади». Ёзувчи Саидий ҳолатини изоҳламай, воқеани шундай якунлайди: «ётоқ қоронғу, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ.

У қоронғида ечиниб муздек кўрпага кирди ва тиззасини қучоқлади». Бу тасвир Саидий ҳолатига изоҳ ролини ўйнагандай бўлади.

Яна шу асардан бир мисол:

Саидийнинг тўйи арафаси. Саидий ўз истагига қарши ўлароқ, Сорахонга уйланмоқда. Мунисхон Саидийнинг олдига бир нимани баҳона қилиб келади. Улар бир-бирларини ўз бахтсизликларининг сабабчиси деб биладилар. Саидий Мунисхон билан энди бирга бўла олмаслигини билса ҳам, «Фақат ажалга илож йўқ... ҳар ҳолда сўнги сўз сенда қолди. Сен ваъда берсанг...» дейди. Мунисхон бунга жавобан кутилмаганда: «— Москвага кетмайсанми?» — деб сўрайди. Чунки Саидий, бир тарафдан, Сорахон билан бўлажак севгисиз турмушдан қочиш, ўзини-ўзи бахтсизликка дучор этмаслик учун Москвага боришга тайёр. Балки Мунисхон ҳам бирга кетишга, қўлдан бой бераётган севгини, бахтини яна ушлаб қолишга интилар. У ҳолда бахтга ва севгига бўлган умид шуъласи яна порлаши мумкин. Шундай экан, Саидий Мунисхоннинг фикрларига юракдан қўшилади — шунинг учун ҳам йўқ дея олмайди. Лекин, иккинчи тарафдан, шароит унинг измини, ихтиёрини тортиб олган. У оқимга қарши ҳаракат қилолмайди. Шунинг учун у овоз чиқариб, бирор нарса демоқ учун ўзида на куч, на илож топади.

Асқар ота Умринисонинг кимлиги билан қизиқади («Хотинлар»). У: «— Ким ўзи у, қанақа хотин? — дейди. Унинг саволига оқсоқол ҳам ва бошқа ҳеч ким ҳам жавоб бермади. Оғир жимлик чўкди. Шундай жимлик чўкдики, бу хилдаги жимлик айтгани тил бормаидиган, эслашни кўнгил кўтармаидиган бирон даҳшатли фожиага учраб, ҳалок бўлган

кишининг номи бехосдан тилга олинган вақтда бўлади. Жимлик узоқ давом этди». Шундай қилиб, Асқар отанинг саволи ҳам жавобсиз қолади. Бир оздан сўнг аёллар тамома бошқа нарса устида гапира бошлашади. Ёзувчи бундай сўкунатни ҳар доим ҳам қандай тушуниш кераклигини гапириб ўтирмайди. Кўп вақт изоҳсиз сукут қандайдир сирга, кўп маъноликка имо ролини ўйнайди.

* *
*

Алексей Толстой персонажнинг гапириш манерасининг ҳарактерни очишдаги аҳамиятини алоҳида таъкидлаб, ёш ёзувчиларга шундай деган эди: «Инсон тили мураккаб маънавий ва жисмоний жараённинг якунидир. Киши миясида ва тана-сида ҳаяжон, ҳис-туйғу, ғоялар оқими, уларнинг онгидан эса, жисмоний ҳаракатлар бетўхтов давом этади. Одам тўхтовсиз равишда қўлларини ҳаракатлантиради, имо-ишора қилади..., аммо санъаткор имо-ишорани қалбдаги товланишнинг озгина натижаси сифатида сезиб ола билиши керак.

Имо-ишоранинг кетидан сўз келади. Имо-ишора жумлани аниқлайди. Агар сиз ўзингиз тасвирлаётган персонажнинг (шу персонажни сиз ўзингиз, албатта, кўз олдингизга қелтира олсангизгина) имо-ишорасини ҳис этган, сезган бўлсангиз, ўша сиз сезиб қолган имо-ишоранинг кетидан сизнинг персонажнингизнинг шу пайтдаги руҳий ҳолатига мос тушадиган худди шундай тартибдаги, худди шундай танланган, худди шундай талаффуз этадиган сўзлардан ташкил топган яккаю ягона жумла келади»¹⁰.

Асрор бобо ўғлидан қора хат келганини кампирдан яширади, ўзи пинҳон эзилади. Унинг дўсти Ҳайдар ота ҳам бу кўнгилсиз воқеадан хабардор, лекин буни очиқ айтмайди. Асрор бобо билан Ҳайдар отанинг суҳбатлари психологик жиҳатдан ниҳоятда кучли. Ҳайдар ота саволларига, маслаҳатига Асрор бобо жавоб қайтармайди, лекин шу билан бирга, унинг саволлари ерда қолмайди. Асрор бобо ўз ҳаракатлари, сўзи билан айтиб бўлмайдиган кечинмаларни кўрсатади. Ҳайдар ота Асрор бобога шундай маслаҳат беради: «Ёд-ғорбойдан хат келмай турган бўлса, кампирни шунақа овутиб турганинг ҳам тузук... келиб қолар». Асрорқул бу гапга жавоб бермайди. Кампирини-ку овутиб юрибди, лекин унинг ўзи-чи? Унинг дардини ким енгиллаштиради. «Асрорқул узоқдаги кўм-кўк адирларга соя солиб турган оппоқ бу

¹⁰ «Бадий ижод ҳақида», Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960, 99-бет.

лут парчаларига қараб жим қолди; анчадан кейин чилим солиб чекди». Дарҳақиқат, бу сўзсиз ҳолат чолнинг бутун кечинмаларини ҳар қандай сўздан кўра ёрқинроқ кўрса-тади.

Ота яна савол беришга мажбур бўлади: «— Қанчадан бери хат келмайди? — деди Ҳайдар ота.

— Анчадан бери».

Асрор бобо ичидаги дардини айтмаса бўлмайди, ким биландир, айниқса, шундай яқин дўсти бўлган Ҳайдар ота билан дардлашиши керак. Лекин шу гапни овоз чиқариб айтиш қанчалик оғир. «Ҳайдар ота ер остидан унинг юзига қаради: назарида Асрорқул яна ҳам қорайган ва ҳозир вужудидан тутун чиқиб кетаётгандай кўринди». Ҳайдар ота уни юпатмоқчи бўлиб: «— Келиб қолар, дўстим, ҳар хил хаёлларга борма», деган сўзларининг таъсири бўлмадигина эмас, балки Асрор бобога сохтароқ бўлиб туюлди, «Асрорқулнинг кўз атрофи қизариб, юзида сохта табассум акс этди». Энди айтмаса бўлмади. Айтди. Ҳайдар ота: «— Қишлоқда эшитган эдим, лекин ишонмаган эдим. Шу аниқми?» — деди. «Асрорқул жавоб бермай, қошини силади». Дарвоқе, Асрорқул қандай қилиб бу хабарнинг аниқ ё аниқ эмаслигини тасдиқлаши мумкин.

Езувчи қаҳрамон қалбини, унинг кўксига туғилиши мумкин бўлган кечинмаларни яхши билади. Биладигина эмас, шуни қандай қилиб намойиш қилишини ҳам ҳис қилади. Бунинг натижасида айрим гапларида, қисқа савол-жавобларида, ташқи ҳаракатларида қаҳрамонлар ўзларини билдирадидилар, юракларини ўқувчига очадилар. Ҳайдар ота «Шу аниқми?» деб фронтдан келган Абдумажиддан ҳам сўраган. «Абдумажид унинг саволига жавоб бериш ўрнига гапни бошқа томонга бурди». Бу ерда Ҳайдар отадан ҳам хафа бўлиш ноўрин. Чунки у саволи билан фожиани аниқламоқчи, билмоқчи эмас, балки қора хатда ёзилган гаплар англашилмовчиликдир, демоқчи.

Асрор бобо Едгорбекдан келган қора хатни ҳаммадан аввал билган. Лекин у «Нега ўғлимдан келган хатни ўқиб бермайсиз», деб жанжал қилиб юрган хотинидан бу нарсани яширишни маъқул кўради. Хотини йиғлаб, Асрор бобога тинчлик бермайди. Шунда Асрор бобо дўқ уради, ҳазилга олади, шароитни тушунтироқчи бўлади. Ниҳоят бўлмагач, кампирга таъна қилади: «На ўзингга қарайсан, на уйга. Чирогнинг шишасини қара. Қишлоқда ҳеч кимнинг уйида пашша йўқ, бизникида кечаси ҳам бурун талашади». Асрор бобо шундай ҳазил-ҳузул қилгани, фронтдаги шароитни ўзича изоҳлагани билан ҳам ўзини тутта олмайди.

Асрорқул образида фарзандидан жудо бўлган, лекин бу мусибат алангасини қайноқ ҳаётга аралашшиш, ижтимоий фойдали меҳнат қилиш билан пасайтиришга, яқин кишиларнинг юрагидаги дардни енгиллатишга ҳаракат қилган ажойиб совет кишиси гавдаланади.

Асрорқулнинг гаплари ҳар доим ҳам унинг кечинмалари билан уйғун муносабатда эмас. Уқувчи аввалига Асрорқул фарзандининг нобуд бўлганини билмайди. Лекин унинг ўзини тутиши, пинҳоний эзилиши ўқувчини нимагадир тайёрлаб боради. Кейинчалик эса Асрорқулнинг бу ҳолати ўғлидан айрилганлиги туфайли эканлиги маълум бўлади. Чидам ва матонат Асрор бобога мамлакат ва халқ бошига катта мусибат тушган бир пайтда фақат ўғлининг ташвиши билан яшашга йўл бермайди. Ўғли ҳалок бўлганини кампир ҳам эшитади. Энди у ҳам Асрорқул ҳолатига тушади. У бу шум хабарни Асрорқулдан яширишни маъқул кўради. Кампирнинг юраги алам билан тўлади. Энди унинг гаплари ўзгариб, бошқача характер касб этади:

«Кампир, дока рўмолининг учини лабига босиб, ерга қаради ва секин:

— Абдумажидлар келди,— деди.

— Нима гап?

— Ўртоғингизга айтманг...

— Нимани?

Кампир товуш чиқармай куйиниб йиғлади».

Ҳайдар ота жавоб ололмаслигини билди. Кампир ўғлининг ўлганини қандай қилиб айтсин.

Асрорқул келганда, кампир ундан ўз ҳолатини яширишга ҳаракат қилади.

«Энди у одатдагидан чаққонроқ ҳаракат қилар ва мумкин қадар сўзлашга тиришар эди». Асрорқул унинг бу ҳолатига разм солиб:

«Э, қўзичоғим, яна йиғлабсиз-да», дейди. Кампир бор кучини ишлатиб, ўзини тутишга ҳаракат қилади, кўзига келган ёшини ўтиннинг тутунидан деб баҳона қилади. Ахир гап топа олмагач, чолга ёпишади: «Мунча қурт-қурт қилиб чайнайсиз!» — дейди у.

* *
*

Қаҳрамон нутқида аҳён-аҳёнда учрайдиган нотабийлик, луқмаларнинг ўринсизлиги, баъзан образни сунъийлаштиришга олиб келади. Автор қаҳрамонларни зўрма-зўраки га-

пиртиради. Бу нарса «Қўшчинор чироқлари» романининг охириги бобларида айниқса сезилади.

Асардаги Урмонжон Аҳмедов, Бўтабой ва бошқа қатор образлар ёзувчининг катта муваффақияти. Лекин бу образларнинг янада яхши чиқишига ҳалал бериб турган нарса уларнинг баъзи-баъзида, «чиройли ва равон» гапиришларидир. Уларнинг нуқдларига, диалог ва монологларига автор катта ғоявий вазифани юклайди, лекин улар ўз характерларига хос бўлмаган ҳолда автор ғояларини иллюстрация қилишга мажбур бўладилар. Бундай камчилик баъзан Сидиқжон образини яратишда ҳам учрайди.

Мана, Сидиқжон мажлисга тайёргарлик кўрмоқда, у колхоз аъзоллигига ўтмоқчи:

« — Қани гапиринг, — деди Иброҳимов.

... — Нима дейман?... Мен илгари колхоз деганда одамлар кўплашиб ишлайдию, ҳосилни бўлишиб олади, колхоз шу деб ўйлар эдим. Йўқ, колхоз бошқача бўлар экан...

— Қанақа бўлар экан? — деди Урмонжон.

— Колхозда одам ўз қадрини билиши керак. Мен умримда гапирган эмасман... кечирасизлар.

Сидиқжон бошқа сўз тополмай қолгандан кейин Иброҳимов «ўтиринг» деб ишора қилди».

Ўқувчи Сидиқжоннинг қисқа, лўнда гаплари орқали унинг онги, дунёқарashi, колхоз ҳақидаги тушунчаларини билиб олади. Лекин ёзувчи ўқувчига ишонмайди, Сидиқжонни кўп гапиртиради, Сидиқжон мажлисдан олдин Канизак билан Амзират кампирга ақли кўп нарсага етадиган бўлиб қолганини, инсон қадри нимада эканини энди тушуна бошлаганини кўрсатадиган узундан-узоқ мулоҳазаларини билдиради. Сидиқжон тилидан берилган бу мулоҳазалар, биринчидан, ортиқча, чунки Сидиқжоннинг ўсиши бусиз ҳам воқеалар ривожига етарли далилланган, иккинчидан, Сидиқжон бундай узундан-узоқ, силлиқ гапирмайди. Бундай гапира олмаслиги унинг камчилиги эмас. Образ мантиқи шуни талаб қилади. Шундай қилиб, ёзувчининг Сидиқжонга ортиқча нагрузка юклагани билиниб қолади.

Абдулла Қаҳҳор асарда автор фикрларининг, ниятларининг лоп этиб билиниб қолмаслиги ҳақида шундай деган эди: «Ҳикоянинг (яъни асарнинг — М. С.) идеясини воқеадан ажратиш мумкин эмас. Ёзувчи истаган бир воқеасини олиб, ташвиқ қилмоқчи бўлган идеясини бирон персонаж тилидан айттирса ёки қандай бўлмасин муносабат топиб, ҳикоянинг бирон бўш жойига қистириб кетса, эффе́кт бўлмайди. Ундай ҳикоя ҳикоя ҳам эмас. Ташвиқ қилинмоқчи бўлган идея воқеага сингдирилиши ва ҳикояни ўқиган киши ёзувчининг

ниятини билмаган ҳолда ўзидан ўзи ёзувчи кўзда тутган фикрга келиши керак. Ёзувчининг усталиги, ҳикоянинг кучи ҳам шунда. Шундай бўлгандан кейин воқеанинг типик бўлиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга»¹¹.

Баъзан А. Қаҳҳор ижодида — унинг дастлабки ҳикояларида бунга амал қилинмаганлиги кўзга ташланиб қолади. Масалан: «Мастон» ҳикоясида ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрини, гапини Мастон образига юклайди. Авторнинг ғоясини очиқдан-очиқ айтишни унинг зиммасига ташлайди.

Ёзувчи баъзан ўз фикрини персонажлар хаёлидан, кўнглидан ўтган гап сифатида ҳам берар экан, бари бир, билиниб қолади, унинг таъсир кучи бўлмайди.

Ёзувчи «Хотинлар» ҳикоясида хотин-қизларнинг совет даврида беқиёс даражада ўсганликларини тасвирлашни мақсад қилиб олган эди. Асарда тилга олинган воқеа, образлар системаси (Собираҳон ва унинг ўртоқларининг гап-сўзлари, меҳнатга бўлган муносабатлари, фикрлаш даражалари, дунёқараш) мана шу ғояни ўтказишга қаратилган. Ҳикояда тасвирланган воқеанинг ўзига хос комментатори қилиб ўтмишни, хотин-қизлар ҳаётини, ҳуқуқ ва муносабатларини билган одамнинг — Асқар отанинг олиниши ҳам бежиз эмас. Унинг қарашлари ҳам асарда маълум мақсадга бўйсундирилган. Асқар ота совет аёлларининг бутунлай янгича онг, янгича дунёқарашга эга эканлиги, уларда «қандайдир, бир ички дард бор»лигини ўз кўнглидан ўтказди. Бу нарса, бир томондан, муайян воқеа ва образлар тасвирига бирор янгилик олиб кирмаса, иккинчи томондан, бу «ўйларнинг» Асқар ота кўнглидан ўтиши мумкин бўлмаган бир ҳолдек кўринади. Бошқача қилиб айтганда, бу кечинмалар Асқар отага хос бўлмаган шаклда берилган. Шунинг учун ҳам ёзувчи «Асқар ота шу сўзларни кўнглидан ўтказди...» дер экан, ўқувчи бунга ишонмайди, бу гапларнинг зўрма-зўракилиги, ортиқчаллиги сезилиб қолади. Дарвоқе, А. С. Макаренко айтганидек, «Бизда кўп кишилар автор айтмоқчи бўлган гапни қаҳрамонлар гапирса, қизиқроқ бўлади, деб ўйлашади. Бу хато. Автор айтиши лозим бўлган гапни қаҳрамонлардан биронтасига топшириш ярамайди. Шундай қилинган тақдирда қаҳрамонлар тузсиз бўлиб қолади, авторнинг жарчисига айланади»¹².

«Синчалакда» А. Қаҳҳор қаҳрамонларни кўп гапиртирмайди. Гапиртирганда ҳам қисқа савол-жавоб билан чега-

¹¹ А. Қаҳҳор. Бадий очерк тўғрисида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, 6-сон, 127-бет.

¹² А. Қаҳҳор. Бадий очерк тўғрисида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, 6-сон, 127-бет.

раланади. Шунинг учун бўлса керак, айрим ўринларда персонажлар узундан-узоқ гапирар эканлар, ўқувчида ишончсизлик туғдиради. Масалан, мажлисда Ойниса исмли колхозчи хотин-қизларга бўлган феодалларча муносабатнинг айрим кўринишларини танқид қилади. У аёл кишини ҳурмат қилиш амалда оғир жисмоний меҳнатни енгиллатиш, хотин-қизларга яхши шароит яратиш билан боғлиқ эканини кўрсатади. Ойнисанинг талаби ҳақли, лекин ёзувчи бу нутқни Ойниса орқали бериб, уни индивидуаллаштиришга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, барибир, ўқувчи авторнинг бундан кузатган мақсадини сезиб туради. Шунингдек, Саида ҳам бир неча марта ёзувчининг «зўри», билан гапирди. Гапирганда ҳам шаблонлашиб кетган гапларни такрорлайди.

Қаландаров жиянини танқид қилгани учун Саидадан ҳафа бўлади. Кичкинагина қиз Қаландаровга орқа қилиб бўлса керак, албатта, бемазалик қилади, ўқитувчиларни менсимайди. «Сақич чайнаса чайнагандир қиз бола, лекин бошқасидан хабарим йўқ!»,— дейди Қаландаров. Шунда Саида: «Ҳамма иллат шунда! Кўп ота-оналар мактабда болаларини қилиб юрганидан, қанақа ўқиётганидан беҳабар, ўқитувчи хабар бергани, гаплашгани келса ота «онасига айт» дейди, она отасига ҳавола қилади — иккови қулоқ солмайди». Бу гап тўғри. Мактаб, ўқиш, бола тарбияси ҳақида гап кетар экан, шу фикр, албатта, айтилади. Саида ҳам бу ўринда янги гап айтмайди.

* * *

Персонаж нутқида мақоллардан, фразеологик иборалардан фойдаланиш айниқса катта аҳамият касб этади. «Мунофиқ» даги Низомиддинов — тутуриқсиз, лаганбардор, эзма бир одам. Мажлисда ўтирганлар унинг гапидан зерикашади, тез-тез луқма ташлаб, айтилган гапларни қайтармасдан, тезроқ «конкрет фактларга ўтинг», деб талаб қилишади. «Ўтаман, албатта, ўтаман конкрет фактларга,— деди Низомиддинов материалларни тез-тез варақлаб. — Сабр қилинг-да, гўшт суяксиз бўлмайди...». Бу охири гапнинг муайян шароитда ўринсизлигини сезиш қийин эмас. Низомиддинов бу ибора билан ўзини-ўзи фош этади. У гап-сўзларининг тутуриқсизлигини оқлар экан, ўзи ҳам уларда мазамат йўқлигини истар-истамас тан олади. Лекин буларнинг ҳаммаси — масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, халқ мақоллари ва иборалари одатда сермаъно ва сербўёқ бўлади. Уларда кўпинча қандайдир яширин маъно ётади. Ана шундай яширин маъно бу ўринда ҳам бирдан лоп этиб, ловуллаб, Ни-

зомиддиновнинг бутун қиёфасини дафъатан ёритиб юборади. «Гўшт суяксиз бўлмайди» ибораси ҳаёт яхши кишилардангина иборат эмас, дегандек, Низомиддиновнинг лаганбардорлиги, тугуриқсизлиги ва эзмалигига шама қилади.

Зуннунхўжа қизининг Сидиқжон билан учрашиб юрганини эшитиб, уйдагилар кутганидек, ғазабланмайди, балки қизини Сидиқжонга беришга розилик билдиради ва бу қарорини шундай асослайди: «Сидиқжон безот, Сидиқжон гадо-бачча... тўғри, лекин замон шударники бўлса нима дейсан? Булар кеча оёгингни босган эди, бугун кўкрагингга оёқ босиб турибди, эртага бўғзингга оёқ қўяди. Ўласан! Жон керакми? Жон керак бўлса, ўлимга чап бериш пайидан бўл». Зуннунхўжа ўз сўзини «Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ», деб тугатади. Бу мақол муайян шароитдаги воқеага — қизини эрга бериш воқеасигагина тааллуқли эмас. Бу мақолда Зуннунхўжа ҳаётининг фалсафаси ифодаланади. У бундан кейин ҳам шу қабилда иш тутатади ва шуни хотинига тушунтирмоқчи бўлади. Хотини бўлса, давлатини ҳимоя қилишдан бошқани ўйламайди. Лекин буни сақлаб қолиш йўлини фақат Зуннунхўжа яхши билади.

Айрим ўринларда мақоллар персонажнинг воқеага бўлган муносабатини билдириш учун хизмат қилади. Сидиқжон Зуннунхўжалар оиласи билан орани очиқ қилиб, қишлоққа қайтади. Зуннунхўжа замон Сидиқжонларга боққанини билади, усиз ер-сувларини сақлаб қололмаслигига, хароб бўлишига ақли етади ва нима бўлса ҳам уни қайтаришга ҳаракат қилади. Хадича хола ўғлининг Зуннунхўжа уйига қайтиш-қайтмаслигини билмоқчи бўлиб, ундан гап сўрайди. Сидиқжон бу ҳақда кўп гапиршни ўринсиз деб билади ва «— Кўр ҳассасини бир марта йўқотади!» — деб жавоб беради. Бу билан шу масалага иккинчи марта қайтишга ўрин қолмайди.

Бу мақолнинг муайян шароитда қўлланиши қаҳрамон қарорининг фақат қатъийлигини билдирибгина қўймайди, балки ўз хатосини ҳам, гуноҳини ҳам, омилигини ҳам бўйнига олганини билдиради. Сидиқжоннинг янги ҳаётга қадам қўйиши осонликча бўлмайди. Тўғри, унинг кўзи кеч очилган эди. Шунинг учун ҳам колхоз қуриш йўлида анчагина қийинчиликларни енгиб ўтганлар Сидиқжонга дастлаб унча рўйхуш бермайдилар. Бу нарса Сидиқжонга оғир ботади. Шунда Хадича хола: «Элдан қолгунча эрдан қолган яхшироқ деб шуни айтса керак-да», дейди. Хадича хола Сидиқжоннинг шу ҳолатига ниҳоятда мос мақол билан унга панд-насиҳат бермоқчи, йўл кўрсатмоқчи бўлади. У ўғлига ачинади, лекин бу мақолни айтмаслигининг иложи йўқ. У ўғлининг кўзини очиши, унинг олдида анча қийинчиликлар борлигига имо қили-

ши керак. Шунинг учун ҳам у халқ ҳаёти тажрибасининг маҳсули ўлароқ вужудга келган мақол билан иккинчи марта ҳасса йўқотмасликнинг синовдан ўтган ягона йўлини кўрса-тади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида мақоллар одатда кўп учрайди. Мақоллар-автор нутқида ҳам, персонажлар нутқида ҳам ўринли ишлатилган. Бундай мақоллар салмоқли фикрларни аниқ ифодалашга хизмат қилади. Мақолларни ким қўллаши — авторнинг ўзими ёки бирор персонажми — бу асарда олға сурилган ғоя ва уни ифодалаш учун танланган форма билан белгиланади.

* *

*

Абдулла Қаҳҳор асарларини халққа ниҳоятда манзур ва яқин қилган омиллардан бири унинг тили экани ҳақида кўп гапирилади. Ёзувчи фикрларининг ниҳоятда қўйма шаклда ифодаланиши образ ва воқеаларнинг ниҳоятда қабартма ва ёрқин тасвирланиши автор ва персонаж нутқларининг гармоник бирлиги натижасидир. Автор нутқи ва персонаж нутқининг ўзаро боғланиш йўллари ҳам, бундан кузатилган мақсад ҳам хилма-хилдир. Бу йўлларнинг ҳаммаси асар асосига олинган воқеанинг, образларнинг жонли, таъсирли чиқишига олиб келади.

Автор нутқининг вазифаси ҳар бир асар характеридан келиб чиқади. Ёзувчи бир ўринда ўз номидан — ҳикоячи номидан тўппа-тўғри ўқувчига мурожаат қилади, иккинчи ўринда айтмоқчи бўлган фикрини бирор персонажга юклайди, тасвирлаётган воқеани шу воқеа иштирокчиси айтиши мумкин бўлган бир шаклда беради.

Бадий асарларда энг кўп учрайдиган бу сўнгги приёмнинг ёрқин намуналарини А. Қаҳҳорнинг 30-йилларда ёзилган ҳикояларида кўриш мумкин. «Қизлар», «Майиз емаган хотин», «Ўғри» ва бошқа қатор ҳикояларда ёзувчи ўз персонажларининг қиёфасига киради ва улар тушунган, тушуниши, гапириши мумкин бўлган тарзда тасвирлайди.

Қобил бобонинг («Ўғри») биринчи учраган одами — унга ёрдам бериши мумкин бўлган шахс — элликбоши эди. У бобонинг ҳўкизини топиб беришга ваъда беради. «Бу худо-яллақағур шунчалик қилгандан кейин бир нима бериш лозим-да, текинга мушук офтобга чиқмайди». Қобил бобонинг мулоҳазалари тарзида айtilган бу гаплар аслида ёзувчиники. А. Қаҳҳор узундан-узоқ тушунтиришларнинг ўрнини босадиган бир мақол билан ўз қаҳрамонининг психологиясини, даврнинг моҳиятини очишга эришади.

Қобил бобонинг иккинчи учраган одами — Амин.

У элликбошидан юқори, демак, иштаҳаси ҳам каттароқ ҳукмдор. «Қуруқ қошиқ оғиз йиртади. Аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўн та ҳам оз». Бу ибораларда Аминнинг ажойиб характеристикасигина эмас, балки, бир томондан, пораҳўр ва муттаҳам амнлар, иккинчи томондан, ночор ва қашшоқ Қобил боболарнинг умумлаштира қиёфалари чизилади, улар ўртасидаги конфликтга шама қилинади.

Ниҳоят, бобо учрашган учинчи амалдор — Пристав бўлди. «Маълум бўлдики, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан». Шундай қилиб, чол юқори поғонага ёрдам сўраб боргани сари аста-секин бор йўғидан ажраб боради.

Келтирилган парчадаги ҳамма гаплар ёзувчиники. Лекин бу мулоҳазаларни, мақолларни баён қилиш формаси Қобил бобонинг худди ўзиникидек. Ёзувчи Қобил бобо қиёфасига, унинг фикрлаш формасига кириб, фақат Қобил бобони эмас, балки Қобил боболарни кўрсатади. Уларнинг соддалигидан ҳам кулади, ҳам афсусланади. Бу сўзлар Қобил бобо тилидангина гапиртирилганда, уларнинг умумлаштириш кучи шунчалик таъсирли бўлмаслиги мумкин эди.

Ёзувчи асар асосига олинган воқеани бошдан-оёқ ўзи ҳикоя қилар экан, айрим ҳолларда персонаж гапларини ҳам келтиради. Бу кўп ўринда персонаж ҳаётидаги муҳим воқеалар билан боғлиқ бўлади. Ёзувчи персонажларнинг ўзаро суҳбатларини ўз тили билан баён этар экан, бу суҳбатнинг сўзловчи ё тингловчи учун муҳим бўлган моментини ажратиб, персонажни «гапиртиради».

Сотиболди («Бемор») хўжайинининг олдига арзга боради, аммо у арздан муддаоси нима эканини аниқ билмайди. Арзга борган Сотиболдининг аниқ мақсади бўлмаса ҳам, у ўзининг моддий аҳволининг оғирлигини айтишни, бойдан бирорта маъноли маслаҳат олишни кўзлар эди. Аммо Абдуғанибой Сотиболдининг дардларига шерик бўлган бир қиёфада: «Девонаий Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Ғавсулаъзамга-чи?» деб, Сотиболдига чиқим қилиш йўлини кўрсатади.

Лекин ёзувчи қаҳрамонларнинг нутқлари орқали маълум бўлган нарсаларни баъзан-баъзан такрорлар экан, ўқувчи дидига ҳар доим ҳам ишона бермаслигини ошкор қилиб қўяди.

Қаландаров колхозини, ҳар бир колхозчини яхши билади. Мана, у шаҳарга ўқишга юбориладиган колхозчиларнинг Сайда томонидан тайёрланган рўйхатини ўқимоқда.

«— Шафоат Қаримова! Ҳимм... Бу хотин эрдан чиққан, уч яшар ўғилчаси бор. Уғлини кимга ташлаб кетади?»

— Онаси бор экан.

— Онаси дардчилроқ. Ҳимм... Нусрат Бадалбоева... Ун йилликни яхши битирган эмас, отаси домлани урмоқчи бўлиб, баҳо қўйдиран. Азиза Тиллаева... онаси жуда қариб қолган, қишда туқсон ёшлигини тақдирлаб, кичкина тўй қилиб бердик... Онаси юбормас. Хўш, Лутфи Иноятова... яхши! Ҳожар Турсунова... бир қамчи йўрғаси бор. Буни қўя туринг, бизнинг колхозчилар жуда ҳамиятли, бирон кор-ҳол бўлмасин тагин. Нури Шодиева... жиндай буқоғи бор, лекин ўзи зеҳни ўткир қиз. Меҳри... буни колхоздан ҳайдаш керак, бошқаларга ибрат бўлсин! Раъно Жалилова... байт ёзади... Яхши!»

Қаландаров бу характеристикаси билан колхозчиларни ниҳоятда яхши билишини кўрсатади. Бу ерда бирор изоҳ ортиқча. Лекин шунга қарамасдан, ёзувчи буни умумлаштиришга ҳаракат қилади ва Қаландаровнинг фазилатларини таъкидлайди: «У ҳамманинг касб-корини, қандай ишлашини, оиласини, феъл-атворинигина эмас, дард-ҳасратини, орзу-армонини, қобилиятини, заиф томонларини ҳам жуда яхши, худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди». Бу ҳол ёзувчининг ўқувчига ишончсизроқ қараши натижасида пайдо бўлади. Бундай мисоллар Абдулла Қаҳҳор ижодида кам учрайди, албатта.

Маълумки, инсон нутқи фақат мазмуни билан эмас, балки интонацияси билан ҳам диққатга сазовор. Ёзувчи одатда персонажнинг гапини таҳлил қилади, унинг интонациясини, оҳангини белгилайди. Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида персонаж нутқини келтириш билан бирга унинг гапларини таҳлил қилиш ва изоҳлашга ҳам алоҳида эътибор беради.

Шарофат Сидиқжонни ўзи танлайди. Уларнинг оила қуришлари шахсий ташаббуслари туфайли бўлади. Лекин Шарофат билан Сидиқжоннинг ҳаётлари гурбатда ўтади. Шарофатнинг ота-онасидан эшитмаган гапи қолмайди. Онаси бир куни: «Ҳазилми-чинми, боланг эрингга ўхшамайди»,— дейди. Ёзувчи бу гапнинг Шарофатга ўтказган таъсир кучини таҳлил қилиб ўлтирмай: «Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди»,— деб қўя қолади. Қизиғи шундаки, Шарофат бу гапни туққан онасидан эшитади. Бу она-боланинг муносабатини кўрсатувчи ёрқин фактдир. Ёзувчи бу билан мана шу оилада ичкүёв бўлиб туришнинг нақадар машаққатли эканини кўрсатмоқчи бўлади. У воқеаларга ўз муносабатини билдирар экан, кўпинча шу воқеада иштирок этган ёки шу муҳида тарбияланган одам айтиши мумкин бўлган оҳангда гапирди. Унинг фикри бўлиб ўтган воқеага, унинг ўрнига, шароитига қараб,

сирлиликни, тушунмовчиликни кучайтиришга, воқеанинг аҳамиятини таъкидлашга қаратилади.

Шарофат ва Сидиқжон қизиқ бир вазиятда танишадилар. Товуғини қидириб, қўшни ҳовлига девордан тушган Шарофат Сидиқжонни кўриб қолади. Кейинчалик у бир неча бор девор ошади. Оқибатда, улар турмуш қуришга мажбур бўлишади. «Сидиқжон — қарол бола, бу — ўзига тўқ бир одамнинг қизи, икки орани ажратиб турган шундай бир тоғни бир зумда талқон қилиб ташлайдиган «алланима бало» бир куч бор эканини ким билибди!» Ёзувчи бу гап билан персонажлар ҳаракатларини маъқуллагандек бўлса-да, аслида улар устидан кулади. Шарофат Сидиқжоннинг ёнига бир неча бор чиқади. «Хавф хатарга юзма-юз келиб, унга чап бериш қандай яхши».

«Анор»да Туробжон билан хотини ўртасидаги конфликт аста-секин ниҳоясига етиб боради. У эрининг жаҳли чиқиб келаётганини кўриб, бир гапдан қолмайди. У эрининг анор олиши мумкин эканлигини исботлашга ҳаракат қилади.

«— Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди. Берар эди!— деди Туробжон заҳарханда қилиб,— анор олмай асал слдим!

— Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!»

Ниҳоят гапга ёзувчи аралашиб шундай пайтда одатда нима бўлиши мумкинлиги ҳақида гапиреди: «Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади». Бу гап сигнал ролини ўйнайди. Туробжон билан хотини ўртасидаги гап тўхтамайди, балки бир-бирларининг асабларига тегадиган даражага етади. Ахири бўлмайди, Туробжон хотинини уради.

Персонаж сўзларини таҳлил қилиш, тўлдириш, аниқлаш масаласи ҳам А. Қаҳҳор асарларида аҳамиятли томонлардан биридир. Ёзувчи кузатилган мақсадга қараб турли формаларни қўллайди. Бу персонаж нутқини қандай тушуниш, шароитни қай тариқа баҳолаш, гапирувчининг ҳолатини аниқлашга ёрдам беради. Чунки инсон нутқининг мазмуни гапнинг айтилиш формаси, айтувчининг ҳолати, гапираётган гапига муносабати билан бир бутун ҳолда қабул қилинади.

Туробжон билан хотини ўртасида келиб чиққан конфликт ривожланиб, кескинлашиб боради. «— Э, ҳой, анор олиб бермадимми? — деди Туробжон майин товуш билан, аммо бу майин товушдан қўрққулик эди,— сира анор олиб келмадимми?». Туробжон гапларининг қай оҳангда айтилгани туғилиб келаётган конфликтни ечимга тайёрлайди. Туробжон хотинига анор олиб берганини икки марта қайтаради. Биринчи марта

Туробжон хотинига умуман анор олиб берганлигини эслатмоқчи, иккинчи марта гап оҳанги кескинлашуви билан бирга умуман қачондир, анор олиб берган эмас, балки яқинда, хотини ҳомиладор бўлганида олиб келганлигини эслатмоқчи. Лекин Туробжоннинг хотини бир оғиз сўз билан «Йўқ» деб уни ёлғончига чиқаради. Туробжон бирдан ҳеч нарса деяолмай қолади, унинг боши ғовлаб, кўзи тинади. Шунда ҳам Туробжон хотинига қарши бирор қўпол ҳаракат қилмайди, балки унга анор олиб келган кунини аниқлайди («Ўтган бозор куни еган анорингни ўйнашинг олиб келганмиди?!»). Шундай қилиб, ёзувчи персонажларнинг гапларини таҳлил қилиш орқали уларнинг кайфиятида рўй бераётган ўзгаришларни кўрсатишга муваффақ бўлади.

Сидиқжоннинг дўстлари унинг ҳаммадан орқада қолиб кетганидан хафа бўлибгина қолмай, балки ундан ниҳоятда норозидирлар. Улар Сидиқжонга бўлган ҳақиқий муносабатларини яширмайдилар. Урмонжон «Сидиқжонни кўриб ҳийла ўтирди, нимагадир гаши келаётгандай ундан кинояомиз ҳолаҳвол сўради-да, «бой бўлиб болтанг йўқ, гадой бўлиб халтанг йўқ» деб заҳарханда қилди».

Сидиқжон колхозга киришга қарор қилади. Оиласи бундан норози. Лекин қайнатаси аввалига ўз муносабатини яшириб четда туради, аммо кейинроқ бунга аралашади, аралашмаса бўлмайди, улар орасидаги муносабат мураккаблашади. Зуннунхўжа хотинига, қизига пўписа қилиб дўқ уради, «сўнг-ра Сидиқжондан ўпкалаб, майин товуш билан гап бошлади...». Гап оҳангининг белгиланиши Зуннунхўжа кайфиятига контраст. Оила аъзоларини койиб турган одам Сидиқжонга майин гапирар экан, бу билан, биринчидан, Сидиқжонни ҳурмат қилишини эмас, балки унга ялинишга мажбур бўлганини таъкидламоқчи ва иккинчидан, катта суҳбатга отланганини кўрсатмоқчи бўлади. Кўпни кўрган, катта ёшли, улуғ сифат одамнинг насихатга тайёрлангани кўриниб туради. Аввалига Сидиқжоннинг ҳам, Зуннунхўжанинг ҳам гаплари шу майин оҳангда боради, лекин кейинчалик уларнинг товушлари кўтарилиб кетади. Уларнинг ҳақиқий кечинмаларига ниқоб бўлган «майинлик» энди ўз ролини ўтолмай қолади.

Сидиқжон колхозга киришга қарор қилиб, Урмонжон ёнига боради. «— Энди сизнинг этагингизни ушлаганим ушлаган, Урмонжон ака,— деб кўзига ёш олгандай бўлади. Урмонжон унга бирон жавоб қилишни хоҳламагандай, ланжроқ товуш билан:— Менинг этагим сенга нима қилиб берар эди, ўз билганингдан қолма,— деди». Ланжлигининг сабаби шундаки, Урмонжон, биринчидан, Сидиқжоннинг ақли кеч кир-

ганидан хафа бўлса, иккинчидан, унинг қарори қанчалик қатъийлигига ишонқирамайди.

Персонажларнинг гапларини кўп ўринда ёзувчининг ўзи изоҳлайди. Туробжон хотинининг миннатларидан кейин ўзининг камбағал эканини яна бир бор бўйнига олишга мажбур бўлади. Шунда хотини жаҳл билан: «камбағалчилик ўлсин»,— дейди. «Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон бунга таъна деб тушунди». Персонаж нутқининг оҳанги шу даражада муҳимки, уни нотўғри «эшитиш», нотўғри ҳис қилиш эшитувчида бутунлай тескари кайфият уйғотади. Бу ўринда вазият шундай оғирки, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўз асабини босиб, ўйлаб кўра олмайди — улар бир-бирларига қилган таъналари ниҳоятда асоссиз эканини билолмайдилар. Туробжон, қандай бўлмасин, чорасиз — анор олиб беришга қурби етмайди. Эрталабдан кечгача меҳнат қиладиган йигит хотинига икки дона анор олиб беролмаса, бу қандай замона экан!?. Ёзувчи китобхонни ҳамма йўллар билан шу фикрга олиб келади.

Ёзувчи ўтмиш циклига кирган ҳикояларида қаҳрамонларнинг гапларини деярли тушунтиришсиз, уларнинг маъносини таҳлил қилмасдан беради. Ўқувчи персонажнинг гапириш шароитдан, характеридан, гапларни айтиш оҳангида айтилганларни қай маънода тушуниш керак эканини билиб олади. Лекин А. Қаҳҳорнинг аксарият асарларида, чунончи «Сароб» да ҳам, «Синчалак»да ҳам қаҳрамон сўзларига изоҳ берилмади, уларнинг қайси маънода айтилганлиги таъкидланади.

Саидийнинг соддалигидан, уқувсизлигидан хафа бўлган Салимхон унга: «Ҳамма сизми?» — деди. Салимхон шу билан «наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ бўлиб туришнинг зарур эканини англамадинг? Эй, гўдак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди. Саидийнинг опаси билан қилган суҳбатда ҳам шундай ҳолни учратамиз. Саидийнинг бемор опаси зиқна бой Муродхўжа домла оиласига ортиқчалик қилади. Уни туртишади, камситишади, хўрлашади. Шундай воқеанинг устидан чиқиб қолган Саидий: «— Нима дейди? Сенга гапираётганмиди?» — деб сўрайди. Опаси: «— Йўқ, деди ва шу билан «Наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлади».

Қаландаров Саидага «— хўш, сизга қайси йўл билан ойлик тайин қилсак экан», дер экан, ёзувчи унинг бу сўзлари «сени кимнинг ҳисобига боқсам экан» дегандай бир оҳангда айтилганини қайд этади. Дарҳақиқат, Қаландаров Саидани қай йўл билан бўлмасин, камситмоқчи, ҳақоратламоқчи. Гап оҳангини кўрсатиш Қаландаров ҳолати билан боғланиб кетади.

Инсон кайфиятини, кечинмаларини кўрсатувчи ташқи белгилардан бири кулгидир. Кулгининг тури ниҳоятда кўп. А. Қаҳҳор асарларида кулги хилма-хил маънони ифодалаб, турли вазифаларни бажаради. Ёзувчи қаҳрамонларининг кулишидан ҳам катта мақсадни кўзда тутди. Маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов («Сароб») душманлар ишига тўсқинлик қила бошлайди. Лекин у терговчи Мирза Муҳиддиннинг ёрдами билан қамоққа олинади. Терговчи Мирза Муҳиддин Мавлонқуловни кафилга олмоқчи бўлиб келганларга унинг «жиноят қонунлар мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланганини» айтар экан, кулиб қўяди. Дарвоқе, айтилган воқеанинг қаери кулгили? Аксинча, фожиавий эмасми? Лекин бу ўринсиз кулги терговчининг ҳақиқий башарасини жуда ўринли очиб ташлайди.

Муродхўжа домланинг якка-ю ягона арзандаси Сорахон — бефаросат, тутириқсиз бир аёл. Бу унинг ҳар бир гапида, ҳаракатида, ўзини тутишида кўриниб туради. Уқувчи унинг бу қилиқларига кўникиб боради ва шундай бўлишига ишонади. Саидийнинг опаси эри ташлаб кетганидан кейин борадиган жойи бўлмагани учун Муродхўжа домланинг оиласига келишга мажбур бўлади. Кўзи ожиз, оёғи касал аёл супадан тушаман деб йиқилиб, райҳонлар ичига юмалаб кетади. Буни кўрган Сорахон: «вой, райҳонларни худо урди», деб қичқиради. «— Нима экан у қоқилганим? Синдим», деб берилган саволга: «— Ҳа... обдаста. Жўмраги синди, — деди Сорахон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади». Бундан ҳар хил хаёлга келиш мумкин — Сорахоннинг эсига бирор нарса тушгандир, балки, аёл йиқилганда бирор ўнғайсиз ҳол юз бергандир. Лекин битта фикр аниқ — бу воқеада кулгили нарса йўқ. Бу кулгининг ўринсизлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ёзувчи Сорахонни унда кулги уйғотган воқеа устида ўйлатиб кўрмайди, чунки ўйлаш учун ҳам кишида озгина ақл-фаросат бўлиши керак. Ўйлаш, фикрлаш ҳаммага ҳам nasib бўладиган хусусият эмас — Абдулла Қаҳҳор бунга айрича аҳамият беради. Шундай қилиб, персонажларни кулдириш орқали ёзувчи уларга бўлган ўз муносабатини билдиради.

«Ўғри» ҳикоясидаги Амин — халқни эзиб, унинг бор-йўғини талаб, уйини хонавайрон қилган зolimларнинг бири. Унинг ўзига хос индивидуал хусусиятлари ҳам бор. У ҳам бўлса, гапирувчига нисбатан тамоман ҳурматсизлиги, ўта кетган маданиятсизлигидир. Қобил бобонинг ҳўкизи билан бирга унинг келажакка, қора қозонни бир амаллаб қайнатиб

туришга бўлган умиди ҳам ўғирланган эди. Унинг қариган чоғида, қолган беш кунлик умрини ўтказиш, хор бўлмаслик умиди ўғирланган ҳўкизи билан барбод бўлади. Қобил бобо ҳўкизини топишга ёрдам бериши мумкин бўлган ҳамма одамларнинг олдига боради, ялинади-ёлборади, пора ҳам беради. У «бор-йўғим шу битта ҳўкиз эди», деб зорланганда, «Амин чинчалогини иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулади».

Аминнинг безбетлиги яна бир кичик штрих билан тўлдирилади. У Қобил бобони кўрган заҳоти кулади (бундан ўқувчи Амин чолнинг фожиасини билмагандир, деб ўйлаши ҳам мумкин), содир бўлган воқеани эшитгач, яна кулади. Бу кулгининг ўринсизлиги Аминга нисбатан нафрат уйғотади, камбағалнинг ҳар бир кўргилиги Аминнинг фойдаси экани англашилади. Демак, Аминнинг кулгиси ташқи жиҳатдангина ўринсиздек бўлиб ҳўринади.

Асрор бобонинг хотини ўғлининг ўлганини эшитиб, нима бўлса ҳам, Асрор бобо қулоғига бу хабар етмаслигини ўйлайди. Даставвал у ўзини билдириб қўймасликка ҳаракат қилади. Асрор бобо: — «Э, қўзичоғим, яна йиғлабсиз-да», — дейди, шунда «кампирнинг юзида кулгига ўхшаган бир нима акс этди», лекин у дарров юзини буриб, иш билан банд бўлади. Кўнгли дард-ҳасратга тўлган кампирнинг кулишга ҳоли йўқ. Лекин мажбур. Шунинг учун юзида кулги эмас, кулгига ўхшаган нарсани кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу эса вазият талабидан келиб чиқади.

Ўринсиз кулгини персонаж хулқ-атвори билан боғлаш ёзувчининг «Хотинлар» ҳикоясида ҳам учрайди. Мамлакат ва халқ учун оғир бир пайтда кайф-сафо йўлига тушган, бўйни меҳнатга ёр бермайдиган, енгил табиат Умринисонинг кулгиси унга нисбатан ўқувчида нафрат ҳиссини янада кучайтиради. Умри шаҳардан ўзгариб, пардоз-андоз билан қайтади. Собирахон: «буни кўриб «Нима қилди, томоғинг оғридими?» деса, «Эшик қисиб олди», деб хир-хир кулади. Қўлида Гаффоржондан келган хат бор экан, нима дейишимни билмай, хатни қўлидан олдим. У ҳам индамади, ўқидим. Уқисам... бечора Гаффоржон! Шундай хат ёзибди, шундай гапларни ёзибдики, кўзларимга ёш келди...». Умринисонинг бутун ҳаракати, хулқ-атвори унинг кулгисига ўхшаш совуқдир.

Абдулла Қаҳҳор асарларида айтилмоқчи бўлган фикр баъзан сўз орқали тўла ифодаланмайди, балки унинг ўрнини кулги бажаради ва фикр кулги билан яқунланади. Кўринишдан тасодифий бўлган кулги остида катта мазмун ётади. Киши ўз ҳолатини, гапирувчига муносабатини баъзан кулги орқали ҳам билдиради. Бақоев («Адабиёт муаллими») бошқа бир адабиёт муаллимидан аччиғланади: «Ҳакимов? Аҳмоқ

одам! Ұз устида ишламайди. Савол аломати ҳамма вақт «ми» дан кейин қўйилади десам, кулади».

Бу мисолдаги кулгига юклатилган вазифа катта. Бу кулги ўртоқ Бақоевни ҳам, унинг ҳамкасби Ҳакимовни ҳам рўй-рост кўрсатиб қўяди. Бақоевнинг тутуриқсизлиги уни таниган одамларга ҳам сир эмаслиги маълум бўлади.

Кулги, илжайиш баъзан кишиларнинг ҳақиқий кечинмаларини яшириш учун ниқоб вазифасини ўтайди. Муниسخондан рад жавобини олган Саидийнинг умидлари чил-парчин бўлади «баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўринади, аммо сирни бой бермасдан, Муниسخоннинг юзига қараб илжайди.

«Сароб» нинг охириги бобларида Саидий кундан-кун тубанликка қарох кетаётганда, унинг ҳаракатлари, шу жумладан, кулгиси ҳам сунъий тус олади. У ўзини бировдан ҳимоя қилиш ёки ўзининг ҳақиқий кечинмаларини яшириш учун кулгидан ниқоб сифатида фойдаланади. Саидийнинг фақат ҳамфикрлари ўртасидагина эмас, балки оиласида ҳам субути кета бошлайди. Оиладаги дилисиёҳлик унинг жонини олади. У қайнанасидан жуда қўрқади. Қайнанаси ҳар нарсани баҳона қилиб, Саидий билан жанжаллашиб туради. Шунинг учун ҳам у Саидий билан Сорахон ўртасидаги дилисиёҳлик устига кириб қолганда, «Саидийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиғлаб ўтирганини кўрмаса гўрга эди», деди ичида ва бор кучини тўплаб, булбули гўёга илжайиб қаради». Саидий қайнанасидан шу қадар қўрқадики, ҳатто ўзининг кўп вақт ўринсиз илжайганини билмай ҳам қолади.

«Булбули гўё» яна бир куни жанжал устига кириб қолади. Саидий Сорахоннинг нимага тўполон қилаётганини билиб улгурмаган ҳам эдики, эшикдан чойнак кўтариб кириб келган булбули гўёни кўриб қолади. «Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йўқ,— деди Саидий илжайишга ҳаракат қилиб».

Қаҳрамоннинг ҳар бир кулиши ё илжайиши ёзувчининг диққат этиборини тортар экан, демак, бу кулгида бирор маъно, бирор жозиба, бирор сир ётади. Саидий мазкур ситуацияда ўзининг ўнғайсиз аҳволда қолганини илжайиш билан яширмоқчи, иложи бўлса, мавжуд ҳолатдаги ана шу ягона қуроли билан ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлади. Шунинг учун ҳам Саидийнинг илжайиши унинг сўз билан тушунтириш мумкин бўлмаган ҳолатини тушунтиради, изоҳлайди.

Дарвоқе, адабиётдаги, яъни сўз санъатидаги сўз билан тушунтириш қийин бўлган ҳодисаларга келайлик. Инсон ҳаётида сўз воситаси билан тушунтириш ўз кечирмаларини сўз билан ифодалаш мумкин бўлмаган дақиқалар (масалан, йиғи, кулги ва ҳоказо) адабиётда ҳам шак-шубҳасиз акс эта-

ди. Ёзувчи қаҳрамондаги бу ҳолатнинг сабабларини таҳлил қилиши мумкин. Лекин бу йиғи ёки кулгининг туб маъноси асосан контекстда очилади. Бундай ҳолларда қаҳрамон кулгиси унинг чуқур кечинмаларини ифодаловчи сўздан кўра кучлироқ восита сифатида кўринади.

Яна «Сароб»га мурожаат этайлик. Саидийнинг ўз ғавғоси камдек бу оиллага унинг дардманд опаси ҳам келиб туришга мажбур бўлади. У бу уйда вақтинча эканлигини, тузалса, тез кетишини билдиради. «Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рўзғорга ўша рўзғорнинг ўз ғавғоси ҳам етади. Саидий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, ўнта опамни умр бўйи боқишга ҳам қудратим етади» демоқчи эди». Дарҳақиқат, ёзувчи уни гапиртирмасдан кулдириб қўя қолади. Чунки бу оилада Саидийнинг бир кун ҳам тинчлиги йўқ-ку, тагин у опасига шароит яратадими?

Қаландаров — анча мураккаб шахс. Қолхозга Саида партбюро секретари қилиб тайинлангач, асаби бузилади, ўзини оёқ ости қилинган, ҳурматсизланган деб билади. Саида Қаландаровга маслаҳат солиб: «Менга қаранг, Арслонбек ака, деди,— ҳозир хаёлимга бир нарса келиб қолди. Қолхоз хўжалигини сиздан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ, а?

Қаландаров лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Унча-мунча биламиз... деди».

Қаландаровнинг ҳолатини унинг юз ҳаракати билдириб қўяди. Ҳам мамнуният, «сен ҳам билиб қолибсан-ку» деган фикр, шу билан камтаринлик, ғурур — ҳаммаси ифодаланади. Иккинчи бир ерда Саида Қаландаровни бюро аъзолигига киритмаслик тўғрисида унинг ўзи билан маслаҳатлашади. Саиданинг бундан кузатган мақсади бор. Қаландаров феълени тушуниб қолган Саида унинг кўнглига маъқул тушадиган йўл тутайди:

« — Битта лекин бор, Арслонбек ака,— деди Саида,— сизни бюрога киргизмасликка биронта ҳам коммунист рози бўлмаса керак. Бу тўғрида ўзингиз айтасиз, ўзингизга ўзингиз отвод берасиз.

Қаландаров қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Хўп, хўп, ўзим айтаман!..»

Бу ерда ҳам қаҳрамоннинг кулгиси унинг ҳолатини узундан узоқ тасвирлаш ўрнига ўтади. Кўринишдан Қаландаров ўзига-ўзи отвод бериши керак бўлгани учун кулади. Лекин уни ниҳоят хурсанд қилган нарса бирор коммунист унинг бюрога кирмаслигига йўл қўймаслигини «душман»и Саида оғзидан эшитишдир.

Ёзувчи айрим ўринларда персонажларнинг ичида кулганлиги ҳақида гапирди. Бу кўпинча овоз чиқариб кулишни

шароит кўтармаслигини, шу билан персонажнинг мулоҳазакор эканини таъкидлашга имкон беради.

Колхозлаштириш вақтида бойларнинг мулклари мусодара қилинади. Колхоз раҳбарларининг тажрибаси етишмаслиги, кўнгилчанлиги, баъзи масалаларга танқидий қаролмаслиги сингари ҳоллар рўй беради.

Рўзимат, Қамбарали, Сафаров Мирҳомидхўжанинг уйини тинтув қилишга келишади. Муғамбир бой кўп тадбирлар кўриб, комиссия аъзоларига таъсир кўрсатмоқчи бўлади. «Рўзиматга қараб ўзини сипоҳ тутишга тиришиб, қовоғини очмаган Қамбарали Мирҳомидхўжанинг сўзига жон-дили билан қулоқ солар экан, сипоҳийликни эсидан чиқариб қўйди, ҳатто Мирҳомидхўжага дилсўзлик важдан чуқур уф тортди. Сафаров ичида кулдию», ишида давом этди. Сафаров Қамбаралининг соддалигидан, ўз ролига ҳали тамоман киришиб кетолмаганидан кулди. Лекин кулгисини ошкор қилолмайди.

Кулгини яширишга мажбур бўлиш кўпроқ шароит билан, суҳбатдошларнинг муайян ҳолати билан ҳам боғланади. Колхозга бўлган муносабат орқали киши характери, дунёқараши, савияси, яққол кўринади. Колхоз нима эканлигини мутлақо тушуниб етмасдан, бировлар сўзлари билан иш тутувчилар ҳам кўп бўлган. Тўлаган ака («Қўшчинор чироқлари») колхозга кириш ҳақида берган аризасини қайтариб олишга қарор қилади. Бўлмаса нега ариза берган эдингиз, деган саволга: «Муҳиддин бирга кирайлик», деб қистайверганидан кейин юзидан ўтолмадим», деб жавоб беради. Тўлаган ака мана шу жавоби билан ўзини рўй-рост кўрсатди. Бу гапдан кулмасликнинг иложи йўқ. Ким нима деса ўшанга қараб иш тутган, ўзининг мустақил фикри бўлмаган содда бир одамнинг бу гапларидан «Самандаров кулиб юбормаслик учун лунжини шиширади ва жаҳл билан столнинг тортмасини тортиб, унинг аризасини қидирган бўлади».

Сидиқжоннинг Зуннунхўжалар уйдан кетиш воқеасини эслайлик. Зуннунхўжа Сидиқжоннинг колхозга кириш ниятини билади. Лекин у бу қарорнинг қатъий эканлигига ишонмайди, Сидиқжонни ниятидан қайтараман, деб ўйлайди. Сидиқжоннинг гапларидан кейин Зуннунхўжа жуда қийин аҳволга тушади. Унинг «Колхозга кириб нима қиласиз?» деган саволига Сидиқжон:

«— Одам дунёга чўчқадай семириш-у, битдай болалаш учун келмайди,— деди.

Зуннунхўжа унга ялт этиб қаради.

— У нима деганингиз?

— Одамман деганим!— деди Сидиқжон Зуннунхўжанинг кўзига қараб.

— Сизни ким одам эмас деди?

— Мендан юз ўйирган бутун ёр-дўстларим, ўртоқларим, эси бор одамнинг ҳаммаси айтади».

Шундан кейин ёзувчи Зуннунхўжанинг «ёлғондан қаттиқ кулганини» айтади. Бу ерда кулгининг ёлғон эканини изоҳлаш ортиқча эмас, чунки куладиган гап бўлаётгани йўқ. Лекин Зуннунхўжа Сидиқжонга «ҳамма нарса сиз ўйлаганча эмас», демоқчи. Тўғри, бу кулги ҳеч нарсани ўзгартолмайди, фикр олишув ўз мантиқи билан давом этади. Шундан кейин ёзувчи «Зуннунхўжа не машаққат билан илжайди», деб хабар беради. Сидиқжон фикрларининг мантиқи олдида у энди хахолаб кулолмайди. Зуннунхўжанинг «машаққат билан илжайиши» ҳам бундан кейинги айтадиган гапига шароит тайёрлаш эди. У Сидиқжондан эшитган гапларини бировдан чиққан, деб ўйлайди. Унинг «Саводингизни анча чиқариб қўйиштими?» деган гапига Сидиқжон: «Менинг домлам йўқ, домлам икки кўзим», деб жавоб қайтаради. Шундан кейин Зуннунхўжа очиқдан-очиқ бошқа йўлга ўтади.

* *
*

Абдулла Қаҳҳор асарларида персонаж нутқи билан боғлиқ бўлган турли-туман масалалар ҳақида сўз борар экан, муҳим бадиий-тасвирий компонентлардан бири — ўхшатиш ҳақида гапирмай илож йўқ. Чунки ўхшатиш образ яратиш воситаси бўлиб қолмай, Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонларининг нутқи учун айниқса характерли бўлган, қаҳрамонларнинг бир-бирларига нисбатан муносабатларини яққол ифодалаган, улар қиёфасининг, характерининг муҳим томонларини тўлдириб келган воситалардан бири сифатида кўзга ташланади. Ёзувчи ўхшатиш ёрдами билан гоҳ қаҳрамонлар портретини чизса, гоҳ уларга бўлган муносабатини ифодалайди, гоҳ уларнинг бир-бирларига нисбатан ҳис этган субъектив қарашлари кўзгусида уларнинг ўзларига мансуб бўлган яхши ва ёмон фазилатларини акс эттиради.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўхшатишдан бу қадар катта маҳорат билан фойдаланиши санъати, шубҳасиз, бирдан туғилмади. Ёзувчининг илк ҳикояларига назар ташласак, уларда ўхшатишларни қўллаш меъёри бузилгани, ўхшатилаётган нарсанинг ўхшатаётган нарса билан ички боғланиши ҳар доим ҳам мантиқий эмаслиги кўзга ташланиб туради. Абдулла Қаҳҳорнинг илк асарларидан «Қишлоқ ҳукм остида»ни олиб кўрайлик. Колхозлаштириш даврини тасвирлашга бағишланган бу асарда ёзувчининг эътибори колхоз душманларининг қаршилигини синдириб, катта йўлга чиқиб олган Ўтбо-

сарларни кўрсатишга қаратилади. Бадий тасвирий воситаларни ҳар доим ҳам асосий мақсадга йўналтира билмаслик натижасида асарда кўп сўзлилиқ, катта-катта тасвирий парчаларнинг узилиб қолиш ҳоллари учрайди. Воқеаларнинг батафсил тасвирига берилиб кетиш натижасида ҳикоянинг бош қаҳрамони — Ўтбосар воқеалар оқидамида «чўкиб кетади», кўп ўринда меъёр бузилади. Ёзувчи турли-туман ўхшатишларни қалаштириб юборади. Янги-янги ўхшатишларни топишга берилиб кетиш натижасида автор бу ўхшатишларни асарнинг асосий мазмуни билан боғлашни унутиб қўяди.

Ҳаёт мураккаб, ҳар куни қандайдир миш-мишлар одамларни тинч қўймайди, колхоз ҳақида турли-туман ваҳимали гаплар тарқалади. Натижада янги тузумнинг афзаллигини тушуниб етмаган деҳқонлар орасида саросималиқ юз беради: Бу одамларни айблаш қийин, чунки улар саводсиз, савияси паст, лекин шунга қарамасдан, улар душманлар тарафига ўтмайдилар, онгли равишда қўпоровчилик ишини олиб бормайдилар. Шундай экан, «Уччала кампир туға турган товуқдай қаҳқаҳлашиб кетишди...». «Ҳанифа холани кўриб, совуқда қолган пашшадай ўрмалаб, шотидан ҳовли юзига тушди» сингари ўхшатишлар қишлоқдаги мураккаб вазиятни тушунмаган кампирларга нисбатан қаттиқроқ тегади; ўқувчига малол келади.

Яна бир мисол. Душманлар томонидан қўйилган ўт ўчирилиб, шаҳардан текширувчилар келади. Одамлар воқеа содир бўлган ерга тўпланади. «Милиция уларга қўли билан «Кетинглар» ишорасини қилган эди, улар пашшадай бир тўзиб яна тўпландилар».

Колхоз омборига тушган ўтни колхозчилар Ўтбосар бошчилигида ўчиришади. Бу ишда кўпчилик жонбозлик кўрсатади. Ўт ўчирувчилар орасида ўттиз беш ёшлар чамасидаги бир хотин ҳам бор бўлиб, у икки пақир сув кўтарган ҳолда «ит қувлаган товуқдай қоқолаб келар эди». Бундай ўхшатишлар яхши кишиларга нисбатан ҳурматсизликдай кўринади. Хуллас, юқорида келтирилган мисоллар ёзувчининг ўхшатишлар «образлилик учун хизмат қилувчи восита экан»лигини маълум даражада схоластик тушунганлигини, ҳар қандай ўхшатиш образ бўла олмаслигини тушуниб етмаганлигини кўрсатиб туради.

Ўхшатишнинг асардаги роли, ундан кузатилган мақсади турличадир. Асар ғоясини конкретлаштиришда, фикрларни жонли, образли қилиб беришда ўхшатиш катта аҳамият касб этади. Агар ўхшатиш айтилмоқчи бўлган фикрнинг, инсон кайфияти тасвирининг аниқ, таъсирли, образли чиқишига хизмат қилмаса, улар асарда салбий роль ўйнашлари

табийдир. Бундай ҳолни А. Қаҳҳорнинг асосан илк асарларида учратиш мумкин. Ёзувчи ҳаёлига ҳам мазмун, ҳам форма жиҳатидан ўхшатилиши мумкин бўлмаган жуда нотабий ўхшатишлар келади. Масалан, «Унинг (чолнинг М. С.) хиргойисидан етилган қиз бош қўйган ёстиқнинг ҳиди келар эди». («Яна ой қачон куяди»).

Ёзувчи юз, кўз ҳаракатларини тасвирлашда ниҳоят оригинал ўхшатишлар қўллайди, лекин бу ҳар вақт ҳам образни ёрқин гавдалантириш имконини бермайди. Агар «Маҳсум узун эчкиникига ўхшаган соқоли орасидан бармоқларини ўтказиб ғурурона бир кулги билан кулди-да, бойўғлининг кўзидай юмалоқ кўзларини шохсоққадай ирғитиб чиқариб, бир жуфт байт айтди» деган тасвирда маълум бир картина кўз олдимишга келса, «Маҳсум похол орасидаги чумчуқ уядай оғзини очиб қараб қолди» деган ўхшатиш реалликдан узоқ эканлигини кўрамайди. Ёзувчи фикрини бойитмайдиган, унга бирон аниқлик киритмайдиган ўхшатишларни ҳам қўллайди.

Лекин кейинчалик Абдулла Қаҳҳор ёзувчилик малакасини орттириши, қаламини ўткирлаб олиши билан ўхшатишдан ҳам ўринли фойдалана бошлади.

Камбағал бўлган Усмонали ўзининг саводсизлиги, омилиги, руҳонийларга эътиқоди зўрлиги натижасида улар тузоғига тушади, халқ ишига қарши юради. Усмонали бўйнига бир вазифа олар экан, «У ўзининг ҳамма суякларини оғир сезар, ўзини ўргамчи уясига илинган пашшадай ҳис қилар эди». Бировга нисбатан бу ўхшатишни ишлатиш мумкин, лекин ўзини шундай ҳис қилиши тўғри бўлмаса керак. Умри («Хотинлар») эрини урушга жўнатиб, ўзи бошқаларга кўнгил қўйиб юради. Бу ишлардан хабари бўлган Собирахон шундай дейди: «Довриққа бир борганимда шу тўппини амиваччам Аминжоннинг бошида кўриб қолдим. Зимдан суриштираман, бола бечора ўргимчак уяга тушиб қолибди: Умри «мен сени қизлигимда яхши кўриб қолганман, қарамаганингдан кейин сенга ўчакишиб, эрга теккан эдим, ҳозир эримдан чиққанман», дебди.

Ўргимчак билан боғлиқ бўлган ўхшатишни «Сароб»да ҳам кўрамайди.

Саидий Муниҳонлар уйига тез-тез келадиган бўлиб қолади. Бунинг сабаби у ерда Муниҳоннинг борлигигина эмас. «Нечукдир Салимхон билан икки орада Муниҳондан бошқа яна бир восита туғилди. Бу восита ўргимчакнинг тўридай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг ўзи ҳам билмас эди». Бу ўхшатиш символик характерга эга эканини билиш қийин эмас. Чунки Салимхон Саидий атрофида парвона бўлиб, уни ўз тўпига тортмоқчи

бўлади. Саидий характеридаги айрим нозик томонларни сезган Салимхон аста-секин иш бошлайди. Саидий ўзи тушунмаган ҳолда аста-секин Салимхон тўпига — ўргимчак инига киради. Тўғри, ўқувчи бу ўхшатишдан олдин ҳам Саидийнинг тузоққа илинганини билган эди. Лекин ўргимчак уяси билан боғланган бу мисолларнинг барчаси ёзувчининг ўхшатишга муҳим ғоявий вазифа юклай бошлагани, ундан асар ғоясини очишда фойдалана бошлаганини кўрсатади.

«Сароб»да Абдулла Қаҳҳор асар ғояси, қаҳрамонлар моҳияти, давр характерида келиб чиққан ҳолда қатор оригинал ўхшатишлар яратади.

Саидий душман сафига қўшилиши билан Эҳсонга ёт бўлган йўлдан кетади. Бундан Эҳсоннинг хабари йўқ. Кўп вақт бир-бирини кўрмаган икки дўст фавқулодда учрашиб қолади. «Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоят шод эканини кўрсатиш учун айтган ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди». Бу ўхшатиш Саидийнинг мавжуд шароитдаги мураккаб ҳолатини гавдалантирувчи қудратга эга эмас. Лекин иккинчи ўринда худди шу типдаги ўхшатиш одамлар ўртасидаги муомалани кўрсатишда катта таъсир кучига эга бўлади. «Саидий илгари муаллимлик қилиб кўп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Муҳаммад Ражаб унга кўтара мол оладиган харидорига қиладиган муомала қилар эди. Овқатнинг яхшиси Саидийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди». Бу ерда Муҳаммад Ражабнинг Саидийга муносабати очиқ. Унинг қарашларида зиддият ёки мураккаблик йўқ. У ҳамма нарсани келтирадиган фойдаси билан ўлчайди, унинг одамларга бўлган муносабати ҳам шундан келиб чиқади. Унинг ҳаётга қараши, фикрлаш доираси ҳам мол билан, давлат билан боғлиқ.

Яна бир ўхшатиш: Саидий Муҳаммад Ражабдан Мухторхонни сўрайди. Шунда Муҳаммад Ражаб Мухторхон бошига тушган бир ташвишни ва бу ташвишнинг Мухторхонга катта таъсир қилганини гапириб: «Келганда ранги ўчган, худди рўзғори опись бўлган одамдай шошилган эди», дейди. Бу ерда ҳам Муҳаммад Ражабнинг фикрлари фақат бир томонга қаратилгани кўриниб турибди. Уша даврда Муҳаммад Ражаб таниган, бирга иш олиб борган дўстларининг асосий ўйлари ҳаром-хариж йўл билан йиққан давлатини бир амаллаб сақлаб қолиш бўлган. Бу йўлда улар ҳар қандай мунофиқликка тайёр эдилар.

Саидий онгида, дунёқарашида турли қарама-қаршиликлар мавжуд. Ёзувчининг Саидийга бўлган муносабатида — позициясида ҳам маълум даражада шундай. Абдулла Қаҳҳор

Саидийнинг, бир тарафдан, социалистик тузум душманлари лагерига ўтишидан нафратланади, ўқувчини унга нисбатан шафқатсиз бўлишга чақиради, иккинчи тарафдан, Саидийнинг севгисига (у ҳаётининг охиригача ўз севгисига содиқ қолди), ёшига ачинади. Мана шундай мураккаб туйғу асарнинг бутун тасвирий воситаларидан кўриниб туради.

«Сароб» романи ўз даврида жамоатчилик томонидан, танқидчи ва ёзувчилар томонидан кенг таҳлил қилинган. Танқидчилар асарнинг бош қаҳрамони Саидийни шундай тасвирлаганки, ўқувчида унга нисбатан қандайдир ачиниш туйғуси пайдо бўлиб қолади, деб ёзувчини танқид қиладилар. Бу таъна, бизнингча, тўғри бўлмаса керак. Ёзувчининг нияти Саидийни тўғридан-тўғри душман қилиб, ватан ишига, халқ ишига қарши қилиб кўрсатиш эмас, балки унинг фожиасини очиш, тўғри йўлдан чиқиш натижасида ундаги инсоний хусусиятларнинг йўқолишини тасвирлаш, инсон фожиасини кўрсатиш эди. Агар Саидий шу йўлга кирмаса эди, балки ёзувчи бўлиши ҳам (ахир, комсомоллар билан қишлоққа чиққач, қанча материаллар билан қайтди, ўзида ҳатто бир роман ёзишга куч-қувват сизди), севгилисига етиши ҳам мумкин эди. Ўқувчи унинг қобилиятининг зое кетганига, эришолмаган муҳаббатига, ёшига ачинади. Бундан ташқари, Саидийнинг нотинчлиги, кўнглидаги доимий ғашлик унга нисбатан ўқувчини бефарқ қилмайди. Ўқувчи унга ачингани ҳолда, ундан нафратланади, унинг кўра туриб, била туриб, ўзини чоҳга ташлаётганидан ғазабланади.

Саидий, бир тарафдан, орзу қилган бойликка эришади, иккинчи тарафдан эса, у тинчлигини йўқотади. «Нимаданир кўнгли ғаш, алланарчасини йўқотгандай». «У истиқболини ўйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди», дейди. Саидий руҳан тинчлигини йўқотди. Ундаги бу кайфият унинг душманлар лагерига ўтишидан бошланиб, умрининг охиригача давом этади. Саидий бойликка — ажойиб уй-жой, хизматчига эга бўлди, лекин ҳаётнинг асосий мазмуни бунда эмаслигини тушунди, унинг умиди чил-парчин бўлди.

Ёзувчи Саидийга нисбатан икки хил муносабатда бўлади. Саидийнинг Мунисхонга бўлган муҳаббати масаласида ёзувчи тамоман Саидий тарафида. Саидий дўстлари билан бўлиб (энди бу унинг сиёсий тушунчалари, ҳаётга, жамиятга бўлган муносабати билан боғлиқ масалалар), улар олдида ўзини камситганида ёки улардан ўзини ниҳоятда юқори тутиб, керилганида, ёзувчи ундан нафратланади, уни калака қилган оҳангда гапирди. Саидий дўстлари билан иш бошлаб юборади. У ўзидан мамнун, босар-тусарини билмай қолади. «Му-

нажжимлар қуёш тутилишини қандай қарши олса, Саидий «ташкил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қаршисида турган киши олдида ҳозир ўйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сўраган хотиндай эшилар эди». Ёзувчи бу ўхшатиш билан тасвир объектига нисбатан ўзининг позициясини кўрсатиб, ўқувчининг Саидийга бўлган нафратини кучайтиради.

Саидий кирган йўл ниҳоят хатарли бўлишидан ташқари, аянчли ҳамдир. Чунки тарих ғилдирагини орқага юрдиришга ҳаракат қилганлар тарих олдида ачинарли бир ҳолга тушадилар. Саидий енгилди, унинг ҳаракатлари, фикр-ўйлари пучга чиқди. Мана, унинг охириги ҳаракати: «Поезд яқинлашиб келмоқда эди. Саидий, рақибининг қаеридан чўқишни мўлжалга олаётган хўроздай, келаётган паровозга қараб бирикки бош силкитди-ю, ўз мақсадини амалга ошира бешлади». Оқимга қарши одам хўрозга ўхшаб қолиши табиийдек бўлади.

* *
*

А. Қаҳҳор воқеаларни анализ қилишда, қаҳрамон характерини чизишда тасвирий воситалардан ўринли фойдаланади. Ўқувчи у ё бу воқеанинг, қаҳрамоннинг фақат ёзувчи топган ягона йўл, восита билан тасвирланганига, унинг бошқача бўлиши ҳам мумкин эмаслигига ишонади.

А. Қаҳҳор ижоди, унинг ўзига хос манераси ҳақида гап юритилганда унинг уста психолог эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ёзувчи ўз қаҳрамонларининг ҳамма сирларидан хабардор. Унинг диққатидан бирор нарса четда қолмайди. А. Қаҳҳор киши қалбини, ўзгарувчан қиёфасини чуқур ҳис қилади ва уни аниқ кўрсатиш йўлларини билади. А. Қаҳҳор ижодий манерасида нутқ масаласи катта аҳамият касб этади. Автор гапириши керакми, персонаж гапириши керакми — бу ёзувчининг бадий мақсадига қараб принципаал аҳамиятга эга бўлади. Бир ўринда қаҳрамон гапининг мазмуни, иккинчи ўринда гапнинг айтилиш оҳанги, учинчи ўринда гапириш шароити устунлик қилади. А. Қаҳҳор учун асарда майда-чуйда нарса йўқ. Ҳамма нарса бош масалага — автор айтмоқчи бўлган фикр, ўтказмоқчи бўлган ғоя, яратилаётган характер хизматига сафарбар этилади. А. Қаҳҳор қаҳрамонлари турли характердаги, турли ёшдаги, билим, маданият даражаси турлича бўлган кишилардир. Албатта, ёзувчининг уларга бўлган муносабати, қараши ҳам бир хил эмас. Ёзувчи халқ ишига қарши отланган душманларга нисбатан шафқат-

сиз; муттаҳам, калтафаҳм, маданиятсиз, бекорчи, ғийбатчиларни кучли сатира остига олади; умуман ўзи ижобий бўлиб, ҳаётда бир оз янглишиб қолганлар устидан хайрихоҳ оҳангда кулади. Бу йўлда А. Қаҳҳорга энг қулай келган тасвирий материал нутқдир. Ёзувчи айниқса халқ ишига қарши юрганларни, умуман ўзи хуш кўрмаган одамларни уларнинг нутқи орқали характерлаш йўлини маъқул кўради. Салбий типларнинг гапиртирилишидан мақсад уларнинг ўзларини кўрсатиш бўлиб қолади.

А. Қаҳҳорнинг ижобий қаҳрамонлари жуда маъноли, салмоқли гапирдилар. Лекин уларнинг гаплари жуда катта психологик ҳолат натижасида юзага келади. Уларнинг гаплари фақат шу муайян шароит учунгина эмас, балки умуман уларнинг қиёфаларини, мураккаб психологик ҳолатларини кўрсатиш учун ҳам аҳамиятлидир. Масалан, Қобил бобо жуда кам гап одам, фақат ҳўкизи ҳақида гапирди. Бу гаплар умри меҳнатда ўтган, келажак ташвиши билан яшайдиган деҳқон фожиасини кўрсатади. Саида ҳар сўзини ўйлаб, ўлчаб гапирди. Унинг ҳар гапи тагида катта ҳаёт ҳақиқати ётади.

Ёзувчи одамнинг хаёлига келиши мумкин бўлган ягона фикрни сезади ва уни қай йўл билан намоён қилиш ўринли эканини яхши билади. Ёзувчи персонажларни уларнинг нутқи ёрдами билангина характерламайди, бунда уларнинг кўриниши ҳам маълум роль ўйнайди.

ҒОЯ ВА ПОРТРЕТ

Чехов менга нарса ва ҳодисаларга қараб, уларни қандай кўришни ўргатди. Ойнадан гўё ғубор кўтарилиб кетгандай бўлди — дераза сиртидаги турмуш ҳақиқий жилвалари ва тарихи билан гавдаланди, илгариги хира доғлар билан аралаш-қуралаш бўлиб кўриниб келган ҳаёт бутун тафсилотлари билан ажиб жамолини кўрсатди. Мен учун ҳаётдаги факт ва характерлар ўзларининг бир томонламалигини йўқотди.

Абдулла Қаҳҳор

Портрет яратишда ҳар бир ёзувчи ўзига хос йўлдан боради. Лекин у қай йўлдан бормасин, бари бир портрет асар ғояси, персонаж характери билан боғланмас экан, бундай портрет бадий қимматга эга бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, қаҳрамон портретининг тасвири ҳам ўзида муайян юк ташиши, характернинг тўлақонли чиқишини таъминлашга ўз хиссасини қўшиши керак.

Абдулла Қаҳҳор илк асарлариданоқ қаҳрамон портретини асарнинг ғоявий йўналиши, образ характери моҳияти билан боғлашга ҳаракат қилган. Лекин ёзувчининг дастлабки асарларидаги қаҳрамонлар портрети ҳар доим ҳам етарли юк таший олмагани сабабли бу қаҳрамонларнинг ички руҳий ҳолати айрим ўринларда очилмай қолган («Афлотун муҳаббати», «Гумроҳ» ва бошқа ҳикоялар). Ёзувчининг диққатга сазовор илк асарларидан бири — «Қишлоқ ҳукм остида» (1932) ҳам қаҳрамон портретини беришдан бирон мақсад кузатилмаганини, тўғрироғи, кузатилган мақсад батафсил тасвирга арзimasлигини кўриш мумкин. Душманлар таъсирига берилиб, колхоз мулкига ўт қўйган Усмонали образини олайлик. Усмонали моҳият эътибори билан мураккаб образ бўлиши керак эди. Бечора йигит ўз фойдасини — ҳақиқий яшаш даври келганини тушунмади, бидъат, жаҳолат қурбони бўлди (колхоз мулкига ўт қўйди ва ўзи ҳам ҳалок бўлди). Ҳикояда даставвал ёзувчининг бу образга нисбатан тутган позицияси аниқ эмас. Шунинг натижасида Усмоналининг ташқи қиёфаси, ҳолатини тасвирловчи моментлар ҳам маъ-

лум мақсадга бўйсундирилмайди. Қишлоқда рўй берган кўнгилсиз воқеа муносабати билан милиция келади, айбдорларни қидиради. «Кўзойнакли киши булардан икки-уч қадам наридаги куйган ёғочлар, шиша синиқлари орасидаги бўйрани кўтарган эди, ўнг чаккаси янчилган, ўнг кўзи чиққан кўса бир кишининг калласи чиқди. Уликнинг оғзи ярим очиқ, лаблари қорамтил кўк бўлиб шишган. Чап кўзи ярим очиқ ва ундан то буруннинг ёнигача қон томчиси оқиб келиб қотиб қолган эди. Оғзининг бир четидан чиққан қон соқолида қотиб қолган. Томоғи бўйин атрофлари билан қорамтил кўк қон томирлари қон тиқилгандай кўкариб бўртиб турар эди. Ўтбосар еллиб чака ва кўз атрофларига қўнган занггар пашшаларни тўзитди, улар бир кўтарилиб лабига қўндилар». Бундай узундан-узоқ натуралистик тасвирни чизишдан мақсад у қадар равшан эмас. Халқ ишига қарши бўлганлар оқибатда шу ҳолга тушади, дейиш кўзда тутилган бўлса, Усмон-али ўлди, дунёга эндигина келган фарзанди етим қолди, дейилишининг ўзи етарли ва таъсирлироқ бўлиши мумкин эди.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг дастлабки йилларида ва ҳатто унинг қалами ҳийла ўткирлашиб қолган даврда ёзилган баъзи бир асарларида ҳам портрет тасвирдан асар гоёсини очишда ёзувчининг тўла фойдалана олмагани сезилади.

А. Қаҳҳор салбий типларни хунук қилиб тасвирлашга ҳаракат қилади. Натижада хунуклик ёмонликнинг биринчи шартидек бўлиб қолади. Бу йўлда меъёрнинг бузилиши эса ўқувчи ғашига тегади. Қиёфаси хунук қилиб тасвирланган қаҳрамон асарда пайдо бўлиши биланоқ китобхон унинг қандай одам эканини билиб олади, унга бўлган қизиқиш маълум даражада сусаяди.

Моҳияти салбий бўлган персонажлар қисман «Сароб» романида ҳам мана шу йўсинда чизилади. «...пакана, юмалоқ, бўйни калта, юзи шишинқираган заҳил бир йигит Саидийнинг афтига ҳам қарамай, столга ўтирди ва қоғозларни титкилай кетди». Бундай одамдан бирор яхшилик кутилмаслиги ўз-ўзидан маълум бўлиб қолади. Халқ ишига қарши турган Ёқубжоннинг бу портрети кейинчалик тез-тез қайтарилиб, янги-янги чизиқлар билан тўлдирилади. Ер ислоҳотига қарши чиқиб, қайси йўл билан бўлмасин, ўз мулкани сақлаб қолиш чораларини қидирувчи Ниёзмат Ҳожидега эса асарга шундай кириб келади: «узун бўйли, паҳмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтил, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди». Саидий ер ислоҳотига қарши кишилар йиғинига кирганида эса «ўрта ёшлардаги, жағи кенг, пешанаси дўнг, маймун қиёфасидаги» бир кишини кўради.

Гап бу мисолларда салбий персонажларнинг кўримсиз ва хунук тасвирланишидагина эмас, балки улар портретининг турғунлигида, ҳаракатсизлигида ҳамдир (Ёзувчи кейинчалик ҳам салбий типларни асосан хунук қилиб кўрсатади. Масалан, «Синчалак»даги Эшон образи. Лекин бу портрет ҳаракатда, унинг бутун борлиғи билан гармоник birlikда берилади).

Бироқ шунга қарамасдан, ёзувчининг изланиш даврини ўтиб, катта йўлга чиқиб олганлигини кўрсатувчи «Сароб» романида портретнинг роли кучайди. А. Қаҳҳор яхшиларни чиройли, ёмонларни хунук қилиб тасвирлаш маълум даражада «жўн йўл» эканини тушунди. Характернинг мураккаблиги унинг ташқи қиёфаси тасвирига ҳам таъсир эта бошлади.

✓ Мухторхон ва Сорахон, Саидий ва Мунисхон портретларини беришда ёзувчининг муваффақияти сезиларли бўлди. Бу муваффақият эса портретни катта мақсадга, асардаги образларга юклатилган ғоявий вазифаларга бўйсундиришда кўринди. Персонажларнинг ташқи портретлари уларнинг ички қиёфаларига, инсоний фазилатларини очишга қаратилди.

Саидий Мунисхонни севади. Мунисхон эса акасининг хоҳиши билан бошқа одамга турмушга чиқади. Бу ҳолат Саидийнинг бутун орзу-умидларини пучга чиқарди. Ахир, Мунисхондек тенги йўқ бир қиз кимга муяссар бўлди экан? «Саидий Мухторхонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку? Қангшари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай. Бет суякларини чиққан. Қулоқлари елпиғичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган». Мухторхоннинг бу портрети Саидий нуқтаи назаридан берилади. Ўқувчида Мухторхонга нисбатан маълум бир қараш пайдо бўлади. Саидий қарашлари қанчалик субъектив бўлмасин, ўқувчи унга ишонади. Бу ерда қаҳрамоннинг Мухторхонни кўришигина эмас, балки унга нисбатан маълум муносабати ҳам берилган. Ўқувчи эса Саидий тарафида; у Саидийнинг Мунисхонга бўлган муҳаббатини ҳурмат қилади. Ёзувчининг икки рақиб учрашувини бундай тасвирлаши тасодифий эмас, албатта. Саидий Мухторхон ҳақида эшитган-у, уни кўрмаган, билмайди. Биринчи кўришда унинг даставвал Мухторхон қиёфасига эътибор бериши табиий. Саидий рақибининг ўзидан нимаси билан устун эканини кўрмоқчи бўлади ва «унинг қаршисида ўтирганда, ҳар дам ундан бирон мўъжиза» кутади.

Саидий назарида улуғ кишилар Мухторхон атрофида парвона бўлишади. Мухторхон сирли бир қиёфада Саидийнинг

танишлигини айтади. Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқади, шу қадар ёқадики, у эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушунадиган одам кўринади», дейди. Дарвоқе, Саидий нигоҳида ўзгара бошлаган Мухторхоннинг бу портрети Мухторхонда эмас, балки кўпроқ унинг ўзида рўй берган ўзгаришни кўрсатиш учун керак эди.

Бу ерда портретнинг ким нуқтаи назаридан берилиши ҳам тасодифий эмаслиги маълум бўлади. Езувчи Мухторхонни «ўз тарафидан» чизмайди, балки Саидий нуқтаи назаридан тасвирлайди. Саидий Мухторхонни «бедаво» дейишга дейди-ю (ёзувчи балки шундай кескин характеристика бермас эди!) яна ўз фикридан қайта бошлайди. Саидийнинг турғун бўлмаган фикри мана шундай йўллар орқали ҳам кўрсатилди. Мухторхон қандай бўлса, шундайлигича қолди, лекин Саидий образининг моҳияти чуқурроқ очила бошлади. Саидий катталар эътиборида бўлишни истайди. Шу сабабли Мухторхоннинг Саидийга ёқиши табиий.

Энди яна Муниسخон масаласига қайтайлик. Муниسخон Саидий учун бебаҳо ва тенгсиз қиз. Саидий уни севади, унинг бутун борлигини қоплаган бу туйғу ҳамма нарсадан устун. Шунинг учун ҳам Аббосхон ва Салимхонларнинг Мухторхонга бўлган муносабатлари, Мухторхоннинг қандайдир сирли гаплари, хуллас, «Мухторхоннинг Саидий билган яхши томонлари Муниسخонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди».

Муниسخон Саидийдан аввал Мухторхонни таниган, «нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта кўрган» эди. Хуллас, Мухторхон икки киши — Саидий ва Муниسخон нуқтаи назаридан берилади. Мухторхоннинг Муниسخонга энг ёқмаган томони унинг хунуклигигина эмас, балки хотинчалиш бўлганлиги ҳамдир. Бу Муниسخоннинг Мухторхонга унаштирилмасдан олдинги фикри эди. Бироқ Муниسخон у билан унаштирилганини эшитгач, Мухторхон тўғрисида ўйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди, шекилли, назаримга шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди; икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади; қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мрамар ҳовузда олтин балиқлар юзиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан мусиқа товуши чиқади... «Йўқ,— деди Муниسخон сесканиб,— худо кўрсатмасин!». Муниسخон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб, анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам юмалоқ эмас, қора билаги унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса, ўртача одам бўлар», деган умид билан Муниسخон тақдирига тан беради. Бу тас-

вирни изоҳлашга ҳожат йўқ. Муниسخон — ўз синфининг фарзанди. У киши қадрини, одамгарчиликни, муҳаббатни ҳам пул билан, бойлик билан ўлчайди. Муниسخон Мухторхонни мулк-давлат қўйнида кўра бошлар экан, унинг ташқи қиёфаси ҳам ўртача одам даражасига кўтарилади.

Кейинчалик Саидий ҳам шу кўйга тушади. Бу тасодифий эмас.

Асарда қиёсий тасвир приёми кенг қўлланилади, бу йўл билан янги тузум душмани Муродхўжа домла ва унинг қизи Сорахон образлари чизилади. Бу икки шахс бир-бирини тўлдиради, конкретлаштиради. Домла портретини батафсил чизишда ёзувчи ўхшатишлардан кенг фойдаланади. Ўхшатишлар домланинг характериға мос тушади. Уйға «Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг мўйловға ўхшаган қошлари кўзининг устиға тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшугидай ялтирар эди. Икки лунжи осилган. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатарди». Домла ҳаракатларини ҳайвонға ўхшатиш бежиз эмас; унинг бутун вужуди ҳайвондан фарқланмаслиги аста-секин очила боради.

Ёзувчи Сорахон портретини чизиш процессида домла портретини ҳам янги-янги деталлар билан тўлдиради. Шу тарзда уларнинг портретларини китобхоннинг кўз олдида ёрқин гавдалантириб беради. «Муродхўжа домла йўғон, барваста одам, шундай бўлишиға қарамасдан, қизининг озгин эканиға ўзи ҳам таажжубланар эди. Сорахон отасиға нисбатан ориқ бўлса-ку, росмана қизлардай кўркама ва сергўшт бўлар эди-я, у энг ориқ қизларға қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади, юрганда худди икчи-уч еридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Кўк қарға шоҳи кўйлагининг кенг этаги остидан чиққан сава чўп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашға шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқлари, кўк томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастға тушиб турадиган икки ўрам қора, зотли сигирнинг думи сингари кўнғироқ сочлари тез-тез кўкрагиға тушиб, уни қаҳр билан олиб елкаға ташлашға мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади.

Сорахоннинг ранги домланинг рангидай ҳамирға ўхшаган эмас. Сорахон қорачадан келган; кулганда отаси сингари озгини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги

лабини кўтариброқ турган ўғри тишини кўрсатмасликка тиришади; гапирганда ҳам шундай, қандай кайфиятда ва қандай қаттиқ гапирмасин, юққа лаблари худди пичирлагандай ҳаракат қилади. Учли пешанасининг ўртасидан фарқ очилиб, жингалак сочи қошларига тегай-тегай деб, қулоқлари орқасига ўтиб кетган. Аччиғи келганда қошининг бири паст, бири баланд бўлиб кичкина кўзларининг ости пир-пираб учади ва кичкина, ўта кўринарлик даражада юққа бурнидан унчамунча бор қон ҳам қочади, тешиклари керилади».

Портрет тасвири кўринишдан «объектив» характер касб этади, лекин бу тасвирнинг турган-битгани киноя-кесатиқдан иборат бўлиб ёзувчининг Сорахонга бўлган қараши аста-секин кескинлашиб боради. Одатда хотин-қизларга чирой бағишловчи нарсалар ҳам (сочнинг жингалаклиги) Сорахонга ярашмайди. Чунки шу чиройли нарса ҳам қандайдир ўхшовсиз бир деталь билан ёнма-ён келади (пешанасининг учлилиги). Ёзувчи Сорахон портретини чизишда ҳар доим уни отаси билан солиштириб боради. Отасининг «ҳусни»ни бузиб турувчи чизиқлар келтирилиб, «қизиники ундай эмас, бошқачароқ» деган интонацияда гап тузилади, лекин айни пайтда Сорахондаги бу «ўхшамаслик» унинг ниҳоятда бесўнақай, хунук белгиларидан эканлиги билинади. У бир ўринда отасига ўхшамайди, отасидан ҳам баттар деса, иккинчи ўринда отасига ўхшаса эди, балки тузукроқ бўлар эди,— деб унинг яна ҳам кўримсиз эканини таъкидлайди. Бундай тўла-тўқис тасвирланган портрет камлик қилганидек ёзувчи Сорахон билан ўқувчини учраштирар экан, ҳар гал унинг кўринишини, ҳаракатларини янги-янги чизиқлар билан бойитиб боради. Агар Сорахоннинг юқорида келтирилган портрети «ёзувчи томонидан» чизилган бўлса, энди бу портрет бошқалар қараши орқали тасдиқлатиб борилади. Бундай баҳони Сорахонга биринчи бўлиб Саидий беради.

Саидий Сорахон ҳақида умумий таассуротга эга. У бир ҳикоясида ниҳоятда хунук хотин образини яратиши керак. «...қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, ёзилганни кўчиришдангина иборат эди. Ушандай хунук, ўшандай хулқларга эга бўлган хотин — Сорахон». Демак, Саидий Сорахоннинг хунук-чиройлилигини сезмади, фарқига бормади, дейиш тўғри бўлмайди. Сорахон прототиплик қилган ҳикоя босилиб чиққанда, отаси уни Сорахонга ўқиб ҳам беради. Шунда «Сорахон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешанасига туртиб, «боқса одам бўласиз», дейди. Албатта, бу ҳаракатларни сезмаслик, унга эътибор бермаслик мумкин эмас. Лекин Саидий Сорахон кўринишини, хулқ-атворини кўнглига

олмади, унга объектив, ўзига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган бир қиз, деб қаради. Масаланинг бундай қўйилиши кейинчалик Саидий бахтсизлигининг чегарасизлигини таъкидлаш имконини беради.

Энди Саидий ҳаётига Сорахон кира бошлади. Сорахондан қутулиш мумкин эмаслиги аниқ бўлиб қолди. Бундан кейин Сорахон кўпроқ Саидий қарашида кўрсатилади. Саидий Мунисхон кўйига тушади. У Сорахондан фазилат қидиради. Мунисхон Мухторхондан топган фазилатларни Саидий Сорахондан топади. Саидий Сорахонга нисбатан умумий таассуротдан конкретликка ўтади, унинг юз тузилишидан, ҳаракатларидан гўзаллик, олижаноблик қидиради.

Мунисхон билан Мухторхон муносабатлари Саидий билан Сорахон ўртасидаги муносабатлардек батафсил тасвирланмайди. Бу асар ғояси, персонажларга ажратилган ўрин ва шунингдек, ёзувчи позицияси билан ҳам белгиланади. Ёзувчи ҳар ҳолда Мунисхонга ён босади, уни аягани сезилиб туради. Лекин у Сорахонга нисбатан аёвсиз. Шу қизга уйланишга ўзини мажбур ҳисоблаган, тўғрироғи, ўзини ўзи тутиб бергани учун Саидийни ҳам аямайди. Сорахон образининг тўлатўкис очилиши Саидий билан боғланади. Унинг ҳаёти, қиёфаси, қилиқлари, фикрлашлари Саидий образини конкретлаштиришга хизмат этади — асар ғояси билан боғланади.

Сорахон, шубҳасиз, хунук кўриниши учун айбдор эмас (ўзига қолса шундай бўлармиди?). Лекин гап фақат унинг хунуклигида эмас, хунуклик унинг қашшоқ ички дунёсига, қилиқларига, гапириш манерасига мос. Бу энди унинг ўзига, тарбиясига боғлиқ.

Саидий билан Сорахоннинг танишишлари шундай:

«Саидий ўрнидан туриб, эшикка томон борди. Домла Сорахонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сўраш, ўрисча, знаком бўлинглар... Сорахон панжалари орасидан Саидийга қараб, қад-қоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда, Саидийнинг қулоғига «чип» этган товуш эшитилиб кетди».

Кўрамизки, ёзувчи энди Сорахон қиёфасини кенгроқ очиб, унинг ёпишмаган қилиқ ва ҳаракатларини ҳам чизишга эътибор беради. Сорахон нима демасин, нима қилмасин — ҳаммаси киши ғашига тегади, асабини бузади. У Саидийга панжалари орасидан қарайди. Бу ҳаракати унинг уятчанлигини билдириши керак эди. Ҳолбуки, ҳеч ким бундай фикрга келмайди. Шунча камчилик етишмаганидай, унинг қўли ҳам терлайди.

Ёзувчи Сорахоннинг Саидийда қолдирган таассуротини, унга нисбатан Саидийда пайдо бўлган ҳис-туйғуларни тасвирлаб ўтирмайди. Чунки Саидий аввалига Сорахон билан танишишни, шунчаки ҳеч қандай маъно талаб қилмайдиган оддий бир воқеа деб билади. Саидий домланинг уйида туради, уй ичидагилар билан танишиш эса одоб доирасига кирадиган бир нарса. Домланинг асл мақсадлари Саидийга номаълум, унинг фикри-хаёли Мунисхонда. Унинг учун Мунисхондан бўлак қиз йўқ. Шунинг учун бўлса керак, ўз-ўзи билан банд бўлган Саидий домланинг асл мақсадини билмай ҳам қолди. Иккинчи тарафдан, бу ҳолат Саидийнинг ўз қобилиятига — келажакда катта-катта ишлар қилишига ишончи кучли деган фикрни ҳам тасдиқлаб боради. Ёзувчи домланинг Саидийга катта эътибор ва умид билан шароит яратганини батафсил тасвирлайди. Домланинг кузатган мақсади аниқ — шу йўл билан (домла Саидий характеридаги нозик томонни — бойлик орттириш, шоҳона ҳаёт кечирish орзусини яхши билиб олган) Саидийни қўлга туширмоқчи, ўзига куёв қилмоқчи. Саидий домланинг бу ҳаракатларини ўзича тушунади. Саидий — катта талант эгаси, унинг кўнглига қараш, унга шароит яратиш ҳар бир тушунган одам учун фарз — Саидий домла ҳаракатларидан ана шундай маъно ўқийди.

Ёзувчи бу ерда ниҳоят бир контраст картина яратади ва шу орқали Саидийнинг хаёллари, ўй ва режалари пуч ва ачинарли эканини очиб ташлайди. «Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийники эди. У истаса, қора бархит билан қопланган диванга белигача ботиб ўтириб, деворларга осилган шарқ ва ғарб адибларининг олтин рангли ҳал билан бўялган нақшли рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган, чиройли манзараларни томоша қилади: истаса, чиройли жовонга терилган китоблардан бирини олиб, оёқларидан қуббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстиқлар орасига кўмилиб ўқийди. Серсавлат иш столининг бир томонига тахланган ёзув қоғозлари, қўлига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган патгилам оёқ товушини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кнопкани босилса, ичкаридан оқсоч хотин чиқиб хизматга тайёр бўлади». Ёзувчининг ижодий манерасидан маълумки, қаҳрамонни ўраб турган буюмлар тасвири лўнда, ихчам ва шу билан ғоявий мақсадга боғлиқ. Шу жиҳатдан бу мисол жуда характерли. Саидий учун махсус ажратилган ва жиҳозланган хона тасвири, Саидийнинг буларга бўлган муносабати — ҳаммаси

Саидий тушунчасидаги шароит. «Шаронт»га маҳлиё бўлган Саидий, бунинг бош сабабчиси бўлган Сорахонга эътибор ҳам бермайди. Ёзувчи Саидийни «рахмсиз» равишда неча бор оғир аҳволга қўяди. «Саидий тош ойналарининг қирралари ёруғ чироғ шуъласида ранг-баранг зиё берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир иргиб тушди ва олаётган китобини ярим суғурилган ҳолича қолдириб, Сорахонга қаради». Чунки Сорахон Муниسخон устида гап очади (бу ерда ҳам контраст приёми қўлланмоқда).

Саидий ўзи орзу қилган бойлик ичида. Лекин Муниسخон номини эшитиш Саидийни бир қанча вақт карахт қилиб қўяди, ҳамма нарсани унуттиради. Яна шу бойлик уни Сорахонга қаттиқроқ боғлайди. У «Сорахонга эр бўлишга кўника» бошлайди. Унинг хаёллари қанот боғлаб фақат бойлик, шон-шухрат орттириш томон учади: «...бутун води ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илон изи бўлиб оққан, қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғларда лотос гуллари, хурмо ва апельсин «дарахтлари ўстиради...». Бундай шоҳона ҳаётни барпо қилиш учун... «аввал водига қаср солишдан илгари қул ва чўрилар топиш керак. Бунинг учун бу оқим — замонни ўзгартириш зарур». Бу ишда унга маслакдош бўлган (тўғрироғи, Саидий фикрларини тушунар-тушунмас қувватлаган) Сорахон «Саидийга шунча яқин бўлдики, бир лаҳзали тикилишда унинг яна талай гўзаллик чизикларини топди».

Ёзувчи гўзаллик чизикларининг нимада кўринганини аниқламайди. Саидий фикр-хаёлларига шерик бўлган, уни тушуна бошлаган Сорахон унинг кўзига чиройли кўрина бошлаган бўлиши мумкин. Лекин Сорахонда бундай чизиклар йўқ, шунинг учун Саидий гўзалликни бошқа нарсаларда — моддий ва маънавий бирликда, ҳамфикрликда топа бошлайди. Энди Саидийнинг Сорахон қиёфасида ўзига маъқул тушадиган чизикларни кўра бошлаши табиий бўлиб қолади. Саидий бунга кўниккан сари ўқувчи кўзи олдида аянчли кўрина боради. Сорахон «фазилатларидан» энг каттаси — маст одамнинг ташна бўлиши мумкинлигига ақли етишидир. Буни кашф қилган Саидий ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетади. «Наҳот Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб, узоқ ўйланиб ётди. Унинг кўз олдидан бу кунгача кўрган қизлари ўта бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қўлидаги чойнаги

билан ажралиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қарашга қарор берди» ва «катта бир нарса кашф қилди: Сорахоннинг кўзи қора, киприклари бу кунгача кўргани ҳамма киприклардан узун». Саидийнинг оила қуришдан кўзлаган мақсади бойлик бўлгани сабабли, ёзувчи тўй тасвирини Саидий қарашлари орқали беради. Характерлиси шундаки, Саидий тўй кунлари бир дақиқа ҳам Сорахонни ўйламайди, келажак турмушлари қандай бўлиши тўғрисидаги фикр унинг хаёлидан ҳам ўтмайди. Ҳамма гап тўйга қанча пул, бойлик сарфланганида. Ёзувчи Саидийдан кулади, унинг ҳоли ачинарли эканига ишора қилади. Пул, бойликка маҳлиё бўлган Саидий ўз бахтини қўлдан бой берганини билмай қолди. «Саидий тўйни бундай дабдабали бўлар, деб сира ўйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумҳуриятлар, Урта Осиёнинг кўп шаҳарларидан шунча кўп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган тўёналарини пулга чаққанда, оддий тўйлардан ўнтасининг харажатини кўтарадиган эди».

Ёзувчи Саидий ва Сорахон тўйидан сўнг улар ҳаётини, муносабатларини кўрсатишдан аввал Муродхўжа домла билан Саидий режаларини, қарашларидаги умумийликни тасвирлайди. Бир тарафдан, Саидий орзу қилган қаср қурилади, иккинчи тарафдан эса, орзу ҳавас билан яратилаётган «шароитда», Саидийга бирор кун тинчлик йўқ; жанжал-тўполон, таъна ва шубҳалардан боши чиқмайди.

Ёзувчи Сорахон ўйлаб фикр суриши учун бир неча марта «шароит яратади». Лекин у ўйламайди. Сорахоннинг ойиси унга ёлғон-яшиқ гаплар гапириб, унда рашк уйғотмоқчи бўлади, шунда Сорахон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку», дейиш ўрнига, тутоқиб кетади.

У буюрилган ишни ҳам ўринли қилиб бажара олмайди. Отаси Саидий билан Сорахоннинг ҳовли олиб чиқиб кетишларини маъқул кўради. Бу режани Сорахон орқали бажаришни мўлжаллайди.

«— Қуриб кетсин!— деди ўсмали пиёлани нари суриб — мени хотин қиладиган бўлсангиз, уй олинг, кўчириб кетинг, ота-онам билан турмайман!»

Муродхўжа домла унга бу гапни ўргатган вақтда «Раҳимжоннинг кайфи чоқ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб Сорахоннинг эсидан чиққан эди». Хуллас, Сорахон ота-онаси тузган бу режани ҳам улар айтгандай қилмасдан, Саидийнинг кайфи йўқ вақтини «топиб» айтади.

Ёзувчи қачон Сорахон ҳақида гапирмасин, у билан боғлиқ бўлган воқеани тасвирламасин, унинг ташқи кўринишини, ҳаракатларини янги-янги деталлар билан тўлдириб боради.

Чунки Сорахоннинг маънавий қиёфаси унинг ташқи қиёфаси билан чамбарчас алоқада очила боради. Сорахоннинг мураккаб руҳий кечинмалари йўқ, маънавий дунёси қашшоқ. У ҳаёт, ўз турмуши, оиласи тўғрисида — умуман ҳеч нарса устида ўйламайди. Сорахон Саидийни севадими-йўқми, ўқувчи буни билмайди. «Сорахон бениҳоят кунчи хотин» дейилиши у Саидийни севади, деган гап эмас, албатта. Унинг отасига ниҳоятда ўхшашлиги фақат ташқи тарафидангина эмас. Сорахон битта нарсани уқиб олган: ота-онасига пул керак. Нимага керак эканлигини ҳам ўйлаб ўтирмайди.

Ёзувчи Саидийнинг кишиларнинг ташқи кўринишига бўлган қарашидаги принципсизликни икки ерда очиқ кўрсатади: биринчидан, у «бедаво» Мухторхондан нимадир топган бўлса, кейинчалик хунукларнинг хунуги бўлган Сорахонни ҳам ўртача аёл қаторига кўтаради. Ҳолбуки, бундай фазилатлар уларда мавжуд бўлмай, Саидий уларга мослашмоқда эди. Ёзувчи Саидийнинг Сорахон портретига бўлган муносабати орқали унинг характерли чизиқларини очади, унинг келишувчан, оғмачи ва фикрда мустақил эмаслигига шама қилади.

Агар Абдулла Қаҳҳор Сорахонга нисбатан муносабатини пинҳон тутмай, уни ҳар доим билдиришга ҳаракат қилса, Мунисхонга нисбатан бўлак муносабатда бўлади. Мунисхон — мураккаб образ. У ҳам Сорахонга ўхшаш бой оиладан чиққан; бойликка, мол-мулкка бепарқ қарамайди. Автор Мунисхоннинг гўзаллигини тан олади; унинг Саидийга бўлган севгисига ачинади; адабиёт, музыка билан қизиқишини ёқлайди. Мунисхон Сорахонга ўхшаш тор ўйловчи, дунёбеҳабар эмас. Мунисхоннинг ўзини тутиши, ўлим олдида қолдирган хати ҳам унинг ақлли, фаросатли, лекин шу билан ўз синфининг фарзанди эканини кўрсатади. Унинг бойлар синфи билан алоқани узолмагани ва шунинг натижасида ҳалок бўлгани ҳам унга нисбатан ачиниш кайфиятини уйғотади. Мунисхон янги тузум, янги ҳаётини шароитни хушламайди. Отаси ҳаёт давридаги турмуш, яшаш шароити ва умуман бойликка асосланган тузум Мунисхон онгига сингиб кетган. Баъзи-баъзида янги тузум, янги инсоний муносабатлар унга маъқул тушгандай бўлади. Лекин бу узоққа бормайди. Мунисхоннинг шундай бўлишига унинг ўзигина эмас, балки унинг муҳити ҳам айбдор эди.

Олий инсоний туйғулардан бири — муҳаббат ҳам Сорахонга насиб қилмади. У муҳаббат ўтида ўртанмади. У мамлакатдаги сиёсий вазиятни ҳам Мунисхончалик тушунмади. Мунисхон эски тузумга қайтиш тарафдори бўлар экан (бу йўлда акалари олиб бораётган курашни би-

лади, уларга хайрихоҳлик билдиради), бундан маълум мақсадни кўзда тутлади. Сорахон бўлса мақсадсиз одам, уни на муҳаббат, на санъат қизиқтиради. Мана шу хусусиятлар ёзувчининг гашига тегади. Автор Сорахоннинг ҳар бир ҳаракатидан нафратланади. Муниسخон Сорахонга нисбатан хавфлироқ, чунки у кўп нарсадан хабардор, кўп нарсага ақли етади. Шундай бўлишига қарамай, Муниسخон ўқувчида Сорахондек нафрат уйғотмайди. Ҳаёт зиддиятлари, муаммолари, Муниسخоннинг ўз шахсий кечинмалари уни ўлим қучоғига итарди. Муниسخон шу ҳаракати билан ўз «гуноҳини» ювади.

Саидий ва Муниسخонларнинг тақдирлари, ҳаёт йўллари қандай ҳал бўлишидан қатъий назар, улар бир-бирларини севадилар. Ёзувчи уларнинг ана шу севгисини тасвирлар экан, уларнинг портретларини чизишга ҳам алоҳида эътибор беради. Бу икки персонаж портрети Муродхўжа домла ва Сорахон портретлари каби бир ерда мукамал чизилмайди. Ўқувчи ўрни-ўрни билан келтирилган айрим-айрим штрихлардан Муниسخон ва Саидий кўринишлари ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлади. Уларнинг портретлари асосан бир-бирларининг нуқтаи назарлари, бир-бирларининг қарашлари орқали берилади. Бу эса ўз ўрнида персонажларнинг фақат «соф кўринишинигина эмас, балки кўрувчининг унга бўлган муносабатини ҳам тасвирлаш имконини яратади.

Саидий асар воқеаларига кириб келар экан, унинг ташқи кўриниши қандай экани ўқувчига хабар қилинмайди. Биринчи марта Муниسخоннинг фикр-ўйлари орқали Саидийнинг гўзал йигит экани билинади. Саидий ва Муниسخон бир-бирлари билан тасодифий учрашиб, саросимага тушиб қолишади. Шунда Муниسخонга гўё биров: «Э, ўл-а, шунақа чиройли йигитни кўрсанг, юрагинг тутдай тўкилади», деб таъна қилаётгандай, у қизариб кетади. Муниسخоннинг саросимага тушиши Саидийнинг нима биландир унга маъқул келганидан далолат бериб турарди. Шундан кейин Саидийнинг «чиройли йигит» дейилиши саросималик «сирини» очгандай бўлади. «Чиройлилик» умумий тушунча. Ёзувчи Муниسخоннинг ўзидаги бу умумий таассуротни секин-аста конкретлаштириб боради. «Қизнинг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққандан сўнггина аслига қайтди: ёнида соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган, бежирим йигит боради».

Муниسخон Саидий билан яқиндан танишиб, уни бошқалар билан солиштиради. «Муниسخоннинг назарида, Саидий нима си биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез ту-

шунади ва киши қандай кайфиятда бўлса, шунга қараб муносиб муомала қилади».

Муниسخон — гўзал қиз. Уқувчи унинг қиёфасини Саидийнинг қарашлари ва ҳис-туйғулари оша кўради ва унинг гўзал эканига дарров ишонч ҳосил қилади. Чунки Саидий кўнглига биринчи учрашувда муҳаббат солган, унинг тинчлигини ўғирлаган қизнинг чиройли бўлиши ўз-ўзидан маълум бир нарсадай туюлади. Саидий ҳар гал Муниسخон билан учрашганда унинг юзида, ҳаракатида, кийинишида қандайдир гўзал томонларни кашф қилиб боради. У Муниسخонни биринчи марта паришонхотир бир кайфиятда учратади. Муниسخон иш билан идорага кириб кетар экан, Саидийнинг кўз олдидан «қизнинг лаб тишлаб бош чайқаш», қулоғидан эса «майин товуши» кетмайди. Саидий «юзи ташқарига ўғирилган бўлса ҳам, кўзининг қири билан қараб, Муниسخоннинг узун, қора киприкларига зехн» солади.

Муниسخоннинг кўзлари табиий гўзаллиги билангина эмас, балки ифодаси билан ҳам жозибалидир. «Бу лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар» Саидийни мафтун қилади. Кейинчалик Муниسخон ўзгаради, у енгил табиатли аёллар йўлига киради. Шунда «Муниسخон илгариги Муниسخон эмас, илгариги кишини мафтун қиладиган кўзлар, энди маст кишининг кўзидай қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай кўринади; хусусан кишига қараганда, атайлаб кўзларини сузиб қарайди ва шу қараш билан гўё «Мени яхши кўрмайсанми?» деганга ўхшайди».

Муниسخоннинг кўзлари унинг портретини, моҳиятини очувчи кучга эгаки, ёзувчининг Муниسخон қиёфасининг бошқа фазилатларини тасвирлаши учун эҳтиёж қолмайди.

Ёзувчи Мухторхон портретини ҳам фақат Муниسخон ва Саидий нуқтаи назари, мулоҳазалари ва таассуротлари орқали беради. Бу табиий. Чунки Мухторхон образи кўпроқ асар қаҳрамонларининг шахсий ҳаётларида ўйнаган роли, ошиқ-маъшуқалар ҳаётини поймол қилгани билан характерланади. Уқувчи у билан бирон марта юзма-юз туриб гаплашмайди, уни кўрмайди. Бироқ Мухторхонни Муниسخон кўзлари билан кўрар экан, ўқувчида унга нисбатан маълум муносабат пайдо бўлади.

Муниسخоннинг тўйдан кейинги ҳолати янада ачинарли. Ёзувчи Муниسخон хаёллари, умидлари барбод бўлишини яна асосий масала билан — Муниسخон ҳаётининг маъноси бўлган мол-мулк билан, бойлик билан боғлайди. «Никоҳдан бурун Муниسخонга икки нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сўнг кўникиш... иккинчиси — унинг фойлиги. Никоҳдан сўнг Муниسخон бунинг ҳеч қайсисини кўр-

мади. Мухторхон ҳамон ўша; илгари ҳам баҳарнав эди, энди ундан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади. У ўпганда худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган бир товуш чиқади». Уқувчи Муниҳон нуқтаи назаридан чизилган қиёфани кўрибгина қолмай, Муниҳоннинг унга бўлган муносабатини, унинг руҳий кечинмалари ва ҳатто ачинарли ҳолатини чуқур ҳис этади.

Мухторхон билан Муниҳоннинг ўзаро муносабати Сорахон билан Саидий муносабатларини эслатади. Биз юқорида Сорахонда Саидийга нисбатан аниқ муносабат йўқ, деган эдик. Чиндан ҳам Саидийнинг келишган, чиройли йигит эканини Сорахон билдими, йўқми? Муниҳондек гўзалга Мухторхон қандай қаради; унинг чиройлигини ҳис қилдими, йўқми? Бу ҳақда романда ҳеч нарса дейилмаган. Ёзувчи учун персонаж портретини кўрсатиш, кўрсатганда ҳам ким нуқтаи назаридан ва қай шароитда кўрсатиш қанчалик аҳамият касб. этса, персонажларнинг бир-бирларига бўлган бифарқлиги, уларнинг кўринишларига бўлган эътиборсизлиги ҳам маълум мақсадга бўйсундирилган, асар ғоясини очишга шунчалик қаратилган ҳамдир.

Ёзувчи Мухторхон қиёфасини бирон марта чизмайдигина эмас, уни умуман «ўз-ўзича» кўрсатмайди, Мухторхонни Муниҳон билан бирон марта гаплаштирамайди. Мухторхон Муниҳонни севадими, йўқми, ўқувчи билмайди. Унинг уйланишдан кузатган мақсади ҳам қоронғи. Унинг Муниҳон ҳақидаги фикр-ўйлари, қарашлари ҳам йўқ. Гўё Муниҳон билан боғлиқ масалалар унга тааллуқли эмасдек, унга қизиғи йўқдек... Саидий эса қанча куйиб ёнмасин, қанча ҳаракат қилмасин, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Лекин Мухторхон Муниҳонга оппа-осон етишади. Мухторхон Салимхонлар гуруҳидаги одам, уларнинг мақсадлари бир; муҳаббатнинг қадр-қиммати бўладими, йўқми — бу ҳақда улар ўйлаб ҳам кўрмайди. Мухторхоннинг Муниҳонга нисбатан қарашлари бўлмаса ҳам, у дўстлари, ҳамфикрлари юклаган навбатдаги топшириқни бажариб, унга уйланади. Характерлиси шундаки, Саидий устоз деб билган одамлардан бирортаси унинг муҳаббатини била туриб, унинг тақдир тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмайди. Чунки уларга севги-муҳаббат каби инсоний туйғулар бегона. Мухторхоннинг Муниҳонга уйланиши эса улар ўйлаган иш учун керак. Шундай қилиб, Мухторхоннинг Муниҳонни кўрмаслиги, унга ўз муносабатини билдирмаслиги ҳам улар қиёфасини кўрсатувчи воситага айланади (Ёзувчи шундай приёми Сорахон образига нисбатан ҳам қўллаган эди).

Умуман, «Сароб» романи ёзувчининг ижодий камолотида маълум босқични ташкил қилган асар сифатида, унинг ба-

дий-тасвирий компонентлардан ва айниқса персонаж портретларидан фойдаланиш маҳорати ўсганини кўрсатувчи асар сифатида ўзбек адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Абдулла Қаҳҳор мураккаб ҳаётий жараён таъсирида фикр-ўйлари, хатти-ҳаракатлари ҳар дақиқа ўзгарувчи ва айни пайтда ўзлари ҳам ижтимоий муносабатларни ўзгартиришга интилувчи, ижтимоий табақалар тақдири билан узвий боғланган кишилар образини биринчи марта шу асарда кенг планда ишлади.

А. Қаҳҳор ижоди ҳақида гап кетганда, ёзувчининг услубига хос ихчамлик, унинг «иккинчи даражали» масалаларни сиққ бир тарзда беришини таъкидлаш керак. Бу фикр, шубҳасиз, ёзувчининг персонажни ўраб турган шароит ва пейзажни тасвирлаши, портрет чизиш санъатига ҳам тааллуқли.

«А. Қаҳҳор кўпроқ кишилар психологиясини бевосита тасвирлаш билан банд бўлганидан портрет ва пейзажга жуда кам эътибор беради», деб уқтиради адабиётшунос Матёқуб Қўшчонов¹. Шубҳасиз, сиққлик ва ихчамлик ҳам нисбий тушунча. Бунда масалага ёзувчининг муайян асар гоёсидан келиб чиқиб, қўллаган бадий тасвир приёмлари нуқтаназаридан ёндашиш тўғри бўлади. Унинг айрим ҳикояларида умуман ташқи қиёфа бир кичик деталь (масалан, «Ўғри» даги элликбошининг пучуқлиги) орқали тасвирланади, бошқа асарларида портрет тасвири образ моҳиятини очишда асосий восита ролини ўйнайди.

Ёзувчининг «Қайғулар» ҳикоясида икки персонаж иштирок этади. Уларнинг номи ҳам, ёши ҳам, касби кори ҳам маълум эмас. Лекин бу икки шахс тўғрисида ўқувчи етарли маълумот олади. Бунда уларнинг кўриниши асосий роль ўйнайди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоя қаҳрамонлари билан шундай таништиради: «Гўзал бир йигит эшикни қоқди. Чочига битта-иккита оқ оралаган хотин чиқиб очди». Ёзувчи эшикни очган аёл ҳақида бошқа ҳеч нарса демайди. Йигитнинг гўзаллигини эса уч марта қайтаради. Лекин, воқеадан маълум бўлишича, бу гўзал йигит ниҳоятда гўзал бўлмаган қилиқлар кўрсатади — ўзидан катта аёлга шилқимлик қилади. Аёл уни ҳақорат қилиб, уйдан ҳайдаб чиқаради. Бор гап шу. Лекин шу воқеанинг ўзиёқ йигитнинг ташқи гўзаллигини бир пул қилиб қўяди. Чочига бир-икки оқ оралаган хотиннинг салмоғи ошиб, унинг нуроний бир қиёфаси гавдаланади. Бу ерда

¹ М. Қўшчонов, «Ҳаёт ва маҳорат», Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962., 35-бет.

портрет деталлари улар қиёфасини, кайфиятини бевосита кўрсатмайди, балки улар билан содир бўлган воқеа қаҳрамонлар қиёфасига «таҳрир киритади».

А. Қаҳҳорнинг «Қизлар» ҳикоясида портрет бир жойнинг ўзида икки хил йўл билан чизилади. Ҳикояда портрети тасвирланган персонажларга нисбатан ёзувчининг қарashi йўқ, атрофдагиларнинг кўришлари бор. Лекин шу қарашга автор муносабати аниқ: «Лабининг икки бурчи ҳамиша оқариб туради дейишади. Бу ҳам... қусур эмас, балки фазилат — маъсумлик нишонаси». Ёзувчи қаҳрамонини оқламоқчи бўлса ҳам, аслида уни қоралайди. Қачондан бери лаб бичилиши маъсумлик белгиси бўлиб ҳисобланади? Инсонга хос табиий нарсалар Нурматжонга қолганда қандайдир бошқача бўлиб қолади. «...қоматини айтинг, афсуски, минг афсуски, қўли иккита-да, йўқса энг чиройли наша чилимга ўхшар эди». Наҳот бир нарсага дафъатан ўхшаб кетгани учун бечора Нурматжон табиий фазилатлардан маҳрум бўлиши керак?! Ҳамма гап мана шунда — унинг ақлий тушунчаси шундай чегараланганки, табиий нарса унинг учун ғайри табиий, қандайдир фавқулодда воқеа бўлиб кўринади.

Бу персонаж асар бошланишида қандайдир нодир ва ноёб шахс сифатида тавсия қилинар экан, бу нарса кейинчалик воқеа тасвири билан очилади. «Қани, бирон холис одам бўлса айтсин: бутун Ўзбекистонни қидирганда Нурматжонга ўхшаган йигитдан яна биронта топилармикан? Бўлган тақдирда ҳам, у ёшлигида ойнага қараб, Нурматжондай «мен қанақа хотин олар эканман» деган эмасдир. Баъзи одамлар — ҳазилми, чинми — ҳар хил гаплар тарқатишади: ёзда унинг кетидан пашша эргашиб юрар эмиш. Елғон! Нима қилади эргашиб?...». Ёзувчи қаҳрамон портретини одамларнинг унга бўлган муносабатларига гумонсираш, яна аниқроғи, пичинг ва қочириқ формасида беради. У айна бир пайтда айтилганларни инкор қилади ва яна янги фактлар келтириш билан гумонларини кўпайтиради. Ёзувчининг мақсади (портрет чизиқларини кўрсатганда ҳам) — гумон орқали тасдиқлаш: у аслида шундай одамлар бизнинг замонда бўлмаслиги керак, лекин кам бўлса ҳам, учраб туради демоқчи. Қайсидир бир қавакда қолиб кетган ўтмиш сарқитларини ўзида ташувчиларга нисбатан шафқатсиз бўлиш керак деган ғоя асарнинг қон-қонига сингиб кетган. Бу ғояни ўтказишда персонажнинг ташқи қиёфаси, тасвири ҳам foш қилувчи роль ўйнайди.

«Тўйда аза» ҳикоясида ёши анчагина ерга бориб қолган доцент Мухторхон Мансуров ёшига, тутган мавқеига, маҳалла-кўй олдигаги обрўсига қарши иш қилади — қизи тенги студенткасига уйланади. Шу воқеа содир бўлгунга қадар

маҳалла-кўйнинг унга бўлган ихлоси жуда баланд эди. Унинг ҳаёт кечиришида, маҳалла-кўйга бўлган муносабатида, юриш-туришида ибратли томонлари кўп эди: «Аммо лекин Мухторхон домла нафсамбирига одамнинг жони эди. Унинг хушфеллиги, тўпорилиги... маҳаллада катта-кичик ҳамма билан саломлашар, ёш билан ёш, қари билан қари бўлиб гаплашар, хурсанд киши билан чақ-чақлашиб, хафа билан дардлашар эди. Бу одам маҳалла ҳаётига, ҳар бир кишининг дилига кириб, шу қадар сингиб кетган эдики, отпускага ё командировкага кетса, бутун маҳалла ҳувиллаб қолгандай бўлар эди». Ёзувчи Мухторхон Мансуров образини яратишда, унинг характерини очишда кўпинча маҳалла-кўйнинг унга бўлган муносабатидан келиб чиқади. Натижада қаҳрамоннинг ўзи эмас, балки унинг кирдикорларига, ҳаётига, юриш-туришига бефарқ бўлмаган кишиларда унинг қолдирган таассуроти биринчи планга ўтади. Ёзувчи Мансуровнинг ўзига бирор марта сўз бермайди, унинг фикр-ўйлари билан ўқувчини таништирамайди. Унинг «тўғри йўлдан» четга чиқишини эса унда рўй берган ташқи ўзгаришлар орқали кўрсатади. Агар дастлабки пайтларда «унинг битта-иккита қора тук чап бериб қолган оппоқ чўққи соқоли»дан ҳайратга келган («Ё пиримай, соқол ҳам одамга шунча ярашадими-я!») маҳалла-кўйдагилар кейинчалик «ҳанг-манг бўлиб қолишади: чол ўлгур соқолини, шундай чиройли соқолини таг-туғи билан қирдириб ташлабди!».

Ёзувчи ўқувчини домла билан бирор марта ҳам «бевосита юзлаштирамайди», унда рўй берган ўзгаришларни, кўнглидаги фикр-ўйлари асосламайди. Чунки ёзувчи домла ҳаётида юз берган бу бахтсиз воқеани тасодифий, охирига қадар ўйлаб қилинмаган бир ҳол, деб қарайди. Агар у озроқ фикрлаб кўрганда, балки шу воқеа содир бўлмасмиди! Ҳар вақт ҳар нарсада ҳамма учун ибрат бўлган бу одам шундай хатога йўл қўйдик, бунинг мантиқий натижаси сифатида ўзи ҳалок бўлди. Қаҳрамоннинг ўзи, маҳалла-кўй тинчлигини бузган, қариганида ўзига номуносиб иш қилиб, обрўсидан ажралган Мухторхон Мансуров ҳеч ким билан гаплашмайди, қилмишини оқлашга ҳаракат ҳам қилмайди. Агар шундай ишни маҳалланинг «оддий одами» қилганда, балки шунча шов-шувга сабаб бўлмас эди. Мухторхон Мансуровнинг ҳаракати ўз шаънига номуносиб бўлибгина қолмади, балки унга ишонган, ҳурмат қилган кишиларга нисбатан ҳурматсизлик ҳам бўлди. Бу хато шахсийликдан чиқиб, ижтимоий характер касб этди. Мухторхон Мансуров ўз хатти-ҳаракати билан социалистик ахлоқ нормаларига зид иш қилди ва шунинг қурбони бўлди. У ўзининг хатти-ҳаракатини ҳеч ўйлаб

кўрмади (шунинг учун ҳам ёзувчи бир марта ҳам домланинг кечинмалари билан ўқувчини таништирамайди, уни ўйлаб турган ҳолда кўрсатмайди, унда рўй берган руҳий ўзгаришларга тўхтамайди). Шундай қилиб, автор домла қиёфасида рўй берган кичик ўзгаришни тасвирлаш орқали унинг ҳаётида содир бўлган катта хатони кўрсатади. Гарчи давр домланинг фақат ташқи кўринишидагина эмас, балки саломатлигида ҳам из қолдирган бўлса-да, домла ўзини сунъий равишда ўзгартирмақчи бўлди. У бир амаллаб ташқи кўринишини ўзгартиб, яшаргандай ҳам бўлди, лекин табиат қонунини — кексаликни ўзгартирмайди. Домла сиймосидаги инсон билан видолашиш у қазо этган кунни эмас, балки ундан олдинроқ унинг тўйида рўй берган эди. Ана шу тарзда портрет Абдулла Қаҳҳорда персонажнинг бутун хатти-ҳаракатлари билан, ёзувчининг гоёси, асарнинг композицияси билан боғланиб кетади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида ижобий қаҳрамон портрети тасвирининг ўзига хос томонларидан бири шуки, ёзувчи ўз қаҳрамонларини жуда чиройли ва кўзга яқин қилиб кўрсатишга уринмайди. Ёзувчи қаҳрамонларининг қалби, ишлари гўзал деган мақсадда уларнинг ташқи тузилишига кўп эътибор бермайди. Лекин ўқувчи қаҳрамон ҳақида, унинг кўриниши ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилади. Шундайлардан бири «Синчалак»даги Саида, «Минг бир жон» ҳикоясидаги касал Мастура образларидир. Адабиётшунос У. Норматовнинг Мастура портрети муносабати билан айтган қўйидаги мулоҳазаси, бизнинг ҳам фикримизни ифодалайди: «Минг бир жон»даги Мастуранинг сиртқи кўриниши бир қарашда ниҳоятда хунук. Аммо автор Мастурани ниҳоятда севади, унинг зўр ирода эгаси экани учун ҳурмат қилади. Авторнинг ўз қаҳрамонига бўлган муҳаббати шу қадар зўрки, у секин-аста қаҳрамоннинг даҳшатли кўринишидан ҳам чирой ахтаришга тушади. Ёзувчи Мастуранинг «ўлик, ҳақиқий ўлик, сап-сариқ тери-ю, суякдан иборат бўлган мурда» тарзидаги қиёфасини тасвирлар экан, бирдан унинг «ўлим пардаси қоплаган юзида чақнаб турган кўзлари»ни кўриб қолади. Бу «ҳаёт тўла кўзлар» гўё Мастура юзидан «ўлим пардаси»ни кўтариб юборади, «ўлик юзига жон киргизгандай» бўлади; китобхон ҳам энди Мастурадан жирканмайди, аксинча, унинг «ҳаёт тўла кўзлари»га шайдо бўлиб қолади».

Мана, Мастура бутунлай тузалиб кетди. Уни хасталигида кўрган Мирраҳимов танимади. «Ўрта бўйли, хушқомат, вужудидан ёшлик кучи ва ғайрати ёғилиб турган қоп-қора жувон отда олма еб, йўл бўйида турар» эди. «Энди ҳам танимадингизми?— деди. Танидим! Фақат кўзидан танидим! Қулимсираб, оламга табассум сочиб турган бу жувон ўша

Мастура эди»². Мастурани чиройли қилган нарса унинг ҳаётни севиши, оптимистлигидир. Ёзувчи уни ишда кўрсатмайди, унинг ғалабалар билан тўлган меҳнатини тасвирламайди. Бу керак ҳам эмас. Чунки бусиз ҳам унинг умумий қиёфаси тасвири орқали унинг ажойиб қалбини, катта-катта ишларга қодир эканини ҳис қиламиз.

Ўзбек адабиётининг энг ёрқин образларидан Саида ҳам кўзга яқин қизлардан эмас. Унинг бир кўрганда кўзга яққол ташланадиган, йигитлар бир кўришда ошиқ бўлиб қоладиган кўриниши йўқ. Лекин Саидага нисбатан ким лоқайд бўлиши мумкин, ким унга ўхшашни орзу қилмас экан? У «баланд бўйли, жуда нозик», бармоқлари ингичка қиз. Унинг кийиниши ҳам оддий, «арзон чит бўлса ҳам, яхши тикилган» кўйлак устидан «йўл-йўл бахмал жилетка» кийган.

Саиданинг портрети аввал ёзувчи томонидан объектив тарзда — холисона чизилади. Ўқувчи шундан сўнг унинг Қаландаровда қолдирган таассуроти билан танишади. Қаландаров унинг қош-кўзларига, юз тузилишига эътибор бериб ўтирмай, «мўртгина нарса экан», дейди. У: «Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса, ушлаб қоламан», деб оёғини кўтариб ётар экан!» деганида, Саиданинг ташқи кўринишига ҳам шама қилади, албатта. У кейинчалик бунга яна таъкидлайди: Мен Саидахонни (Қаландаровнинг биринчи марта «хон»ни қўшиб гапириши — М. С.) ўшанда синчалак деган бўлсам, кейинроқ бу хатони ўртоқ Носировнинг олдида тузатган, колхозчиларнинг умумий мажлисида ҳам тўғрилаганман, ўзига қўл бериб, кичкина, нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргулик қувватинг, ғайратинг бор экан», деганман».

Саиданинг «оддийлиги» қанча таъкидланмасин, барибир, ўқувчи уни севади. Чунки унинг иши катта. Ёзувчи Саидада фавқулодда бир ҳусн кўрмас, минглаб қизлардан ташқи чиройи билан ажратмас экан, бошқача қилиб айтганда, у кўриниши билан типик экан, бу унинг қилган ишлари, ҳаётни тушуниши, ақл-фаросати, дунёқараши совет ёшлари учун типик воқеа эканлиги ифодасидир. Ёзувчи Саидани атайин «кўрим-сизгина» қилиб, яхши иш қилиш учун чиройли бўлиш шарт эмас дейиш ниятидан узоқ.

Саида портрети ёзувчининг тасвиридан ташқари асосан Қаландаров «кўришида» берилади. Унинг фикри эса ниҳоятда субъектив: Саида Қаландаровдагина шундай таассурот қолдиради. Лекин уни севиб қолган Қозимбек отаси Қаландаров фикрига қўшилармикан?

² Шарқ юлдузи, 1964, № 9, 146—147-бетлар.

Умуман, «Синчалак»да ёзувчи ўз ҳикояларидагидек персонажларнинг портрет чизиқларини ниҳоятда қисқа — бир-икки деталлар билан (Эшон образи мустасно) беришга ҳаракат қилади. Лекин бу характерли бир-икки чизиқ персонажни ўқувчи кўз олдида тўла гавдалантиради. Қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини бевосита ундан қоладиган умумий таассуротдан ажратиб бўлмайди. Қаландаровнинг шоп мўйлови, овози, Эшоннинг кийим-боши (амиркон туфлисига ўхшаш силлиқ қилиб таралган сочи)дан тортиб юришигача — ҳаммаси бу шахслар ҳақида тўла таассурот беришга хизмат қилади.

Абдулла Қаҳҳор «Синчалак»даги персонажлар портретларини беришда хилма-хил йўл тутди. Бир тарафдан, ёзувчи китобхонни ўз қаҳрамони билан таништириб, қаҳрамон портретини турли оттенкалар билан чизади. Персонажнинг асардаги роли — мавқеига қараб қаҳрамонлар бир-бирларини кўрадилар.

Ёзувчи ниҳоят хуш кўрган образлардан бири, шубҳасиз, Саидадир. Абдулла Қаҳҳор одамларни унинг кўзи билан кўради, баҳолайди. Ёзувчи унинг дидига ишонади ва ўқувчини ҳам шунга ишонтиришга эришади. Саида қарашлари қанчалик «субъектив» бўлиб кўринмасин, унинг гапи, қараши, одамларга берган баҳоси, бари бир, тўғри бўлиб чиқади. Унинг «қарашлари» ва «кўришлари» ҳам турлича. Баъзида Саида одамни «кўради»гина эмас, балки унинг шу кўринишига муносабатини ҳам билдиради: баъзида эса у персонажлар портретларини чизишда «иштирок» этмайди, лекин ёзувчи шунда ҳам Саида билан боғлиқ воқеани топиб тасвишлашга ҳаракат қилади. Асар қаҳрамонларининг портретларини шу тариқа яратиш ҳам асар ғояси билан, ҳам муайян воқеада иштирок этувчи персонаж роли билан боғланади. Ёзувчининг асардаги барча қаҳрамонларни Саида қараши, мушоҳадаси, муносабати призмаси орқали бериши бош қаҳрамонга ажратилган ғоявий-бадий функцияларнинг хилма-хиллигини кўрсатади.

Саида — ниҳоят синчков раҳбарлардан. У ким билан гаплашмасин, ким билан танишмасин, кимни кўрмасин, унга беварқ бўлмайди. Саида характеридаги синчковлик кишиларнинг ташқи кўринишига бўлган қарашлари орқали ҳам конкретлашади.

Козимбек образи ҳам, аслини олганда, ўзининг Саидага бўлган муносабати ва унинг ҳаётида ўйнаган роли билангина аҳамиятлидир. Ўқувчи Козимбек ҳақида кўп эшитади, лекин уни фақат Саида кўзи билан кўради. Биринчи марта Саида Козимбек қиёфасида «бўйни ингичка, калласи катта, шалпанг қулоқ бир боланин кўзларини катта очиб ва лабларини қимтиб» тушган суратини кўради. Кейинчалик унинг касал-

лигини эшитиб, Козимбек кўргани келади: «Бўсағада новча, бўйни ингичка, қулоқлари елпиғичдай бир йигит пайдо бўлди. Саида дарров билди: доктор Козимбек». Кўрамизки, Козимбекнинг ҳар иккала портрети бир-бирига зид эмас: суратдаги ва ҳаётдаги реал Козимбекнинг қиёфалари бир-бирларига икки томчи сув сингари ўхшаш.

Саида Козимбек билан гаплашгач, уларнинг Қаландаров ҳақидаги фикрлари ҳам муштарак эканини билади. «Қаландаровнинг феълени билиш мумкин, лекин уни ҳеч ким бундай таъриф қила олмас эди. Бу гап Қаландаровни таърифлаш билан бирга Козимбекнинг ўзини ҳам тўла-тўқис таъриф этгандай, бутун вужудини сирдан, ичдан ёритгудай бўлади. Саиданинг қаршисида ҳатто шалпанг қулоғи ўзига ярашган, истараси иссиқ, очиқ, хушчақчақ бир йигит ўтирар эди». Саида Козимбекни яқиндан билган сари, унинг ташқи тузилиши ўзгармагани ҳолда, у Саида қаршисида чиройлилик касб эта бошлайди. Козимбек содаллиги, тўғри сўзлиги, софлиги, принципааллиги билан ҳаммага маъқул бўлади. «Козимбек чап томондаги «ўғри тиши»ни кўрсатмасликка тиришиб» кулар экан, қиёфасидаги яна бир «айб»ни ошкор қилиб қўяди. Бироқ у бу ҳаракати билан ҳам ёшлигини, Саидага бефарқ эмаслигини кўрсатади.

Саида Қаландаровлар уйига борар экан, Ҳуриңисо бўлажак келинини мақтайди: «— Оқи-оқ, қизили-қизил! Қошлари кундуздай! Кўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшанда. Бир кун бозорга бориб узум олмоқчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлидан тушиб кетибди». Саида Ҳуриңисонинг гапи тўғри-нотўғрилигини ўйлаб кетади. Партком секретари бўлгани билан, ҳали ёш, турмуш кўрмаган Саида мақтовларга шубҳа билан қарайди. Бунинг сабаби «бўлажак» келин ота-онасининг Саидага ёқмаганида эди. «Саида раиснинг бўлажак келини Манзураҳонни кўз олдига келтириш учун Қифоятхонга зимдан разм солди. Унинг жағи кенг, кўк томирлари бўртиб турган, икки чаккаси ичкарига ботган, пешанаси кавушнинг бетига, йўқ, умуман, юзи мардона кавушга ўхшар эди».

Саида келган куни Манзураҳоннинг отаси — Эшонни ҳам кўрган эди: «икки қаватли идора биносининг ўнг қанотига тақаб солинган баланд ёзги қизил чойхона зинасидан чамандагул дўппи, оқ шойи кўйлак ва шим кийган бир бола югуриб тушди ва чопқиллаганича Қаландаровнинг олдига келиб, қўл қовуштирди. Эшон бола эмас, ёши элликдан ошган кўса экан. Унинг бўйни тошбақанинг бўйнини эслатар, юзи сўриб ташланган ҳусайни узумга ўхшар, лекин бир томонга силлиқ

қилиб таралган сочи оёғидаги амиркон туфлисидан ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирар эди».

Саида Эшонни жуда конкрет ва деталма-деталь кўради. Унинг кўринишигагина эътибор бермай, юриш-туриши, хатти-ҳаракатларини ҳам кузатади. Эшондек типларнинг тўлатўкис таърифланишида жон бор. Чунки бундай шахслар ўзларини одам қилиб кўрсатиш учун ташқи кўринишларига алоҳида эътибор берадилар. Бундайларни аниқ ва тўла тасвирлаш характер чизиқларининг мукаммалланишини таъмин этади. Ана шундай одамларнинг фарзанди чиройли бўлишига Саиданинг ақли етмайди. Бу ҳақда ё Саида, ё ёзувчи очиқ бирор нарса демайди. Буни кейинчалик Саида Манзуранни кўриб, ҳайрон бўлиб қолганидан ҳам билиш мумкин:

«...Саида Манзураҳоннинг ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб, ҳамма нарсани унутиб, ўтириб қолди. Манзураҳоннинг пайваста қоши, онасининг кўзидай ўйноқи, лекин қора учқун сочиб, ялт-ялт этган катта-катта кўзлари, нозик-енгиллигидан ҳавода қалқиб тургандай туюлган вужуди, тиниқ овози, қувноқ кулгиси...» уни мафтун қилди. Саида Қифоятхонни биринчи кўрганда, «унинг ўйнаб турган кўзлари бир лаҳзада хонтахтадаги турли закуска, ширинлик, кўкат қўйилган тарелка ва ликопчаларни, вино тўлдирилган рюмкаларни, Эшоннинг олдида турган шишаларни кезиб чиқди; ер остидан Қаландаровнинг юзига, Саиданинг билагидаги соатига, кўкрагидаги тўғнағичига тушди». Бир-бирига ўхшаш кўзларнинг ҳаракати улардан бирини чиройли қилса, иккинчисини хунук қилиб кўрсатади. Манзураҳондаги одамийлик, одоб, мустақиллик унинг юзида акс этади. Шунинг учун у онасига ўхшаса ҳам, чиройли, олижаноб кўринади.

Саида Эшонни кўрди, у ҳақда ўқувчида маълум таассурот қолди. Лекин Эшон бутунлай ёмон эмас, унда қандайдир яхши томонлар ҳам бор. «Унинг дутор чалиши унча-мунча дутор машқ қилиб юрадиган Саидага манзур бўлди: Эшон дуторнинг қорнига бармоқларини текизмай, торига зўр келтирмай товушини жуда тиниқ чиқарар эди. Эшон иккита машқ қилиб, битта ашула айтди. Унинг овози ҳам ширали эди». Лекин унинг бутун борлиғи талантига ёпишмай турибди. Шунинг учун бўлса керак, кейинчалик унинг бу фазилати бошқа ҳаракатлари олдида аста-секин есдан чиқарилади. Унинг инсонга завқ бағишлай олиш фазилати ҳам шахсий манфаатга йўналтирилгани, колхоз раисининг кўнглини олишга қаратилгани маълум бўлади.

Саиданинг атрофидагиларга бўлган қараши орқали ҳам унинг ўзига хос томонлари очила боради. Бу ёзувчи ижодида

кенг қўлланиладиган приёмлардан бўлиб, биринчи марта бунинг ёрқин намуналари «Сароб» романида берилган эди.

Биз юқорида Саидани Қаҳҳор ижодига хос типик ижобий қаҳрамонлардан деган эдик. Саида баъзи ижобий қаҳрамонлардек кишиларда фақат фазилат кўрувчи ёки ахтарувчи, барчага баробар, қиладиган иши, ўй-фикрлари фақат ибратлилардан эмас. У кимнидир хуш кўради, унинг фикри билан ҳисоблашади, ўз шахсиятига тегадиган гап бўлганида ҳам, шу нуқтаи назардан индамай қўяди (аччиғланганини ички нутқидан биламиз), кимнидир ёқтирмайди, кимнингдир фикрларига, одамларга бўлган муносабатига ишонмайди. Буни Саиданинг одамларнинг ташқи қиёбатиغا бўлган муносабатидан ҳам билиш мумкин. Лекин шунга қарамасдан, Саидага бўлган муҳаббат бир даража ҳам совимайди. Унда инсонга хос мураккаблик мавжуд. У схемалашган қаҳрамонлардан эмас.

Саиданинг дидлилиги унинг одамларга, уларнинг уй-жой тутишларига бўлган муносабатида кўринади.

Саида Қаландаровнинг уйига келар экан, у ҳамма нарсасга эътибор билан қарайди: «Қаландаровнинг ҳовлиси каттагина экан. Бир томонда унча дид билан солилмаган бўлса ҳам, каттагина иморат, сиркор айвон; унинг рўпарасида ҳовуз, чоғроқ шийпон, сим тортиб кўтарилган ток, боғча — полиз... Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди: тоқнинг бир неча новдаси симга ўз ҳолича тармашибди-ю, қолгани ерда ётибди; мева дарахтларининг остини, полизни шўра ва ғумай босиб кетибди; ҳовузнинг ўртасида аллақанақа қоғоз яшик ярмигача сувга ботиб, қийшайиб ётибди ва шапканинг гардиши, фанер парчаси сузиб юрибди; шийпон қачондир бир бўялган экан, ҳозир бўёқдан асар қолибди холос; айвоннинг зинаси олдида синиқ хум ағнаб, каттакон қадоқтош занг босиб ётибди». Саида ичкарига кирди, «у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Уй ҳам ҳавас, ҳафсала ва дид борасида ҳовлини эслатар эди: деразаларга ип билан осилган оқ крепдешин пардалар салқи; деразанинг чап томонига қўйилган чиройли ёзув столи устида каттакон сариқ самовар, жўмрагига ранг-баранг қоғоз гуллар тиқилган бир талай чойнак, қопқоғи тоб ташлаган қизил патефон, столга тираб қўйилган қиммат баҳо триляж, унинг иссиқ чойнак излари қолган тумбасида керосин лампа, чақилган гугурт чўплари, каттакон қизил совун...». Албатта, уйга биринчи марта келган аёлларга хос кузатувчанлик орқали Саида уй эгасини билиб олмоқчи. Саиданинг қараши орқали Ҳуринисо ўқувчиларга таништирилади: дидсизлик, ҳафсаласизлик, карахтлик каби Ҳуринисо

характеридаги етакчи чизиклар Саида кўзига ташланади. Бу тасвирлар орқали ёзувчи фақат Ҳуринисони таърифлаб қолмай, балки шу билан бирга Саида характерини ҳам тўлдиради. Саиданинг диди, фаросати мана шу «кўриши» орқали ҳам конкретлаша боради. Мана шу ўлтириш-туришига яраша Ҳуринисонинг тузилиши шундай: «жуда семиз, бақбақалари осилган, қип-қизил юзи ялтираб турган, афтидан ёшини белгилаб бўлмайдиган бир хотин». Раиснинг хотини бўлгани учун уйда одам ишлатиб, ташвишсиз ҳаёт кечиришга ўрганиб қолган бу аёл Саиданинг гашини келтиради. Ёзувчи бир персонаж портретини иккинчи бир киши қарашида берар экан, биринчи навбатда, кўрувчининг муносабатига эътибор беради. Ҳуринисо ҳаёти Саиданинг гашига текканини ўқувчи Қаландаров орқали ҳам билади: «...пишиллаб, қарийб бутун ўринни эгаллаб ётган хотинини зўрға нари сураб экан, унинг бунчалик семириб кетганини энди пайқайди ва Саиданинг гапи эсига тушди: «Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса!».

Повестда эпизодик образларнинг портретлари батафсилроқ чизилганини кўрамиз. Бундай ҳолни ёзувчининг бошқа асарларида ҳам учратиш мумкин. Одатда ёзувчи персонажлар ҳаёти ҳақида, уларнинг ўтмишлари, қилмишлари ҳақида ҳикоя қилар экан, уларнинг қандайдир томонларини ёрқинроқ чизади, кўзга ташланадиган, эсда қоладиган қилишга ҳаракат қилади. Мана шундай образлардан бири Меҳридир. Меҳри анчагина «донги чиққан» аёллардан бўлиб, унинг номи Зулфиқоров номи билан тез-тез ёнма-ён келади. Саида у ҳақида кўп эшитган, лекин уни кўрмайди. Саида ўз ҳужрасига қайтса, уни бир аёл кутиб турган бўлади. «Саида унинг ким эканини билолмади, эшикни очди, чироқни ёқиб, аёлни ичкарига таклиф қилди. Остонада оқ шойи кўйлак, такдўзи дўппи кийган, ўзи қора, бўйни калта, пакана ва семизгина бир жувон пайдо бўлди. Саида курси қўйиб берди. Жувон қоп-қора қўлидаги оқ рўмолчасини маҳкам сиқимлаганича бориб курсига ўтирди. Уйни жуда ўткир совун ҳиди тутиб кетди». Бу Меҳри эди. Саидага у ёқмади. Меҳри бошидан ўтганларини бирма-бир айтиб беради. У ҳаётда адашди, енгил кун кўришга қизиқди, сохта обрў, шон-шуҳрат орттириш йўлидан боришга ҳазар қилмади. Унинг сири очилди, эл-юрт ичида уятли бўлди. «Саида унинг силлиқ қилиб таралган ва йилтиллаб турган сочига, ўз аҳволини идрок этиб, мусибатдан бир пастда сўлиган чўтироқ, тўла юзига қаради...».

Ёзувчи Меҳри портретини икки ерда чизади. Бир ерда унинг соф кўриниши бўлса, иккинчи ерда унинг руҳий ҳолатини ҳам ифодаловчи портрет деталларини беради.

Абдулла Қаҳҳор кейинги йилларда ёзилган асарларида («Даҳшат», «Минг бир жон») портрет яратар экан, ёзувчининг қаҳрамон кайфиятини ҳисобга олиши айниқса яққол кўзга ташланади. Қаҳрамон портретининг кенг ёки тор планда (деталлар, штрихларда) акс эттирилишидан қатъий назар, бу портрет персонажнинг руҳий ҳолати, муайян шароитдаги кайфиятига мослиги, алоқадорлиги билан характерланади. Масалан, «Даҳшат»даги Додхо, «Синчалак»даги Қаландаров образларини яратишда ёзувчи ниҳоятда қаттиқ қўллик қилади.

Уқувчи Қаландаровнинг шоп мўйловини эслаб қолади. Бу мўйлов воқеалар давомида бир неча марта эсланар экан, у, албатта, Қаландаров кайфиятини кўрсатувчи деталга айланади. Қаландаров Саида устидан ёзган аризасини райкомга топшириб қайтгач, жуда ўзгаради, ўғлининг ҳол сўраб: «Дада, эсон-омон келдингизми... тобингиз йўқми?» деб берган саволига «Қаландаровнинг йўғон, гўлдираган ва шу билан бирга, ҳорғин товуши эшитилди». Қаландаровнинг бу ҳолатини унинг юзидан ҳам билиш мумкин: «Унинг юзи узоқ вақт ғам-койиш тортгандай сўлган, кўз остлари нимадандир йилтирар эди». Қаландаров ҳолатини шундай кўрсатиш муайян шароит билан, кайфият билан боғлианишдан ташқари умуман бу одам характерини тўлароқ кўрсатиш имконини ҳам беради. Қаландаров сингари қаддини ғоз кўтариб, керилиб айтгани-айтган, дегани-деган одамларнинг «синиши» ана шундай ачинарли бўлади; улар бир ҳолатдан тамом иккинчи ҳолатга ўтадилар. Бу нарса уларнинг ташқи кўринишларида ҳам кўзга ташланади. Биз кўриб чиққан мисоллардан қуйидаги хулоса келиб чиқади.

Ёзувчининг портрет яратиш усули фавқулодда хилма-хил ва оригиналдир. Деталма-деталь чизилган ташқи портрет билан бирга икки-уч бўёқ билан гавдалантирилган хомаки портрет... Образнинг маънавий моҳиятини очувчи ички инсоний фазилатлар билан уйғун ҳолда берилган ташқи аломатлар... Юзаки қараганда бир хил ва ўхшаш приёмлар билан чизилган ва аксинча қарама-қарши қутблардан иборат бир-бирига зид қиёфалар; штрихлар орқали берилган портретлар ва аксинча сербўёқ ва мураккаб портретлар... Бундай хилма-хил портретлар ёзувчига асар ғоясини, характернинг психологик моҳиятини ёрқин очишда катта ёрдам беради.

А. Қаҳҳор асарларида фақат тасвир учунгина чизилган портретлар йўқ. Образнинг ташқи қиёфасидаги ҳар бир

штрих одатда характернинг янги бир хислатини очишга, авторнинг бу персонажга бўлган муносабатини кўрсатишга ёки бошқа персонаждаги бу образ учун муҳим хусусиятни, демак, бутун асар учун ҳам муҳим ҳисобланган нарсани қайд этишга қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам портрет А. Қаҳҳорнинг индивидуал ижодий услуби учун образ яратишнинг асосий приёмларидан бири бўлиб хизмат этади. Кишиларнинг ташқи қиёфасини ички психологик мазмун билан чамбарчас боғлай билишлик бадиий воситаларнинг шундай бир гармониясидирки, бу пировардида тўлақонли ёрқин ва мураккаб образни вужудга келтиради. А. Қаҳҳорнинг образ яратиш соҳасидаги йўли ана шунга асосланади.

* *
*

Абдулла Қаҳҳор персонажлар портретини ҳар доим ҳам батафсил чизишга ҳаракат қилмайди. Лекин кўринишдан унча аҳамиятсиз бўлган бир-икки чизиқлар (персонажларнинг кулгиси, юз тузилиши, овози сингари) қаҳрамон қиёфасини белгилашга ёрдам беради. Бундан ташқари портрет персонажларнинг диалоглари, нутқлари ва кийим-бошлари орқали янада конкретлашади. Бу эса ўз ўрнида қаҳрамонларнинг ички ва ташқи қиёфаларининг бирлигини ва бир-бирларини ўзаро тақозо этишини белгилаб беради. Кишиларнинг ташқи портрети, қиёфаси, диди уларнинг кийинишида ҳам намоён бўлади. Кийиниши одатда киши кўринишини, портретини тўлдирадиган элементлардан саналади.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонларининг кийинишига у қадар катта аҳамият бермайди. У одатда персонажларнинг кийимларини бир-икки деталь билан характерлашга эришади. Ёзувчининг портрет чизишдаги кўпгина тасвир воситаларини биз кийим-бош тасвирида ҳам кўраемиз. Бунда қаҳрамон кийимларини тасвирлаш ҳам маълум мақсадга бўйсундирилади. Қаҳрамон кийимлари одатда унинг портрет чизиқлари билан бирга тасвирланади.

Саидий Мунисхонларникига биринчи марта таклиф этилар экан, унинг уйини, киши кўзидан яширинган турмушини тасаввур қилолмайди. Саидий севгилисини биринчи марта уй шароитида кўрар экан, кўзига у янада гўзал ва шу билан бирга дам умид бағишловчи, дам ниҳоятда узоқ бўлиб кўрилади. Мунисхон «енгил кийимда, узун ва йўғон-йўғон икки кокилини бошига ўраган, унинг устидан оқ такдўзи дўппи кўриниб турар эди».

Саидий мол-дунёга, кийим-бошга, савлатга алоҳида эътибор беради. Ундаги бу хусусиятни ёзувчи аста-секин ўстириб

боради. Саидий тушунчасича, давлат билан бирга кишига ишонч, савлат, лавозим ҳам келади.

Саидий редакциядан хат олади. Кўпдан бери кутилган бу хабарда у редакцияга таклиф этилган эди. «Кираверишда ўнг томонга қўйилган абжаққина стол ёнида бир йигит ўтирар эди. Унинг тўридаги, кўринишда каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол устида даста-даста қоғоз ётар... Саидий тўғри серсавлат стол ёнига бориб кутди». Саидий тузукроқ кийинган одамни кўрса, ўзини ниҳоятда камситилган деб биледи, ўнғайсизланади. «У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Қаримийни учратди. У йўғонлашган, семирган, танимаслик ҳолга келган, шу китоб магазинининг хўжайинидай мағрур қадам ташлаб айланиб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб, Саидий унинг яқинига боргани ийманди, ўзи кўриб, қўл узатгандагина у билан сўрашди.

— Ҳимм,— деди Жамол Қаримий қўлидаги кумушдан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллатиб,— ўқиётиман денг. Қачон мулла бўласиз?

Саидий унинг олдида ўзини жуда оёқ остида қолган сезди».

Ёзувчи Жамол Қаримий кийимини деталма-деталь тасвирламайди. Саидий унинг кийим-бошини умуман кўрди. Шу умумийлик бир детал билан конкретлашди, энди бу одам кўринишини, қиёфасини ёритгандай бўлади. Бу детал Жамол Қаримий қўлидаги кумушдан нақшланган йўғон ҳассадир. Бу типдаги одамлар кийим-бошига зеб бериш орқали ўз мавқеини кўтармоқчи, қашшоқ қиёфасини яширмоқчи бўладилар. Бундайлар «қуруқ» савлати билан обрў орттиришга, кишилар кўзига ташланиб туришга уринадилар. Бу бежиз эмас экан. Саидийдек ақлли, ёш, талантли (бу Саидий душманлар йўлига кирмаган, кўнгли яхши орзулар билан тўлган даврда эди) бир йигит Жамол Қаримий савлати олдида ўзини жуда кўримсиз ҳис қилади.

Жамол Қаримий кўринишини, ундаги характерли белгиларни Саидийнинг кўзи билан беришда яна бир маъно бор. Саидий поччаси билан орани очиқ қилгандан кейин аввалги дўстлари, таниш-билишларидан ажралади. Энди у янги бир ҳаётга қадам қўяди, янги одамлар билан танишади. Устки ялтироқликка катта эътибор берувчи Саидий ўзининг бечоралигидан ҳар доим озор чекади, азобланади. Саидий характеридеги бундай шухратпарастлик, молпарастлик хусусиятлари аста-секин ривожлана боради ва уни душманлар лагерига олиб келган, Муродхўжа домлага куёв қилган омиллардан бирига айланади. Ёзувчи Саидийнинг бу хусусиятидан

келиб чиқиб, Муродхўжа домла уйини, бойлигини батафсил тасвирлайди.

А. Қаҳҳор салбий персонажлар кўринишидан гайри табиий юз чизиқларни ахтармайди, лекин, барибир, улар қиёфасидаги қандайдир аломатга разм солиши билан ўқувчида уларга нисбатан нафрат уйғотади. Шу билан ёзувчи ўзи аралашмаган ҳолда, персонажларни китобхонга ҳавола қилгандай бўлади.

Совет тузуми маъқул тушмаганлардан бири Ҳайдархोजидир. Саидий уни биринчи марта бир ўтиришда кўрган эди. «Ҳайдархожи қирқ ёшлардаги, ўрта бўйли, озғин, қорачадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўрimsиз қилар эди. Бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирликда дўппидан қолишмайдиган румча камзул; белбоғини анча юқоридан боғлагани учун қорни кўрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Ҳаракатлари, ўзини ҳаммадан паст тутишга уринишлари уни янада кўрimsиз қилар эди. Ҳайдархожи портретини унинг кийимларисиз, ҳаракатларисиз тасаввур қилиш қийин. Биринчидан, Ҳайдархожининг табиатан ифлослиги унинг кийинишидан ҳам маълум, иккинчидан, бу унинг ниқоби ҳамдир. У ўзига киши эътиборини тортмоқчи эмас, қилаётган ишлари, бойлик тўплаш йўлида олиб бораётган яширин ҳаракатлари шу ниқоб остида қилинади. Ёзувчи Ҳайдархожининг кийим-бошига нисбатан атрофдагиларнинг қарашларини таъкидлаш орқали ҳам унга бўлган муносабатларини билдиради (Саидий Ҳайдархожини биринчи марта кўриб, гаши келади, уни назар-писанд қилмайди. Аммо Мирзамухиддин унинг «пилтаси чиққан дўпписини» тож ўрнида кўради).

Шундай қилиб, персонажларнинг кийими ҳам бирор мақсад учун хизмат қилиши керак. Бир кичик деталнинг катта вазифани бажариши асарнинг таъсирли, жозибали чиқишига ёрдам беради. Биринчи кўрганда гаши келган Саидий кейинчалик «Ҳайдархожингиз дуруст одам экан,— деди... орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Мирзамухиддинга.— Дастлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, кўп фазилатлари бор кўринади». Саидий Ҳожини таниди, йўллари бир эканини билди, табиийки, бундай одам унга ёқар эди.

Мана, Шарофат Сидиқжонни қидириб колхозга келади. Колхоз энди ташкил бўлаётган вақт, колхозчиларнинг ясантусан қилиб юришга шароитлари ҳам, вақтлари ҳам йўқ. Шундай экан, колхозга «..қизил паранжи ёпинган, хонатлас кўйлак ва амиркон кавуш-махси кийган, болали бир жувон»нинг келиши дарров маълум бўлиб қолади. Сидиқжон ҳам хотини билан орани очиқ қилиш, боласи тақдирини белгилаш

учун судга борар экан, «судда нима дейишдан ҳам кўра Шарофатга рўпара бўлишини кўпроқ ўйлаб, кўп ясанди: Сариқ хиром этигини, беқасам тўнини, чуст нусха дўпписини кийди; соқолини қирдириб, мўйловини икки томонга шопдай қилиб бураб қўйди; колхознинг энг яхши отларидан бири — боши кичик, бели узун, сағриси ярқираган, ҳамиша гижинглаб турадиган саман отини минди». Сидиқжоннинг Зуннунхўжалар оиласида турган вақтини, кунда эшитадиган миннатини («увада, ислиқи тўн, чилвир белбоғини») эсланса, унинг ўзига бундай оро беришининг мазмуни чуқурлашади. Афсуски, Сидиқжоннинг ҳаракатлари бекор кетди, ўз ўйи, мақсадлари, ташвишлари билан банд бўлган Шарофат унга диққат қилмади, агар диққат қилган бўлса ҳам, буни ўзининг бирор ҳаракати билан билдирмади, лекин Сидиқжон назарида, «у эғнида жигарранг эски гулли чопон, сариқ кўйлак, бошида гажимлик қора рўмол» билан жуда ночор кўриниб кетди.

Езувчининг бутун ижодий манерасига хос бўлган «хасислик», ёрдамчи тасвирий воситаларга бўлган «қаттиқ қўллик» қаҳрамонларнинг кийим-бошига бўлган муносабатида ҳам кўринади. Езувчи қаҳрамонлар кийими тасвирига ниҳоятда кўп нагрузка юклайди. Езувчи «Миллатчилар» ҳикояси асосига олинган воқеа тасвири орқали революциядан илгариги ҳаётнинг маълум бир томонини кўрсатишга ҳаракат қилади. У содир бўлган қизиқ воқеанинг иштирокчилари — асар персонажларини реал тасвирлар экан, унга уларнинг кийим-бошини кўрсатиш қўл келади. «Мирза Баҳром қайрилма ёқа жужунча камзулининг қўйин чўнтагидан кичкина дафтарча чиқариб Тавҳидийга берди ва бинойи иш қилгандай гердайиб, хитойи елпуғич билан ўзини елпиди». Мирза Баҳромнинг кийими у яшаган давр зиёлиларининг маълум гуруҳини тасаввур қилиш имконини беради. Мирза Баҳромнинг фикрлаши, гапириш манераси, ўзини тутиши — ҳаммаси унинг кийинишига мос. Бунда қандайдир ғайри табиийлик сезилмайди.

Ҳар бир жамият, давр кишиларининг кийинишида ўзига хос хусусиятлар кўзга ташланади. Одат тусига кирган бундай қоидаларнинг бирор одам томонидан бузилиши сезилмасдан қолмайди, албатта.

Маҳалланинг энг обрўли одамларидан Мухторхон Мансуров («Тўйда аза») ҳаётида ўзгариш рўй берди. У хотини ўлгач, бошқага уйланишга қарор қилди. Бу гапдан хабар топган маҳалла-кўй жуда хурсанд бўлди. «Ҳеч ким қариган чоғида жуфтидан қолмасин, осонми, киши нима бўлишини биллади, бош ёстиққа тегиши бор... Қари одамга маҳрам керак...». Лекин маҳалла оқсоқолининг ўзини тутиши негадир

Ғалатиноқ бўлиб қолади. «Домла бозор қилишни, магазинга киришни жинидан баттар ёмон кўрар эди, кимдир уни универмага очередь турганини кўрибди; эртасига чойхона олдидан чамандагул дўппи кийиб ўтди». У бу ҳаракати билан маҳалладагиларнинг тинчлигини бузди, одамлар нима бўлаётганини билолмай қолишди. Маҳалладаги бир йигит «домлани шаҳарнинг нариги чеккасидаги паркда кўрибди. Домла бошида чамандагул дўппи, эгнида калта ва тор шим, катак кўйлак, энгини баланд шимарган, билагида каттакон тилла соат, ўзи якка пиво ичиб ўтирган эмиш!». Домланинг ўзига ярашмаган бу ҳаракатлари, кийим-бошлари унинг ўзига номуносиб хотин топганидан дарак берар эди. Домланинг танлаган хотини ёш студентка бўлиб чиқади. Езувчи бу қизнинг портретини тасвирлаб ўтирмайди. Бир кичик деталь билан (у ҳам бўлса маҳалла аёлларининг кўришида) характерлайди! «...дарҳақиқат ёш, лекин худди қизиқчиликка семиргандай юм-юмалоқ». Бу қизнинг гавда тузилишидаги номутаносиблик нимагадир ишорадек бўлиб туюлади. Езувчи унинг кўриниши, портрети ҳақида кўп гапирмайди. Асосий диққат унинг кийинишида. Бу унинг ихтиёридаги нарса, хоҳишини белгилловчи омиллардан бири: «...эгнида энгсиз қизил кўйлак, бошида попушакнинг тожига ўхшаган, лекин қизил шляпа; қўлидаги сумкаси, оёғидаги пошнаси бир қарич туфлиси ҳам қизил». Уни маҳалла аёллари бир сўз билан характерлашди — «хўрозқанд». Ким билади, у нима ўйлаб чолга турмушга чиқди? Ҳикояда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмаган. Унинг кийиниши шу саволларга жавоб беришда ёрдамчилик ролини ўйнайди. Гап унда ҳам эмас, гап домлада. Лекин шунга қарамасдан, домлани шарманда қилган аёлнинг қиёфаси ҳам диққатдан четда қолмаган, бунинг учун унинг кийинишини кўрсатиш кифоя.

Езувчи бу образни яратишда оригинал йўл тутган. Мухторхон Мансуров образи асосан атрофдагиларнинг унга бўлган муносабати, қараши, ҳаётида рўй берган воқеани баҳолашлари орқали яратилган. Унинг портрети ҳам, кийиниши ҳам шу йўл билан кўрсатилади. Кўрган одамнинг ўзи ҳам йўқ. У ҳам ўз навбатида бировдан эшитган; кимдир кўрган, кимдир айтган. Езувчи учун Мухторхон домлани шахс сифатида кўрсатишдан кўра унинг қилмишини кўрсатиш аҳамиятлироқ. Шунинг учун ўқувчининг домла билан бевосита танилиши шарт эмасдек туюлади. Езувчи асарларида бундай образларни шартли равишда асарда бевосита иштирок этмаган образлар дейиш мумкин. Бундай образлар одатда бошқа одамлар орқали, уларнинг қарашлари, талқинлари, тушунишлари орқали тасвирланади. Уларнинг фикр-ўйлари йўқ. Воқеа

улар атрофида содир бўлгани сабабли улар асар марказига қалқиб чиқадилар. Улар асардаги бирор воқеанинг ё асосий сабабчиси сифатида, ё шу воқеада, ёки асар қаҳрамони ҳаётидаги муҳим роли билан ҳар доим асар саҳифаларида яшайдилар.

Образларни шу йўсинда яратиш Абдулла Қаҳҳор ижодига хос бўлиб, бунининг бошқа асарларида ҳам учратамиз. Масалан, «Синчалак» даги Қодиров ҳар доим Қаландаровнинг ўйларида «яшайди», бугина эмас, Қаландаровнинг Қаландаров бўлиб қолишига сабабчилардан бири ҳам унинг ўзи. «Кўк конверт»даги Латофатхон ҳам воқеанинг бош сабабчиси. Агар Қодиров бир дақиқа бўлса ҳам, воқеага ўзи аралашса, Латофатхон ўқувчига «кўринмай» ўтади. Асарнинг бош қаҳрамони Эркабой Мирзаев ёш Латофатхонни кўрмай, унинг хати орқали ошиқ бўлган. Табиий, у Латофатхонни кўрмасдан, тасаввур қилмасдан иложи йўқ. Ўқувчи ҳам Латофатхонни фақат Эркабой Мирзаевнинг тасаввури ва ҳиссиёти орқали кўради.

«Қизлар» ҳикоясининг бош қаҳрамони Нурматжон эса икки опа-сингил — Қаромат ва Адолат хаёли билан яшайди. Лекин бу қизлар ҳақида Нурматжондан эшитилган умумий маълумотгагина эгамиз.

Дарҳақиқат, Нурматжон хаёлларининг, режа ва ўйларининг сабабчиси бўлган қизлар асарда кўринмайди. Бир вақтлар Тошхўжа эшонга назр қилинган қизлар Нурматжоннинг ўйларидан бутунлай беҳабар. Қизларини не-не умидлар билан эшонга назр қилган уларнинг онаси янги замон келиши билан ваъдасини унутиб қўяди. Тўғрироғи, давр кампирни ўзгартиради, уни янгича фикрлашга ўргатади. Лекин Нурматжонга замон таъсир қилмади, отаси ўлгач, унинг бошқа молдунёси қатори назр қилинган қизлар ҳам унга мерос қолишига у ҳеч шубҳа қилмайди. Шунинг учун ёзувчи Нурматжонни қизлар билан эмас, балки уларнинг онасини — Нурматжоннинг шу қўйга тушишига сабабчи бўлган шахс билан учраштиради. Қизлар эса фақат Нурматжон хаёлларида яшовчи персонажлар сифатида тилга олинади.

Ёзувчи бу уч асарида бевосита иштирок этмаган персонажларга юклатилган вазифаларга кўра уларга турли ўрин беради.

Латофатхон Эркабой Мирзаевнинг ошиқлик кўйига тушишига сабабчи, шунинг учун унинг номи, қилиқлари, суратдаги қарашларининг мазмунини келтириш қонуний. Латофатхон истаса-истамаса, совғасини «Ғарбий фронт, ўнтадан ортиқ фашистни ўлдирган қора қош, қора кўз йигитга тегсин» шар-

ти билан юборар экан, шу билан ўзига Эркабойнинг сиртдан кўнгил қўйишига асос берган.

«Қизлар»даги Адалот ва Кароматларга келсак, улар айб-сиз айбдор бўлиб қоладилар. Шунинг учун асар «Қизлар» деб аталгани билан унда қизларнинг бўлмасликлари, улардан кўра воқеанинг сабабчиси, Нурматжоннинг куйишида бош айбдор бўлган она образининг биринчи планга ўтиши ўз-ўзидан тушунарлидир.

Худди шундай ҳодисани «Санъаткор» ҳикоясида ҳам учратамиз. Асарнинг бош ва ягона персонажи артист хаёлида, гапларида, мушоҳадаларида конфликтнинг бош сабабчиси — тракторчи образи гавдаланади (хизматчи образи ҳам трактористдек фақат артист характеристикасини тўлдириш учунгина олинади). Санъаткор кўришида, таассуротида «субъектив» тарзда характерланган тракторчи образи пировардида объектив аҳамият касб этади.

Тракторчининг ҳам, санъаткорнинг ҳам исми-шарифи йўқ. Лекин улар умуман тракторчи, умуман санъаткор эмаслар. Тракторчи билимдон, саводлигина эмас, балки дангалчи ҳам; шарт гапириб санъаткорнинг дилини сиёҳ қилади, тинчлигини бузади. Санъаткорнинг билимсизлиги, маданиятсизлиги айтган ашуласининг маъносини билмаслигида, сўзларни нотўғри қўллашида ҳам, ўз камчилигини тан олмаслигида ҳам эмас, балки одамларни табақаларга бўлишида. Унга таъсир қилган нарса танқиднинг тўғри-нотўғрилигида эмас, у бунни ўйламайди, балки «тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди: трактор қаёқда-ю, масалан, «Чорзарб» қаёқда, тракторист қаёқда-ю, ашулачи қаёқда!». Гап мана шунда.

Санъаткорнинг танқидчидан олган биринчи таассуроти — ким танқид қилганлигидадир. Бир оз вақт ўтиб, биринчи таассурот алами босилгандан кейин санъаткор яна тракторчини эслади, яна тутоқиб кетди: «ҳеч бўлмаса айтадиган ашулангни ўрган, сўзларини тўғри айт» эмиш!». Тракторчининг танқиди энди бир оз конкретлашди, унинг нимага танқид қилгани маълум бўлди. Артистдан овқат ўтмади, чой ичди. Бироқ унга «...туриб-туриб наша қилар эди: «Ашулани мехайлистик айтар эмишман!». Демак, бу гапдан маълум бўлишича, санъаткор тракторчи айтган гапини, ишлатган сўзини тушунмайди ҳам. Шунинг учун «товушим ёмон бўлса, пластинкага оладими?» деб ўзини оқламоқчи ҳам бўлади. Ниҳоят бўғилиб кетиб, тракторчининг гапини эслайди: «...— лабингдан бўлса олсам, эй шакарлаб» деганим у кишига ёқмабди, «бўлса» эмас, «бўса» эмиш!» Шундай қилиб, персонаж ўзини танқид қилувчи билан воқеа давомида сиртдан

уришиб, обрў талашар, ўзининг ҳақ эканлигини исботламоқчи бўлар экан, бевосита иштирок этмаган образ ўқувчи кўз олдида озми-кўпми гавдаланади. Бу билан ёзувчи қаноатланмайди. Санъаткорнинг тракторчи билан «сиртдан» олиб борган мунозараси камлик қилгандай, воқеага санъаткорнинг хизматчиси ҳам аралашади. Санъаткорнинг тракторчи билан бахслари унинг хизматчига айтган гаплари олдида ҳолва бўлиб қолади. Энди унинг оддий алфавитни билмаслиги ҳам ошкор бўлади.

«Қўшчинор»даги райком секретари Аҳмедов ўзбек адабиётида яратилган партия ходимлари образининг энг ёрқин, ҳаётийларидан биридир. Бу образ деярли асарнинг бошидан охиригача тилга олинади. Лекин асардаги воқеаларда унинг ўзи кам кўринади. У асар воқеаларига аралашган деярли ҳамма персонажлар тилида яшайди. Аҳмедовнинг айтганларини ҳар бир персонаж ўз савияси, бўлаётган воқеаларни тушуниш даражасига қараб қабул қилади. Улар Аҳмедов гапларининг ўзига керакли, фойдали томонларини эслаб қолади ва ўрни билан унга мурожаат қилиб туради. Аҳмедов воқеаларга ўзи аралаша бошлар экан, у ўзи ҳақида айтилган гапларни тасдиқлаши билан бирга, бундан кейинги воқеаларга, персонажларга алоқадор бўлган фикрни билдиради. Шундай қилиб, партия вакили Аҳмедов образи ҳаётий бўлиши билан бирга у асарда меъёри бузилмаган ҳолда, керакли ва зарур ўринларда бевосита иштирок этади, бошқа вақт эса у айтган фикрлари билан асар воқеаларида қатнашаверади.

Шу типдаги мисолларни ёзувчининг бошқа асарларида, чунончи «Миллатчилар»даги Қосимжон бойвачча, «Хотинлар» ҳикоясидаги Умри образларида ҳам кўриш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор асарларида персонажлар портретини, асарга персонажларни киритиш йўлини ва қаҳрамонларни ўраб турган шароитни кўрсатиш масалалари асар ғояси билан боғланади. Бу фақат Абдулла Қаҳҳор учун характерли бўлмасдан, деярли ҳамма ёзувчиларга озми-кўпми таллуқлидир.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётида образ яратишдаги тасвирий воситалардан бири бўлган портрет имкониятларини кенгайтирди, қиёсий тасвирнинг ажойиб намуналарини яратди. Ёзувчи ўз қарашларини, персонажга бўлган муносабатларини унинг портрети тасвирига сингдириб юборди. Портрет тасвири автор ўтказмоқчи бўлган фикрни ўзида усталик билан «яширди».

ҒОЯ, ОБРАЗ, ПЕЙЗАЖ

*«Адабий асарнинг идеяси йўқолса эмас,
ҳатто сусайса ҳам ҳеч қандай ташқи эффект
уни адабий асар ҳолида тугиб туролмайди.
Идеяга етган зарарни ҳеч қандай ташқи
эффект тўлдиролмайди».*

Абдулла Қаҳҳор

А. Қаҳҳор ижоди устида баҳс борар экан, одатда ёзувчининг пейзажга кам эътибор билан қараши ҳақида гапирдилар. Чиндан ҳам Абдулла Қаҳҳор ўз қаҳрамонларини қуршаган табиат тасвирини жуда ихчам формада беради, лекин бу нарсани унинг асарларидаги пейзажнинг эмоционал таъсир кучидан маҳрум эканлигини англатмайди. Аксинча, А. Қаҳҳор асарларида тасвирланган воқеа билан шароит ўртасидаги узвий муносабат бениҳоя ёрқин. Ёзувчи жуда усталик билан чизилган фонда характерларни ҳаракатда, диний ўзгаришда кўрсатади.

Бадий асарда пейзажнинг қўлланиш йўллари ниҳоятда хилма-хил бўлиб, у ёзувчининг манераси, ўзига хос стили ва асар жанри билан белгиланади. Пейзажни тасвирлашдан кузатилган мақсадлар ҳам турлича. У гоҳ воқеа содир бўлган вақтни билдиради, гоҳ қаҳрамонлар кайфиятини кўрсатишга ёрдам беради, гоҳ асар воқеаларини бир-бири билан боғлаш вазифасини ўтайди ва бошқалар. Асарда ўринли ишлатилган пейзаж одатда ёзувчи ғоясига бевосита алоқадор бўлади. Табиат манзаралари тасвири бирор ғоявий вазифани бажармас экан, у асарда ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди.

Абдулла Қаҳҳор, портрет, кийим-бош, табиат лавҳалари ва бошқа майда деталлар, имо-ишоралардан қаҳрамонларнинг психологиясини, кайфиятини, уларнинг асар воқеаларида тутган ўрнини беришда максимал фойдаланади. Ёзувчи асарларида, айниқса ҳикояларида табиат тасвирига катта

эътибор билан ёндашилганини кўриш мумкин. Унинг ҳикояларида табиат тасвири лўнда ва сиқик бўлиши билан авторнинг лирик чекинишлари сифатида эмас, балки қаҳрамонлар кайфиятига, тасвирланаётган воқеаларга, шароитга бевожита алоқадорлиги билан характерланади.

«Сароб» да қаҳрамон қарашларини, кечинмаларини уни ўраб турган нарсалар тасвири ва биринчи навбатда пейзаж орқали беришга ҳаракат қилинган. Мунисхон ўтмишни қумсайди, отаси ҳаёт вақтларини эслайди. У борлиқдан бир дақиқа узилиб қолади. Ёзувчи Мунисхон хаёллари орқали унинг ўтирган ерини, ўтмиши ва ҳозирги пайтини беради ва бу билан Мунисхоннинг ҳаётга, янги тузумга бўлган муносабатини янада конкретроқ қилиб тасвирлайди. «Мунисхон ўша вақтда ҳам ҳозир ўтирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Ўйилиб, хас-хашаги чиққан томлар, ёмғир суви ювиб, нураган эгри-бугри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб унда-бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли рангдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохларига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қўтирланган сағаналар, ўхшовсиз ўсган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларида бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ, ёш ҳаво, ёш дарахтлар, гулларнинг гашти йўқ. Мунисхон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир кўтарилган сағанаси ортиқроқ, гўзалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди». Тасвир ёзувчи томонидан олиб борилапти, лекин бу парчада автор интонацияси Мунисхон хаёллари билан туташиб кетади.

«Сароб» романининг 8-боби табиат тасвиридан қишнинг аста-секин баҳорга ўз ўрнини бериб кетиши, табиатнинг ажойиб кийимга бурканиши билан бошланади. Бу лирик тасвир икки ёшнинг — Мунисхон ва Саидий муҳаббатларининг очиқ-ойдин тасвири билан жўр бўлиб кетади. Лекин бу ажойиб баҳор бир-бирларига айни пайтда ҳам яқин, ҳам ниҳоят узоқ бўлган бу икки кишининг ҳар қайсисига хос туйғуларини намойиш қилади. Бу Саидий учун катта нарсалар ваъда қилгандай бўлади. У ўзини бир неча дақиқа ниҳоятда бахтли ҳис қилади. Лекин бахтни у хаёлига келтиришга ҳам ҳақиқийлигини Мунисхоннинг рад жавобидан кейин билади. Чунки Саидий ҳис қилган баҳор Мунисхонга бутунлай бошқача таъсир қилади. Баҳор унинг ўтмишдаги шоҳона ҳаётини эслатади, уни Саидийдан ниҳоятда узоқлаштириб юборади. Кишиларга одатда ажойиб кайфият бахш этувчи баҳор бу икки ёшга алам олиб келади: Мунисхоннинг эски ярасини янгилайди, Саидийни чоғга итаради.

Пейзаж кўп ўринда авторга ўз фикрини тугаллаш учун ҳам керак бўлади. Муниسخон очикдан-очик Саидийга тегмаслигини айтди. Айтганда ҳам, уни менсимаслик тарзида айтди. Орага совуқ сукунат тушади — бирор сўз ҳам ортиқчалик қилиши сезилиб туради. Чунки ёзувчининг Саидийга муносабати маълум — у Саидий муҳаббатини ҳурмат қилади. Бу эпизодни «ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди» тарзида тугаллаш тўғри бўлмас, нимадир етишмаётгандек туюлар эди. Бу боб пейзаж тасвири билан бошланган эди. Модомики Саидий билан Муниسخон табиат кўйнида ҳаракат қилар, табиат билан яқин муносабатда бўлар эканлар, ёзувчи Муниسخон ва Саидий ҳаётлари учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган бу суҳбат эпизодини табиат манзараси билан тугаллаш ўринли бўларди. Ёзувчи шундай қилди. Муниسخоннинг рад жавобидан сўнг «ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди. Фириллаб турган шабада, очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учириб кетди». Бу тасвир Саидий ва Муниسخон ҳолатларига ҳамоҳанг эканлигидан ташқари, умуман ўқувчига ҳавола қилинган баҳор тасвири, Саидий ва Муниسخон кирган боғ тасвирининг давоми ва мантиқий якунидек сезилади.

Саидий ва Муниسخон суҳбатларидан аввал бу пайт ҳақида шундай дейилган эди: «Дарахтларнинг тиниқ япроқлари кундузи тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни ўзига кўндиришни истамагандай, кучсизгина эсган шабадада елпини. Мусичалар ҳу-ҳулайди, дарахтларда, деворлар устида бир-бирини қувлашади. Осмон кўм-кўк. Унда-бунда юзиб юрган оқ булут парчалари гўё қишдан қолган хиралик ғуборини артиб юргандай». Кўп нарса ваъда қилувчи ажойиб манзара! Лекин инсон истаги, мақсади бундай нарсалардан юқори бўлди. Муниسخон Саидий муҳаббатини рад этди. Саидий чорасиз аҳволда. Баҳор, ҳаёт эса ўз йўлида давом этди. У инсон истаклари, мақсадлари, руҳий кечинмалари билан ҳисоблашмади, ёзувчи мана шу фикрни айтмоқчи. Муниسخоннинг «йўқ» жавоби кўринишдан номуносиб пайтга, ҳаёт уйғонаётган, атроф яшашга, ишлашга даъват этаётган бир пайтга тўғри келди. Мана шу «номуносиблик» ҳам унинг ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнади. Дарҳақиқат, унинг Саидийга «йўқ» дейиши улар бахтсизлигининг бошланиши эмасмиди?

Солиштириш, қарама-қарши қўйиш Абдулла Қаҳҳор ижодида кенг ишланган приём; табиат ҳодисаларидан, турмуш зиддиятларидан фойдаланиш ёзувчига реалистик картина яратишга, характер чизиқларини белгилашга кенг имкон беради. Туробжоннинг хотини эрига аччиқ гапириб қўйганидан жуда хафа бўлади. «Қоронғу, узоқ-яқинда итлар ҳурар

эди. Кўча эшигини очиб уёқ-буёққа қаради: жим-жит. Гузар томонда фақат битта чироқ милтиллар эди. Самоварлар ётган». Кўнгилга аллақандай ваҳима солувчи тинчлик Туробжон хотинининг кечинмаларига ҳамоҳанг бўлиши билан бирга Туробжоннинг хатти-ҳаракатларига маълум даражада контраст эди. Кун бўйи хизмат қилган Туробжон бутун борлиқ ором олаётган бир вақтда ҳам ухламай, хотинининг орзусини қондириш мақсадида ўғирлик қилишга мажбур бўлди.

«Бемор» да кўнгилга ғашлик солувчи «ҳамма ёқ» жим-жит. «Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инграйди; ҳар замон яқин-йироқдан гадои товуши эшитилади...» Бу тасвирдан ўтмишнинг аянчли типик картинаси кўз олдимизга келади. «Миллатчилар» ҳикоясидаги табиат тасвиридан куннинг қай пайт эканини, воқеа қайси даврда содир бўлганини, қаҳрамонларнинг ким эканлигини билиш мумкин. «Кун тиккада. Соя дим. Шаҳар мудрайди» — бу тасвирдан саратон экани, кишини сулайтирадиган, унинг гапиришга мажohlen бўлмайдиган бир пайт экани англашилади. Шунда Мирза Баҳром билан Тавҳидий «миллат» ғамини еб, гапдан тинмайдилар. Бу ҳам камлик қилгандай, иссиқдан ҳуришга ҳоли келмаган итни ҳам безовта қилишдан эринмайдилар.

«Хотинлар» ҳикояси асосида одамларнинг кўрбоши томонидан отиб ўлдирилган Маърифатхон қабрини зиёрат қилиши воқеаси ётади. «Майдоннинг бир чеккасидаги кекса мажнун тол остида бир-бирига суяб қўйилган икки тош тахта сағана шаклини олиб турар эди.» Ёзувчи Маърифатхон дафн этилган жойни чизиш билан бирга унинг Асқар отада қолдирган таъсирини ҳам кўрсатади: «Асқар отанинг назарида бундаги ҳар бир дарахт, ҳар бир бута мотамсаро, баҳорда япроқ чиқарганда ҳам, қора япроқ чиқарадиган ва ҳозир «энди келдингизми, Асқар ота?» — деб тургандай кўринар эди». Бу парча А. Алимӯхамедов томонидан нозик таҳлил қилинган: «бу мисолда ёзувчи бир варакайига бир қанча мақсадни ифода қилади. Биринчидан: бу ерда «ички сўз» жонли кишининг ташқи ҳаракатлари, имо-ишоралари билан эмас, балки «тилсиз» табиатнинг чеҳрасида кўрилган аломатлар тасвири билан берилади, иккинчидан, табиатнинг устидаги «мотамсаро»лик либоси халқнинг Маърифатга бўлган ҳурмат ва муҳаббатини ифода қилади ва, учинчидан, бундай мўътабар шахснинг зиёратига кечикиб келгани учун Асқар отанинг юрагида кўтарилган чуқур хижолатлик ҳолатни тасвир этади»¹.

¹ А. Алимӯхамедов, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида одам образи. Кандидатлик диссертацияси, 1948, ЎзССР ФА кутубхонаси, 38-бет.

«Асрор бобо» ҳикоясида ёзувчи фақат бир ердагина пейзажга эътибор беради. Ҳайдар ота Асрор бобо ташкил қилган самоварга бормоқчи бўлади. «Ҳайдар ота шу баҳона билан у ёқ-бу ёқни ҳам кўрай деб, айланишроқ бўлса ҳам, бозор бошидан юрди. Уруш бошланган йили баҳорда икки ошна мана шу бозор бошидаги мактабнинг саҳнида Ленинни кўрган, унинг гапини эшитган эди. Ҳордиқ кунлари шаҳардан чиқадиган автомобиль шу ерда картина қўйиб берар эди. Ҳайдар ота қараса, шу ялангликка янтоқ босиб қўйишибди. «Ҳа, ҳозир картина қолдими,— деди Ҳайдар ота ўзича.— Биз Ленинни кўрган кечаси ўйин-кулги қилиб, қишлоқни бошига кўтарган ёшлар қаерда?». Ҳайдар ота кўнгилни ғаш қилувчи ана шу манзарадан сўнг Асрор бобо самоварини кўради: «Асроркул самоварини жуда баҳаво жойга қурган эди. Икки том бўйи пастда Шўхсой шовуллайди. Тегирмонни кўмиб ётган дарахтлар пастда худди самоварнинг саҳнидаги гулзорга ўхшар эди. Тепаликдаги чинор, икки туп сада қайрағоч, тўрт-беш кишилик талай супаларга соя солиб турарди. Супаларнинг ораларига, атрофига анвойи гуллар экилган».

Асрор бобо ўғлини урушга жўнатиб, уни соғиниб, ҳар доим ҳавотирда, безовталиқда яшайди. Лекин фақат ўз гами билан яшашни ўзига эп кўрмайди. Ўғлига бўлган муҳаббатини, садоқатини унга ёрдам беришда деб билади — қўлидан келган ишга киришади. Шу билан Ватан олдидаги бурчини адо этади. Мана шундай катта фикр асарда Асрор бобонинг самовар очиши билан боғланади. Бу нарса ўз навбатида янги даврда рўшноликка чиққан, қадр-қимматини таниган ҳақиқий совет кишиси — Асрор бобо характеридаги муҳим хусусиятларни кўрсатиш имконини беради. Шунинг учун ҳам ёзувчи ўқувчи диққатини самоварга тортади, уни тасвирлашга катта эътибор беради. Ҳайдар ота «бу гулзор кўкрагингда ёнган ўтдан бино бўлган» экан, дейди Асрорқулга.

Ҳикояда тегирмон ҳақида ҳам гап бор. Асрорқул Ҳайдар отани «тушга яқин тегирмон бошига чиқиб борсин», деб кампирга тайинлайди. Бу тегирмон Шўхсой бўйида эди. Самоварнинг тегирмон ёнида бўлиши тасодикий бир ҳол, албатта. Лекин бу икки нарсанинг ёнма-ён бўлиши маълум символик характерга ҳам эга. Янги тузум барпо этилгандан кейин, Ўзбекистонга Қалинин келган йиллари дарбадар юрган Асрорқул ўз қишлоғи Ултармага кўчиб келади, «тегирмони бузилиб кетган экан, тузатади: колхозга сув тегирмони билан киради». Мана шу икки воқеа ички моҳиятига кўра бир-бири билан узвий боғланади, давр руҳини, қаҳрамон характерини

чуқурроқ ҳис қилишга ёрдам беради. Асрор бобо мамлакатимиз тақдири ҳал бўлаётган ёхуд энг муҳим тарихий воқеалар рўй бераётган даврларда қўл қовуштириб турмай, ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этади. Унинг колхозлаштириш давридаги тегирмони ҳам, уруш давридаги самовари ҳам душманга қарши мамлакатимиз қудратини мустақамлаш учун кураш олиб борувчи жабҳаси эди. Ёзувчи ана шу ҳар иккала даврни, Асрор бобо ҳаётидаги ҳар иккала муҳим ҳодисани бир-бири билан моҳирона боғлайди.

Абдулла Қаҳҳор асарларида табиат манзаралари, қаҳрамонни ўраб турган шароит тасвирининг ёйиқ ё йиғиқлиги уларга берилган ғоявий юк билан белгиланади. Абдулла Қаҳҳорда «соф табиат тасвирига берилиб кетиш жуда кам. Табиат манзаралари қаҳрамон билан муносабатда, алоқада (унинг ҳис қилишида, тушунишида, кечинмаларига ҳамоҳанг ёки контраст ҳолда) тасвирланади. Бошқача қилиб айтганда, пейзаж ёзувчининг асосий ниятини очиб беришга ёрдам қиладиган даражада олинади.

Озод Шарафиддинов «Синчалак» ни таҳлил қилар экан, Абдулла Қаҳҳор асарларидаги «ҳар бир манзара авторнинг ғоявий мақсадларига шу қадар уйғунки, уларда ҳам ёзувчининг маҳоратини яққол кўриш мумкин», масалан, «Синчалак» повестидаги «Қарима отасини перроннинг у бошидаги қари мажнунтол остидаги ташландиқ бир будка ёнида топади. Хотинини сўйиб қўйиб қамалиб кетган, кейин қамоқдан чиқиб, дарбадарликда умр ўтказган Алибобонинг ғамини, кулфатини, ғариблигини қари мажнунтол, ташландиқ будка бўрттириб, қабартиб кўрсатади», деб ёзган эди². Бу фикрга қўшилмаслик мумкин эмас.

1960 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш циклидан «Даҳшат» ҳикояси эълон қилинди. Бу ҳикоя кўп фазилатлари билан ёзувчи асарлари ичида алоҳида ўрин тутди. Бу ерда ҳикояни пейзаж нуқтаи назаридан таҳлил қилишдан аввал умуман асар ҳақида гапириш эҳтиёжи сезилади.

Абдулла Қаҳҳор 30-йиллар ўрталарида ўтмиш циклидан бир қанча ҳикоялар ёзди. Бу ёзувчи номини кенг китобхонлар ўртасида машҳур қилган «Анор», «Ўғри», «Бемор» ва бошқа асарларидир. Орадан чорак ашр ўтгач, ёзувчи яна ўтмиш темасига мурожаат қилди (шубҳасиз, бу ўтган давр ичида ёзувчи бир қанча асарлар — роман ва повестлар, драма ва очерклар яратди, унинг ижодий манерасида янги-янги қирралар пайдо бўлди).

² «Ўзбек адабиёти масалалари». Адабий-танқидий мақолалар тўплами, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959, 122—123-бетлар.

Абдулла Қаҳҳор ҳикоясига эпитаф қилиб, ўтмишдаги хотин-қизларга ўтказилган зулмларни ўз бошидан кечирган ва бундай ҳақоратларга қарши бош кўтарган аёлларнинг бири — Тўраҳон аянинг: «Хотин-қизларнинг бурун замонда кўрган кунини билмайсизлар, қизларим, айтган билан ишонмайсизлар!» — деган сўзларини олган. Ёзувчи бу сўзларни тасодифан келтирмайди, албатта. Биринчидан, ўтмиш ҳаётини, фақат катталардан эшитиб, китоблардан билган ўқувчи — янги авлод пайдо бўлди. Уни ҳамма нарсага ишонтариш қийин. Ёзувчи «Даҳшат»да ҳикоя қилган воқеани ўтмишда бўлган ё бўлиши мумкин бўлган ҳаётини ҳодисалардан бир кичкинагина мисол демоқчи. Иккинчидан, бу эпитаф билан ўқувчини кўнгилсиз ҳодисанинг ҳикоя қилинишига тайёрлайди, воқеа интонациясини белгилайди.

Асарга эпитаф бериш Қаҳҳор учун, унинг ўтмиш циклидаги ҳикоялари учун янгилик эмас. Лекин унинг асарларидаги эпитаф одатда халқ мақолларидан олинарди. Бунда эса кўпчиликка у қадар маълум бўлмаган, аммо реал кишининг сўзлари келтирилади. Ёзувчи қўрққанича ҳам бор. Авваллари «Ёшлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболаға деб билишарди. Йиллар ўтиб, янгидан-янги китобхон авлоди етишган сайин бу эътирозлар кескин тус ола борди... Ёш китобхонларнинг таънаси хусусан сўнгги йилларда дашномга айлана бошлади»³.

Ёзувчи «Даҳшат» эълон қилинган, ўқувчилардан кўплаб хат ола бошлади. Улардан бирида шундай дейилган: «...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда, баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»⁴. Албатта, уйдирмачилик нимада экани маълум; инсоннинг ниҳоятда эзлиши, хўрланиши арзимас (икки дона анор нима!) тилакларни қониқтириб бўлмасликни тасаввур қила олмаслик натижасида шундай фикрга келиш мумкин.

Ёзувчи «Даҳшат»да ўтмиш темасини ишлар экан, асосан бир мақсадни — ўтмишда инсоннинг эзлиши, инсонлик ҳуқуқларининг поймол этилишини кўрсатишни; ёзувчи синфларга нисбатан чексиз нафрат ва шу билан эркин замонамизни янада қадрлаш ҳиссини уйғотишни кузатади. Ҳикоя қаҳрамони Унсин тақдирига тан берган, «бошга тушганни кўз кўрар» қабилида ўйловчилардан эмас. У исён қилди. Унинг исёни ўз даври учун шундай катта, ақл бовар қилмай-

³ Шарқ юлдузи, 1965, № 9, 30-бет.

⁴ Уша ерда.

диган исёнлардан бўлди. Ёши бир ерга бориб қолган Олимбек Додходек одам «ҳамманинг кутганига қарши қўлига қамчи олиб, Унсинни «қаеринг қичийди»га солмади, аксинча, заҳарханда билан бўлса ҳам, мулойим гапирди». Унсиннинг исёни шунга олиб келдики, у ўлим эвази билан бўлса ҳам, озодликка чиқди. Албатта, бу ўз даври учун катта исён эди. Ёши пайғамбар ёшидан ошган, саккиз хотин тутган, гапини бирор одам қайтармаган, бетига бирор одам тик қарамаган Додхонинг юзига эндигина ҳаётга қадам қўяётган ўн етти ёшли кичик хотини тик қаради, ундан озодлик сўради.

Бу фожиали воқеа «кўз очирмаётган кеч кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохиди чийиллаган, гувуллаган вақтда содир бўлади. Табиатнинг ғазоби, шовқин-сурони асар воқеасида «иштирок этади», фожианинг сабабчиларидан бирига айланади. Езувчи табиат қутирган пайтни батафсил тасвирладан кўра, унинг одамларда қолдирган таъсирини, тўғрироғи, одамларнинг табиат ҳодисасига бўлган муносабатини кўрсатишга кўпроқ эътибор беради.

Оила бошлиғи Олимбек Додхонинг бошига турли қўрқинчли фикрлар келади: «Ҳозир гўристон қанақа ваҳималик бўлса экан...» Додҳо «Гўристон ҳақида болалигидан қулоғида қолиб кетган ваҳимали гапларни, ҳодисаларни жонлантириб юборади».

Езувчи биринчи планга Додҳо кечинмаларини олиб чиқади. Додҳо — уй бошлиғи, оиланинг энг кексаси, қолаверса, эркак киши; шу одам шунча қўрқдим, бошқаларни қўяверинг. Шунақа вақтда киши хаёлига турли ваҳимали воқеалар келади. Бойнинг катта хотини Нодирмоҳбегим ўтмишда бўлган бир воқеани — бир йигитнинг ўртоқлари билан бас бойлашиб, кечаси мозорга борганини ва ғоят қўрққанидан ўша ерда ўлганини ҳикоя қилади. Шунда Унсин: «— Улсин нокас одам экан, битта қўйни деб... кошки арзийдиган нарса бўлса!...»— дейди. Бундан Додхонинг жаҳли чиқади. Унсин Додҳога қараб: «— Жавоб берсангиз... Ганжиравонга кетсам... Битта гўрга битта пичоқ эмас, ўнта гўрга ўнта пичоқ санчиб келаман»,— дейди. Додҳо унинг гапига тушунмайди, тўғрироғи, нотўғри тушунади — «уйимга бориб келаман деди», деб ўйлайди. Унсин яна такрорлайди. «— Йўқ. Мен буткул кетсам дейман, жавобимни берсангиз, демоқчиман...» Унсинга рухсат теккач, у хурсанд бўлиб, йўлга чиқади. Агар биз Унсин ёш, гўристон ҳақида Додҳо эшитган даҳшатли мишмишлардан беҳабар бўлганлиги учун шундай жасорат кўрсата олган деб ўйласак, гап фақат қаҳрамоннинг жасорати ҳақидагина эмас, балки уни шу жасорат учун оёққа турғизган куч — ички туғён ҳақида бораётганлигини ҳам англамас-

лик бўлур эди. Гўристон тўғрисида Додхо нималар эшитган бўлса, шуни Унсин ҳам эшитган. Шамол, қоронғи гўристон Додхо хаёлида қандай даҳшатли бўлса, унинг хаёлида ҳам шундай даҳшатли. Шунга қарамасдан, Унсин «чопқиллаб, қаршидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан ирғишлаб борар эди». Лекин Унсин ҳам одам, у инсонга хос хусусиятлардан маҳрум эмас, мозорга яқинлашган сари юрагини аллақандай ваҳималар қоплади. «Ганжиравон, ота-онаси, дугоналари хаёлидан кўтарилиб, кўз олдига оппоқ кафанга ўралиб, сағана ва гўрлар атрофида елиб юрган арвоҳлар келди». Барибир, Унсин орқасига қайтмади. Ундаги озодлик истаги, ички туғён унинг қўрқув ҳисларидан устун келди. Агар Унсиннинг қўрқуви таъкидланмаса эди, унинг жасорати, озодлик истаги бу даражада таъсирли чиқмаслиги ҳам мумкин эди.

Унсин ҳамма даҳшатларни енгиб, қўрқиб-қўрқиб бўлса ҳам, Додхо шартларини бажаради. Лекин унинг гўристон даҳшатини енгган юраги Додхо қилган разилликни кўтаролмайди. «Гўристон деганда тиззаси қалтирайдиган», биров «оламга подшо қиламан» деган тақдирда ҳам гўристонга боришни хаёлига келтиролмайдиган Додхо ёшгина ўсмирнинг орқасидан гўристонга маймунини ҳам қўйиб юборади. Унсин қайта туриб, паранжисини эсидан чиқарганидан «нима қилишини билмай, туриб қолди. Шу аснода каттакон бир сағананинг ичиданми, нарёгиданми алла қанақа бир товуш эшитилди-ю, ҳаял ўтмай, нимадир келиб, Унсиннинг елкасига миниб олди, афтидан, бўғмоқчи бўлиб, қўл узатди. Унсин кўкрагига ниҳоятда оғир бир нарса билан урилгандай, кўнгли озиб, тентираб кетди-ю, йиқилмади, лекин оёқ узра туриб ҳушидан кетди; орадан қанча вақт ўтганини билмади, кўзини очиб қараса, жонивор елкасидан тушибди, эмаклаб, бояги сағананинг орқасига ўтиб кетди. Унсин қўрқувдан телба бир аҳволда бўлса ҳам, фаҳмлади: маймун! Додхонинг маймуни!». Табиат даҳшати инсонлик хусусиятини йўқотган Додхо келтирган даҳшат олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. Унсини ҳам ана шу Додхо даҳшати ўлдирди⁵.

⁵ Унсин жасорати беиз қолмайди. У ўз жасорати билан Додхонинг катта хотини Нодирмоҳбегимнинг бош кўтаришига олиб келди — Нодирмоҳбегим Додхо уйини бутунлай ташлаб кетди. Нодирмоҳбегим Додхонинг беғим хотини, у билан ҳаётнинг аччиқ-чучугини бирга тортган, унга кўниккан, унинг гапларига сўзсиз итоат қилган, бошқа ҳаётни ўйлаб ҳам кўрмаган аёл. Қариган чоғида Додхо уйини ташлаб кетишининг ўзи Нодирмоҳбегим тоифасидаги аёллар учун катта исён эди. Озодлик сари интилган ва ҳеч нарсдан ҳайиқмай-қўрқмай ўз орзуси сари дадил интилган Унсиннинг ўлими — Нодирмоҳбегимни ҳам катта жасоратга ундади.

«Шом қоронғусида унинг жасадини қизил кўрпага ўраб аравага солишди». Шунда ҳам табиатда безовталиқ давом этар эди: «Шамол ҳамон гувуллар, яйдоқ дарахтларнинг шохиди чийиллар, гувуллар эди». Лекин энди бунга ҳеч ким эътибор бермади. «Дарвозадан, бошида паранжи ва қўлида оқ тугунча, Нодирмоҳбегим чиқди. У дарвозага юзини ўгириб чўнқайди, қўлини фотиҳага очиб бир нималар деди, Додхонинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юборгандай, иккала муштини уч марта ерга қадади: кейин «бу даргоҳни энди елкамнинг чуқури кўрсин», дегандай бир ҳаракат билан кескин бурилди ва аравага чиқди, марҳумнинг бош томонига ўтиб ўтирди».

Даҳшат — бу Унсин фожиасининг, ўлимининг сабабигина эмас. Унинг исёни ва ўлими эвазига қозонган ғалабаси ҳам Додхо учун даҳшатлидир. Уй ичидаги заифа — тилсиз чўри томонидан билдирилган озодлик истаги — мана шу даҳшатдир. Шунинг учун ҳам ёзувчи кўрқувдан ҳалок бўлган Унсинни эмас, балки унинг тенглик ва озодлик учун бошлаган кураши ва бу кураш даҳшати олдида қути ўчган Додхо кечинмаларини, фикр-ўйларини батафсил тасвирлайди. Додхо ҳар доим кўрқув ҳолатида бўлади. Унсиннинг мазордан қайтиши ҳам уни кўрқитиб юборади. «Унсинни кўрди-ю, «жон бераётибди» деб ўйлади шекилли, кўзлари олайди, ундан кўзини олмай, секин ўрнидан турди, худди ўлим хавфидан қочгандай, бир ирғиб, сандалдан ошди-да, ўзини эшикка урди...». Шундай қилиб, Унсиннинг ўлими табиат ғазабланган пайт билан уйғун келади. Унинг ҳалокати Додхони даҳшатга солди. Энди бу шамол — бўрон Додхонинг кунни битиб бораётганидан далолат беради.

«Даҳшат» ёзувчининг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари орасида ўзининг кучли исёнкорлик руҳи билан ҳам ажралиб туради. Туробжон хотинига анор олиб беролмай, ўғирлик қилди. Бошқа чора тополмади. Қобил бобо ҳўкизини ўғирлатиб, бу ҳам етмаганидек, эшикма-эшик юриб, бор-йўғидан айрилди. Сотиболдининг хотини врачга кўрсатилмай ўлиб кетди. Буларда қандайдир чорасизлик, соддалиқ устун. Шу соддалиқ, бўшлиқ ёзувчи томонидан замон билан, ҳукм сурган ижтимоий тузум билан боғланади.

«Даҳшат» да ёзувчининг ўтмиш циклидаги бошқа ҳикояларида бўлган фош қилиш пафоси ҳам бор. Шу билан бирга унинг бошқа ҳикояларида баралла кўринмаган исёнкорлик, чорасизларга ягона ва тўғри йўл кўрсатиш майли ҳам бор. Унсин ҳам Туробжон, Қобил бобо ва Сотиболдилардек чорасиз эди. Лекин у чорасизликдан чора топди, тақдирга тан бермади, ўз имконияти доирасидан чиқиб, исён қилди. Унинг

исёни табиат «исёни» фонида рўй берар экан, у ўзининг ундан кучлироқ эканини намоиш қилди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш циклидаги, бошқа ҳикояларига асос қилиб олинган воқеалар кундалик турмушда кўп учраб турадиган воқеалардан бўлса, «Даҳшат» да бундай эмас. Гарчи бойнинг бир қанча хотини бўлиши тасвирланган давр учун типик ҳодиса бўлса-да, ҳикоянинг мағзини ташкил этган Унсин бажариши керак бўлган шарт ниҳоятда кам учрайдиган, балки ҳали ҳаётда содир бўлмаган воқеа бўлиши ҳам мумкин. Асарда бундай воқеанинг танланиши ҳаёт ҳақиқатига зид эмас. Чунки додхололар ҳукм сурган давр учун Унсин исёни, жасорати унинг бажарган шарти каби кам учрайдиган, лекин бўлиши мумкин бўлган воқеа эди.

Ёзувчи «Даҳшат» ҳикоясида табиат тасвирига катта эътибор беради. Бу нарса Абдулла Қаҳҳорнинг 30-йиллар ўрталарида ёзилган асарларида ва умуман шу давр ўзбек совет адабиётида қаҳрамон характери яратиш имкониятлари бойий бошлаганлигининг гувоҳи эди.

Абдулла Қаҳҳор — табиат манзараларининг тасвирига нисбатан қаттиққўл ёзувчилардан. /Пейзаж унинг асарларида умуман кам тасвирланади. /Лекин ёзувчининг «қаттиқ қўллиги» унинг табиат манзараларини Чехов айтганидек, «қисқа ва ўринли» чизишида, ундан асар ғоясини ёрқинроқ очиш, қаҳрамон образини теранлаштириш ниятидагина фойдаланишида кўринади. Юқорида таҳлил қилинган «Даҳшат» да «шамолли-бўронли» манзара ҳикояда тасвирланган воқеаларнинг моҳиятини кучайтириб кўрсатар экан, бу ёзувчи ғоясини ёрқинроқ очиш учун, Унсиннинг исёнини таъкидлаш ва бу исённинг ички мазмунини кўрсатиш учун хизмат қилади. Худди шунингдек, «Мастон» ҳикоясини чўл тасвирисиз тасаввур қилиш қийин. Бу ҳикоядаги воқеа тасвири чўлга кўчирилади, табиат тасвири қаҳрамонларнинг кечинмалари билан уйғун бўлиб келади ҳамда воқеанинг асосий иштирокчиларидан бирига айланади.

«Мастон» нинг биринчи эълон қилинган варианты билан кейинги (1957 йилда «Танланган асарлари»га кирган) варианты солиштириш ёзувчининг маҳорати ошганини яққол кўрсатиш учун яхши материал беради. Ҳикоянинг биринчи вариантыдаги узундан-узоқ чўл тасвири кўп ўринларда ёзувчи «измидан» чиқиб кетган эди. Кейинчалик ёзувчи кўп ўринларини қисқартиб ташлаган.

«Мастон» ҳикоясида ҳам табиат «Даҳшат» дагидек маълум даражада рамзий роль ўйнайди. Лекин «Мастон» да ёзувчи кузатган ғоя асар воқеаларига усталик билан едири-

либ юборилмаган. Ёзувчи айтмоқчи бўлган гапни Мاستон тилидан гапиртирган, натижада асар воқеаларининг асосий «ништирокчиси» бўлган чўл тасвирининг аҳамияти ҳам маълум даражада хиралашган. «Даҳшат»да эса бундай эмас. Автор ғояси воқеалардан, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларидан келиб чиқади.

Пейзаж Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳеч қачон жимжимадорликни англатмайди. Дарё тўлқинларида бемақсад чўмилаётган қуёш, сув устида бемақсад чирқиллаб учаётган қалдирғочлар сингари ёзувчи ғояси ва қаҳрамон характери билан бевосита боғлиқ бўлмаган ташқи эффектлар унинг асарларида учрамайди. Унинг асарларида ҳамма нарса ғояни очиш, тўлдириш, кучайтириш учун хизмат қилади.

Абдулла Қаҳҳор бадий-тасвирий воситаларнинг ҳамма имкониятларини ишга солади. У учун катта-кичик ёки аҳамиятсиз нарса йўқ. Ёзувчи асар ғоясини реаллаштиришга хизмат қиладиган воситаларнинг ҳаммасини муҳим деб билади. Ана шундай воситалардан бири деталдир. А. Қаҳҳорнинг деталлардан фойдаланиш маҳоратини навбатдаги бобда кўрамыз.

ОБРАЗ ВА ДЕТАЛЬ

«Қизиқ деталь, чиройли парча шу вақтда асарнинг қимматини оширадими, шу қизиқлиги, шу чиройлиги билан идеянинг ташвиқ қилинишига хизмат қилса».

Абдулла Қаҳҳор

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётида бадий деталь имкониятларининг чексиз эканини кўрсатган ёзувчилардандир. Унинг асарлари ҳақида гап кетар экан, биринчи навбатда, унинг тежамлилигини — кам сўз ишлатиб, бой мазмун бера билишини таъкидлаш лозим. Ундаги бу хусусият фақат ҳикояларига хос бўлмасдан, балки повесть ва романларига, умуман ёзувчининг ижодига хосдир. Абдулла Қаҳҳор асарларидаги деталлар муайян шароит ва психологик ҳолат тасвири учун ўринли бўлиб, қаҳрамон дунёқарашини, унинг характеридаги айрим томонларини кўрсатишда катта аҳамият касб этади.

Умрида врачларга рўбарў бўлмаган ва уларнинг нима билан шуғулланишини ҳам тузуккина билмаган содда ва саводсиз Сотиболди сингари кишиларга докторхона қандайдир сеҳрли кўринган. «...докторхона тўғрисида Сотиболдининг билгани шу: салқин, тинч паркда дарахтлар ичига қўмилган баланд ва чиройли оқ иморат: шиша қабзали кулранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор». Докторхонанинг қаерда ва қандай жойлашгани Сотиболдининг диққат-эътиборини тортар, унинг кулранг эшигидаги қўнғироқ тугмаси эса аллақандай мўъжиза бўлиб туюлар эди. Бу деталь Сотиболдининг содда табииятинигина эмас, балки унинг онгида юз бераётган ўзгаришларни ҳам тушуниш учун ёрдам беради. Унинг докторхона ҳақидаги тасавури яна бир хотира билан қўшилиб кетган: «Чигит пўчоқ ва кунжара билан савдо қиладиган хўжайини Абдуғанибой, омборда қулаб кетган қоплар остида

қолиб ўладиган бўлганида, бу докторхонага бормаи, Симга кетган эди». Бу воқеа ҳам Сотиболди кўнглида қарама-қарши фикрларни туғдирган ҳолда, унинг эсида қаттиқ сақланиб қолган.

Ҳикоядаги деталлар давр характерини кундалик майда-чуйда нарсалар орқали кўрсатиш учунгина хизмат қилмай, балки ҳикоя қаҳрамонининг билим савиясини, дунёқарашини ҳам белгилайди. Рўзгорини бир амаллаб тебратиб турган одам бошига катта кулфат тушади, хотини касал бўлиб ўлади. Бир амаллаб кун кўришдангина иборат ҳаётий мақсад Сотиболдидек одамларни умуман ҳаёт, жамият, сиёсат устида ўйлаб кўришдан маҳрум қилган. Турмуш унинг миясини карахт қилиб қўймаган бўлса, докторхона эшигидаги қўнғироқ тугма унга мўъжиза бўлиб кўринармиди. Бироқ бу мўъжизавий таассуротнинг асоси ўнлаб, юзлаб ва минглаб сотиболдиларнинг бу даргоҳга боришга ҳадди ва имкони йўқлигида эди.

«Томошабоғ» да оддий инсоний муносабатларнинг тенгсизлик ва адолатсизлик ҳукм сурган шароитда катта қаршиликка учраши кенг, сиёсий аспектда кўрсатилади. Уста кулол қадрдон дўсти Ҳамроқулнинг касаллигини кўриб, уни ўзи қоровуллик қилган «боққа олиб кирди ва қайрағоч остидаги чўян оёқли зангори эшакка ўтқазиб, сув келтирди». Рус киши, Уста кулол ва Ҳамроқулнинг катта гуноҳлари — бир-бирларини ҳурмат қилишлари бўлиб, улар бунинг учун миршабхонага тушадилар. Абдулла Қаҳҳор ҳикояни якунловчи охириги воқеагача газетада хабар чиқмагунча, уларнинг нима учун миршабхонага олиб борилганликларини, «хотинчалиш бир офицер» уларни нима учун тепганлигини айтмайди. Тўпланган халойиқ нима гап бўлганини бир ҳафтадан кейин «Туркистон ўлкаси» газетасида босилган хабардан билди: «Ўтган 23 сентябрда мазкур шаҳарда Русия даҳасидаги Романовский боғида ҳам шу қабила беадаблик содир бўлган. Чунончи, сартиялардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган Русия тўраларининг истироҳатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беадаблик қилган».

Рус тўраларининг оддий халқ вакилларига бўлган муносабатини кўрсатиб турувчи бундай деталга ёзувчининг мурожаат этиши тасодифий эмас. Уста кулол ўз дўсти Ҳамроқулни боққа таклиф қилиши унинг инсоний муносабатларини кўрсатади. Шунинг учун ҳам шов-шувни эшитиб тўпланган халойиқ нима рўй берганини тушунмайди: оддий халқ Ҳамроқулнинг боққа киришида қандайдир одоб қондасининг бузилганини кўрмайди ва, бинобарин, тўполоннинг сабабини тушунмайди. Шундай кичик бир воқеанинг газетада ёрити-

лиши ва шу орқали одамлар бўлиб ўтган воқеанинг моҳиятини тушунишлари эса чор Россияси амалдорлари, миршабларнинг қиёфаларини очиб ташлайди. Шундай қилиб, ҳикоя охирида берилган газета эълонининг содир бўлган воқеа моҳиятини очиши асарнинг дўстлик туйғулари ва оддий инсоний муносабатлар ҳоким синф қаршилигига учраб қаттиқ таъқиб остига олинганини фош қилувчи пафосни кучайтиради.

«Қайғулар» да қаҳрамоннинг портфеллик экани 3 мартаба қайтарилди. «Йигит ичкари кирди: қўлидаги портфелини диванга улоқтирди; уф тортиб, пешанасига урди» (Бу ерда ўқувчи қаҳрамон қўлида портфель борлигидан хабардор бўлади). «Йигит портфелидан бир шиша вино олиб, хотиннинг ҳай-ҳайлашига қарамай, икки пиёлани устма-уст шимирди». Ниҳоят, йигитнинг мақсади амалга ошмагач, у уйдан портфелини олиб жўнайди. Езувчининг қаҳрамон портфелига ўқувчи диққатини учинчи марта тортишдан кузатган мақсади аниқ. Олифта йигитнинг бу хотиндан олган сабоғи уни бундан кейин шундай иш қилмасликка ўргатмайди. Унинг портфелини олиб кетиши таъкидланишидан шу фикр кузатилади: У: «Емон бўлди... Бу алвасти хотинимга, албатта, айтади. Шу фалокатдан ҳам эсон-омон қутилсам, эндигиттан нари хотинимга таниш аёлларга қўл узатмайман...» деб хаёлидан ўтказади.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг характерли томонларидан бири шундаки, у ҳаётда катта мақсадсиз яшаб, кунини бекорга ўтказувчи кишиларнинг образларини яратишда уларнинг ташқи қиёфаларини, ҳаракатларини айрим деталлар орқали тасвирлаш билан чегараланиб, уларнинг юрагига, фикр-ўйларига, ҳаётни тушунишларига кўпинча тўхтамайди, масалан, «Қайғулар» ва «Тўйда аза» ҳикоялари, «Сароб» романида шундайдир.

Юқорида тилга олинган ҳикояларда асосан деталнинг йиғиқ формасини кўрамиз. Бундай деталь вазифасини бажараётган предмет (масалан, портфель) асар қаҳрамонларида бирор туйғу уйғотмайди, «воқеалар»га ўсиб чиқмайди, шунингдек, асарда кўзга кўринарли жойни ҳам эгалламайди. А. Қаҳҳор ишлатган деталлар ҳаётийлиги, табиийлиги, ўринлилиги билан характерланади. Ўқувчи уни бирдан кўрмаслиги, сезмаслиги, умуман унга эътибор бермаслиги ҳам мумкин. Лекин бу деталсиз асарни, ундаги бу деталь билан боғлиқ бўлган воқеани, образни тасаввур қилиш қийин.

Деталларнинг характери ниҳоятда хилма-хил. Деталь «авторники» ҳам, «қаҳрамонларники» ҳам бўлиши мумкин. Деталь нутқда, пейзаж, портрет ва бошқа тасвирий восита-

ларда бўлиши ҳам мумкин. Лекин уларнинг аҳамияти, албатта, асар гоёси билан образ ва персонажларни характерлашдаги хизмати билан белгиланади.

Эҳсон Москвадан врач бўлиб қайтгач, Саидий билан кўришади. Улар бир вақтлар қалин дўст эдилар. Лекин кейинчалик Саидий бошқа йўлдан — душманлар йўлидан кетгач, уларнинг ораларига совуқчилик тушади. Эҳсон кўпдан бери кўрмаган дўсти Саидий билан кўришар экан, ораларида ўтган гапларни унутишга ҳаракат қилади ва Саидийнинг таклифи билан унинг уйига келади. У Саидийнинг хотини билан қизиқади, унинг кимлигини, нима иш қилишини билгиси келади. Уйда йўқлигини эшитиб, «сурати йўқми?» деб сўрайди. Ешликдан бирга ўсган қизлар ҳақида Саидий билан кўп гаплашган Эҳсон унинг хотини билан қизиқиши, жилла бўлмаса, суратини кўришни исташи табиий эди. Ана шу деталь орқали Москвада ўқиб келган Эҳсоннинг бояги-бояги ёш, очик кўнгилли, Саидий тақдирига, у танлаган хотинга бефарқ қарамайдиган яқин дўст экани очилади.

«Сароб» романидан яна бир детални таҳлил қилиб кўрайлик. Муродхўжа домланинг иши чатоқ. Унинг режалари аста-секин чиппакка чиқа бошлади. Ер ислоҳоти, колхоз қурилиши домланинг ҳам ер-сувлари қўлдан кетишига сабаб бўлади. У фақат моддий жиҳатдангина эмас, балки маънавий томондан ҳам инқирозга учради. Эски тузумни қайтариш учун қилган ҳаракатлари бутунлай зое кетди. Унга халқнинг янги ҳукумат тарафида эканлиги, янги тузумни ҳимоя қилишига тайёр эканлиги маълум бўлди. Ҳаракатлари бефойда эканлигини тушунган домла ўзи учун шундай оғир кунларда жаҳл аралаш «бир эчкисини супурги билан уриб, ўлдириб қўйди». Кўринишдан, бой одамга эчки деган нарса нима бўлибди! Лекин бир эчкига домла қанча куйса, сиёсий ҳаётда бўлаётган воқеаларга ҳам шунча куяди: У бир-бирига асло ўхшамайдиган бу икки масалада умумийлик ва яқинликни кўради. Унинг моддий ва маънавий ҳаёти сиёсатга бўлган муносабати билан чамбарчас боғланиб кетган. Эчки билан битта газетада чиққан сиёсий мақоланинг аҳамияти бир. Бу домла қиёфасини кўрсатувчи деталь. Ўз ҳаёти, борлиги хавф остида турганда ҳам, у эчкисини ўйлайди.

Деталнинг характери унга юклатилган вазифа билан белгиланади. Бу ерда асарнинг жанр хусусиятини ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Агар «Қайғулар»даги деталь (портфель) образни характерлаш учун етарли бўлса, «Қўшчинор чироқлари» даги беҳи воқеаси катта можаронинг сабабчиси, асар қаҳрамони ҳаётини ўзгартувчи омилга айланади. Энди буни бир предмет — деталь орқали бериб бўлмайди, бу ерда

воқеа деталь характери ни касб этади. Сидиқжон Зуннунхўжа оиласига ичкуёв бўлгач, онаси Хадича хола жуда кам келадиган бўлиб қолади. Лекин ҳар келганида топган-тутганини олиб келади. Бир гал беҳи кўтариб келади. Ҳар ҳолда совға ёқмаган бўлса керак, уйдагилар уни назар-писанд қилишмади. Сидиқжон онасини кузатиб қайтганида, «ток остидаги эски сўрида сочилиб ётган беҳиларга кўзи тушди. Беҳи унга мунғайиб қараб тургандай бўлиб туюлди. Сидиқжон ҳаммасини йиғиштириб олди-да, айвоннинг тоқчасига элтиб қўйди. Беҳи бу ерда унга ғарибона назар ташлаб, «мени бу ерга нега ҳам олиб келди, нега ташлаб кетди. Мени бу ерда ким ҳам қўлга олар эди», деб тургандай туюлар эди. Сидиқжон бирданига тўртта беҳи олиб еди». Лекин бу билан тинчланмай, онасининг кетидан етиб олиб, уни уйигача кузатиб қўяди. Шу куни у Ўрмонжон билан учрашиб, колхозга киришга қатъий қарор қилади. Албатта, бундан агар беҳи бўлмаса у Ўрмонжон билан ҳам учрашмас, колхозга ҳам кирмас эди, деган хулоса чиқариш мумкин эмас. Ҳар ҳолда беҳи Сидиқжон ҳаётининг ўзгаришида катта туртки бўлди. Шу билан беҳи устида гап тугамайди, балки бунга янги бир маъно берилади. Буни Шарофатнинг қуйидаги гапидан биламиз: «Э, энди билдим: онаси ўлгур ҳам бир илм-амал қилган, уни мендан совутган: совутмаган бўлса, шундай ювош одам бирданига бунақа бўлиб қолмас эди. Онаси ўлгур ўша келишида беҳи олиб келган эди, шу беҳида бир гап бор экан. Бу гапни ҳам худо кўнглимга солди».

Авторнинг ўзига хос индивидуал томонларини деталларда айниқса яққол кўриш мумкин. Ёзувчининг у ё бу воқеага бўлган муносабати, қаҳрамонларга нисбатан тутган позицияси деталлар орқали ҳам билинади.

Абдулла Қаҳҳор — салбий типларга нисбатан шафқатсиз. Муродхўжа домла асарда сатирик планда берилган образ. Домла оғир аҳволда қолган бир пайтда эчкининг эслатилиши бир бачканаликка ўхшаб кетади. Лекин бу билан ёзувчи фақат уни фош қилибгина қолмай, балки унинг устидан заҳар-ханда кулади ҳам.

Саидий қандай мураккаб кечинмаларга берилмасин, унинг душманлар лагерига ўтиши, улар тилига тушуниши қийин бўлмади. Индамас, қўпол, заҳар Еқубжон билан Саидийнинг яқинлашиши шундай бўлди: «Бир пайшанба кечаси бўлган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар ўзининг май навбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхўжа домланинг меҳмонхонасида бўлган ўтиришда бу индамас йигит бир ҳафталик сўз бойлигини қадаҳ икки айлангун-

ча айтиб тамом қилди». Бу ерда келтирилган кичик деталь душманлар орасидаги муносабатларни аниқлашга ёрдам беради. Бу деталь ёзувчининг бу образларга, уларнинг ўзаро муносабатларига бўлган қарашларини ҳам белгилайди.

Абдулла Қаҳҳор ўз ҳикояларида Чеховнинг ижодий принципига тўла амал қилади: агар «милтиқ осилиб турибди» дер экан, у маълум вақтга келиб отилиши керак — бирор бадий деталь ёхуд воқеа мақсадсиз асарга киритилмаслиги керак. «Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яқтагининг энги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди» («Анор»). Бу воқеа Туробжоннинг «шаштини» қайтаради, лекин асабини бузмайди. Ҳомиладор хотинини хурсанд қилиш имконияти олдида энгининг йиртилиши нима бўпти! Воқеа шу ҳодиса билан бошланади. Воқеалар ривожида ўқувчи Туробжоннинг ягона мақсади — хотинининг кўнглини олиш эканини билади; анор ўрнига олиб келинган нарса унинг хотинини қониқтирмайди. Унинг анор ейиш истаги Туробжоннинг асабига тегади, яқтагининг энгини кўриб, унинг жаҳли чиқади. «Энди уч-тўрт сув ювилган янгигина ятак эди» деб афсусланади у. Шундай қилиб, йиртилган ятак орада юз берган келишмовчиликни чуқурлатувчи важга айланади. Туробжон энгининг йиртилиши, кели ағанаб, ундаги жўхорининг ерга тўкилиши қандайдир кўнгилсизлик белгиси бўлиб туюлади. Ўқувчининг кўнглига ғашлик чуқади. Ёзувчи бир деталга икки марта қайтади ва шу детални ўзгартмаган ҳолда персонажда икки хил кайфият уйғотади.

«Малоҳатхон Жонфиғон извошчиликдан ҳайдалган йили, маҳалладаги актив аёлларнинг ҳимояси остида, эрининг қаршилигига қарамай, район советига уборшица бўлиб кирган экан: ўқибди, ҳадемай саводи чиқибди, бир йил-бир ярим йилдан кейин ҳатто мажлисларда докладчига «ўртоқ, сизга саволим бор», дейдиган бўлибди». Уйдан эшикка чиқмаган, эркакларга тик қарамаган, бир аёлнинг мажлисда туриб савол бериши унинг онгида рўй берган кескин ўзгаришни ифодаловчи деталга айланади. Яна шу ҳикоядаги Малоҳатнинг буқоғини кестириши деталини олиб кўрайлик.

Жонфиғон Малоҳатни: «буқоғинг бор деб, кўз очиргани кўймас...» эди. Энди у ўзини ҳамма қатори кўрганида, одамларга аралашганида, ўз камчилигини ҳам йўқотмоқчи бўлади — буқоғини олдиради. Мана шу кичик факт ёзувчига асар персонажлари характерининг айрим томонларини конкретлаштиришга туртки бўлади. Жонфиғон оиласидаги келишмовчилик устидан чиқиб қолганлар жанжал нимадан чиққанини сўрашади. Жанжал Малоҳатнинг буқоғини кестирганидан келиб чиққан эди. Агар авваллари Жонфиғон хотинини

буқоғинг бор деб, кўз очиргани қўймаса, олдиргандан сўнг «менга буқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг» деб жанжал чиқаради. Лекин Малоҳат бегона одамлар олдида жанжал сабабини айтгиси келмайди, ундаги хотинлик, инсонлик ғурури бунга йўл қўймайди, уялади. Жонфиғоннинг ҳоли ҳам аянчли, ҳам кулгили. У ўз хотини билан жанжаллашар экан, хотинининг жамият, оила олдида бирор гуноҳли иш қилганини «тўртта одамнинг олдида» исботлаб беролмайди. Нима қилиб бўлмасин, хотинидан айб қидирар экан, ўзи кулгили ҳолга тушиб қолади.

Езувчи ҳаётдан, жамиятдан орқада қолган, янги инсоний муносабатларга тушуниб етмаган ишەқмас, дангаса кишини танқид остига олар экан, уни оддий оилавий ҳаёт фонида тасвирлайди. Жонфиғоннинг қилмишларини катта идоралардан келган ёки олий мактабда ўқиб, яхши-ёмонни ажратадиган одам эмас, балки унинг турмуш йўлдоши — Малоҳат фош этади. Жонфиғон фожиаси шундаки, у ўзи билан бирга яшаган «сочи узун, ақли калта» хотинидан ҳам қолиб кетибди, хотини ундан номус қиладиган бўлибди. Авваллари унинг ўқишига «нотавон кўнгил... орзуга айб йўқ» деган назар билан қаровчи Жонфиғон «бир вақт қарасаки Малоҳат курсни битириб, грузовой миниб юрибди!». Жонфиғон бунга ҳам парво қилмай, «ҳа энди, минса минибди-да, шу ҳам мартабам, машинани ўзи ўйлаб чиқариптими», деб ўзига тасалли беради, Малоҳатнинг икки йилда уч марта мукофотланганини ўз гази билан ўлчагани учун бунга ҳам унча эътибор бермайди: «олган мукофотига от билан туя берармиди», дейди у. Бироқ истироҳат боғида «шаҳарнинг ман-ман деган стахановчилари қаторида» Малоҳат портретининг осилиши билан Жонфиғоннинг тинчлиги бутунлай бузилади. Хотинидан бирор айб тополмаган Жонфиғон унинг буқоғини кестирганини таъна қилади, гуноҳларини бўйнига қўймоқчи бўлади.

Бу ҳикояни таҳлил қилган адабиётшунос-танқидчилар фикрини маъқул деб билган Абдулла Қаҳҳор «Танқидчилар марказий, ижобий ва салбий образлар ўртасида номутаносиблик мавжуд, Жонфиғонга қараганда унинг хотини анча хира тасвирланган, ҳикояда у ҳаракат қилмайди; Жонфиғонга ўз таъсирини ўтказишга интилмайди, ҳолбуки, ҳикоянинг ёзилишидан мақсад шу ғояни олдинга суриш эди, деб бир неча бор кўрсатишди» деб ёзган эди¹. Бизнингча, бу фикр тўғри бўлмаса керак. Чунки ҳикояда бир такасалтанг, иш-ёқмас, дангаса одам фош қилиняпти. Езувчининг мақсади шу. Асар қурилиши, олинган материал мана шунга мўлжаллан-

¹ «Шарқ юлдузи», 1965, № 5, 145—146-бетлар.

ган ва маҳорат билан тасвирланган. Лекин бу асардан илгор, замонавий, меҳнаткаш аёлнинг ўз эрига таъсир ўтказишини тасвирлашни талаб қилиш бошқа янги асар ёзишни талаб қилишдир. Иккинчидан, Малоҳат образини хира, ҳаракатсиз тасвирланган, дейиш ҳам тўғри бўлмайди. Унинг индивидуал хусусиятлари бор. Малоҳатнинг меҳнатсевар, ҳалол, виждонли аёл эканлиги айрим деталларда ишонарли кўрсатилади.

А. Қаҳҳор асарларида айрим деталлар юзаки қараганда, ўз-ўзидан ҳеч бир нарса билдирмайдиган бўлиб кўриниши мумкин. Лекин ташқи тарафдангина шундай. Аслида эса деталь асарда катта роль ўйнайди. «Хотинлар» ҳикоясида ёзувчи давр имтиҳонидан — уруш қийинчиликларидан ўтолмаган аёл образини яратади.

Умри эри армияга жўнагач, енгил ҳаётга берилади; кўп ўтмай, эрини ўлган деб, янги турмуш қурмоқчи ҳам бўлади. Лекин ҳамма унга нафрат билан қарай бошлагач, у ҳамқишлоқлари орасида туролмай, шаҳарга кўчиб кетади. Уни шаҳарда тасодифий учратиб қолган Собирахон бу учрашувни шундай ҳикоя қилади: «Бир куни кўчада кетаётсам, Умри бир бош узум кўтариб келяпти; мени узоқдан кўриб чақирди, «мана буни қаранг, мана буни кўринг!» деб бир қоғозни кўрсатди. Қарасам, Ғаффоржон нобуд бўлганлиги тўғрисида унинг номига келган қора хат». Бу тасвирда Умрининг ҳаракатлари олган хатининг мазмунига мос тушмайди. Умри эридан келган қора хатга бутунлай бефарққина эмас, балки бу хабардан мамнун ҳам. Тўғри, ёзувчи бу ҳақда ҳеч нарса демайди. Лекин Умрининг ўзини тутиши, унинг қўлидаги бир бош узуми унинг кечинмаларини яхши кўрсатган. Уларнинг бундай бефарқлиги шундай экан, унга нисбатан ўқувчида чексиз ғазаб уйғотади. Ватан учун жон берган йигитга нисбатан ўқувчи муҳаббатини янада кучайтириб юборади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида турли хил деталларни учратиш мумкин. «Даҳшат»даги икки деталга эътибор берайлик: Унсин, нима бўлмасин, Додхо оиласидан кетмоқчи. Ниҳоят, у Додхо билан гаплашиб, талоқ хатини оладиган ҳам бўлди. Унсин Додхо шартини эшитган заҳоти ундан дарров юзини беркитганча чиқиб кетади. У тилагига етди, бу оиладан чиқиб кетиш йўлланмасини олди. Энди унга Додхо — бегона эркак. Олдида қанча қийинчилик бўлмасин, у Додхо розилигини олади, у озод — Унсин муайян дақиқада шундан бошқа нарсани ўйламайди. Қаҳрамоннинг мана шу ички кечинмалари орқали ёзувчи асар ғоясини конкретлаштиришга ҳаракат қилади.

Яна шу асардан иккинчи мисол. Унсин гўристонга кетгани, унинг қай аҳволда қайтиб келиши Додхони ҳеч безовта қилмайди, чунки Унсин унинг юзига тик қаради, бу оиладан кетиш ўзининг энг олий тилаги эканлигини билдирди. Бу Додхода озгина бўлса ҳам қизиқиш пайдо қилиши керак эди, чунки Унсин Додхо хаёлига келтиришга ҳам қўрқадиган ерга кетди. Йўқ, Додхо тинч. Бўлмаса «сандалда ўтириб пинакка» кетадими? Мана шу тариқа ёзувчи айрим кичик деталь орқали характер чизгини бўрттиради, воқеа моҳиятини очади, шароитни конкретлаштиради.

Асар ғоясини очишда персонажларнинг нутқларидаги деталлар ҳам катта аҳамиятга эгадир. Сидиқжоннинг онаси Хадича хола умрини хорлик-зорликда ўтказган. Янги турмуш унинг рўзгорини тузатди, уй-жойи, кийим-боши бут бўлди. Энг муҳими, у ўз инсонлик қадрини била бошлади. Бу фикр ёзувчи томонидан бир неча марта таъкидланади. Буни ўқувчи оддий деталлар — кундалик воқеалар орқали ҳис қилади. Хадича хола ўғлини янги ҳаётга жўнатар экан, «жон болам, — деди ҳовлининг ўртасида туриб, — хат юборгин, бизни хавотир қилма. Шукур, эл қатори эшигимизга номер қоқилган. Ҳар қаердан бир юз олтмиш учинчи деб хат ташласанг, келади. Аҳмадалининг уйи бир юзу олтмиш саккизинчи. Унга ўғлидан ҳар ҳафта хат келади».

Персонаж нутқи бирор ерда ёзувчи томонидан таҳлил қилинмайди, унга изоҳ ҳам берилмайди. Лекин шу кичик деталь орқали қисқагина бир давр ичида эркинликка чиққан, бутунлай ўзгарган аёлнинг фикр-хаёллари, орзу-умидлари намоён бўлмоқда. У ҳеч кимдан кам эмас — эл қатори кун кўрмоқда (ўғли бойнинг уйида шунча туриб, бирор марта онасига хат ёзмаган). Бу фикр очиқ айтилмайди. Иккинчидан, хат ёзилса келади, бунга кампирнинг далили бор: қўшнисининг ўғлидан ҳар ҳафта хат келади.

Ёзувчи қўллаган баъзи деталлар кўринишдан шароитга, персонаж характерига номувофиқдек туюлса ҳам, аслида воқеа моҳиятига боғланиб кетади, персонажнинг киши кўзидан яширинган томонларини очишга ёрдам беради. Бунга «Синчалак» даги Қаландаров образи билан боғлиқ деталь яхши мисол бўлади.

Қаландаров циркни яхши кўради. У қандай кайфиятда бўлмасин, қай масала билан Тошкентга тушмасин, циркка кирмасдан кетмас эди. Бу гал Тошкентга боришининг сабаби — Саидадан тўйганида. Қаландаров Саида устидан ариза кўтариб, обкомга кирмоқчи. У «кечки пайт етиб келиб, меҳмонхонага тушди-ю, циркка билет олгани югурди...» Қаян-

даров циркда ўтирар экан, болалардек ҳамма нарсани унутиб қўяди, «хўп» деганда ирғиб қасқондан ўтаётган лайчанинг ҳар бир ҳаракатидан завқланиб ўтиради. Тасодифни қарангки, Қаландаров «...бирдан рўпарадаги иккинчи қаторда ёш боладай талпиниб, кулиб чапак чалаётган Қодировни кўриб» қолади. Улар бир-бирини кучоқлаб, йиғлаб кўришади». Уқувчи «...Овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенициллинни» «тан» олган Қаландаровнинг собиқ райком секретари Қодировга бўлган муносабатини яхши биледи. Ёзувчи цирк баҳонаси билан Қодиров ва Қаландаров ўртасидаги яна бир умумийликни таъкидлаб ўтади. Кап-катта одамнинг ёшгина Саида билан умумий бир тил топиб, ишлаб кета олмаслиги ва унинг устидан арз қилиб, шаҳарга тушгани шу деталь орқали қандайдир кулгили тус олади. Қаландаровнинг обрўсига путур етгандек туюлади. Ёзувчи Октябрь революцияси ғалабасига қарийб ярим аср бўлишига қарамай, ҳали ҳам аёлларга паст назар билан қаровчи Қаландаров устидан кулади. Унинг кулгиси ана шундай кичик-кичик деталларга яширинади.

Асар бошида ўқувчи Қаландаров билан милиционер ўртасида юз берган конфликтни райком секретари Носировдан эшитади. Оқибатда «Қаландаров шу куни кечқурун автоинспекцияга кирибди,— деди Носиров кулиб.— Уша милиционерни топиб, узр сўрабди. Милиционер начальнигига рапорт берган экан. Қаландаров тоза ялинибди: «Жон ука, начальникка рўпара қилиб, эркак қаддимни букма, қанча штраф олсанг, ол, деб чўнтагини тутибди». Қаландаров милиционерга ялиниб-ёлборишдан уялмайди, «эркак қаддини» буккан деб ҳисобламайди. Нима бўлса ҳам начальникнинг олдига кирмоқчи эмас, чунки «автоинспекциянинг начальниги хотин киши экан». Мана шу ҳазил тариқасида айтилган гапнинг моҳияти чуқур эканлиги кейинги воқеалар давомида билинади. Аввалига бу кичик деталга ўқувчи эътибор қилмаслиги мумкин. Кейинчалик Қаландаровнинг Саидага бўлган муносабати ҳамда хотинига «ҳазил» қилиб «хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман» дейиши тасодифий эмаслигига сигнал вазифасини ўтайди.

Ёзувчи тутган позицияси, унинг муайян образга, воқеа ва ҳодисага бўлган муносабати деталь характерини белгилайди. Ёзувчи бир ерда қаҳрамонига ачиниб, унинг соддалигидан кулади, иккинчи ерда эса лақма, муғамбир, жоҳил, илмсиз одам устидан заҳарханда кулади — бунинг учун бир характерли деталнинг ўзи етарлидир. Шунини айтиш керакки, ба-

дий деталъ А. Қаҳҳор асарларида ҳар жиҳатдан типиклиги билан характерланади. Деталъ асар ғоясини, кишилар образи ва воқеалар моҳиятини очиш билан бирга асарнинг реалистик кучини ошириш учун ҳам хизмат қилади.

Хулоса сифатида шунн айтиш керакки, Абдулла Қаҳҳор Ўзбек адабиётинда бадий-тасвирий воситаларнинг, шунингдек деталнинг бой ва ранг-баранг имкониятларини очиб берган моҳир ёзувчилардандир.

ХУЛОСА

Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганиш тадқиқотчига катта завқ бағишлайди, фикрлаш, мулоҳаза қилиш учун бой материал беради. Унинг асарларини ўқиган сайин ёзувчи маҳоратининг янгидан-янги қирраларини, ўзига хос томонларини топа бериш мумкин.

Биз бу ишда Абдулла Қаҳҳор ижодининг айрим томонларини—ёзувчи асарларидаги нутқ, портрет, пейзаж ва деталарни алоҳида-алоҳида таҳлил қилар эканмиз, буни маълум даражада шартли деб қараш керак. Чунки бу бадий тасвир компонентлари қанчалик оригинал ва чиройли бўлмасин, ўз ҳолича асарга ҳеч нарса бермайди. Бу тасвирий воситалар ҳаммаси (биз ўрганмаган бир қанча бошқа воситалар билан) ўзаро биргаликдагина асар қимматини белгилаб келади.

Иш монографик характерда эмас, бинобарин, А. Қаҳҳор ижодининг барча томонларини қамраб олишни даъво ҳам қилмайди. Муаллифнинг диққат-эътиборида ёзувчи маҳоратининг ҳамма масалалари эмас, балки анализ қилинаётган асарлар учун характерли бўлган проблемалар туради.

А. Қаҳҳор асарларининг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг чуқур замонавийлиги ва ҳозиржавоблигидадир. А. Қаҳҳор китобхон дилидаги гапларни, унинг орзу ва истакларини ифодалай олгани ва энг муҳими, зарур ҳодисалар ҳақида китобхон истаганидек образли сўзлай олгани учун ҳам унинг асарлари танқидчилар ва ўқувчилар оммасининг диққат-эътиборидан четда турмайди.

«Ўқишлик китоб ёзиш,— деган эди Абдулла Қаҳҳор,— унинг ҳар саҳифасини, ҳар сатрини китобхонга манзур қилиш, китобхонни қувонтириш унинг кўнглини топиш осон эмас. Бундай китобни ёзиш учун ёзувчининг маҳорати, китоб ёзишга ҳаваси, ҳатто енгиб бўлмайдиган хоҳиши ҳам кифоя қилмайди, буларнинг устида дард, ҳаёт берган илҳом, калла, қалбдан бошқа ҳар қандай майда орзу-ҳавасини, ҳар қандай манфаат — ғаразни қувиб чиқарадиган йирик — юксак ғоя, мавж урадиган илҳом керак. Илҳом билан маҳорат топишгандагина, китоб ёзувчининг қалбидан отилиб чиқади, китобхоннинг қалбида акс-садо янграйди»².

Бадий ижод ҳақидаги бу ажойиб гапларни А. Қаҳҳор Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романига ёзган тақризида айтган эди. Бу қимматли фикрларни, даставвал, А. Қаҳҳорнинг ўзига, унинг сермазмун ижодига татбиқ қилиш адолатдан бўларди. Тўғри, бу сўзларда ёзувчининг меҳнати ҳақида ҳеч нарса айтилмайди. Ёзувчи меҳнаткаш бўлиши, доим ишда, ҳаракатда, ўқиш-ўрганишда, изланишда бўлиши керак. Шу билан бирга, А. Қаҳҳор таъкидлашича, ёзувчида инсоф ҳам бўлиши керак. «Адабий асар ёзиш учун, ҳеч шубҳасиз, талант керак, лекин ёзилган нарсани ўчириш, китобхонга зарур гапларнигина қолдириш учун талантнинг ўзигина кифоя қилмайди, инсоф ҳам керак»³. А. Қаҳҳорнинг ўзи ҳам шундай ёзувчилардандир. Унинг илҳоми, туғма қобилиятдан ташқари заҳматкашлиги ҳам унинг асарларида кўриниб турибди.

² «Ўзбекистон маданияти», 16 октябрь 1965 йил.

³ «Совет Ўзбекистони», 28 февраль 1965 йил.

МУНДАРИЖА

Автордан	3
Образ ва бадий нутқ қирралари	6
Ғоя ва портрет	78
Ғоя, образ, пейзаж	111
Образ ва деталь	123
Хулоса	134

На узбекском языке

М. М. Султанова

СТИЛЬ АБДУЛЛЫ КАХХАРА

Издательство «ФАН» УзССР
Ташкент — 1967

Муҳаррир *А. Мансурхўжаева*
Техмуҳаррир *Г. Колесник*
Корректорлар: *М. Холмуҳамедова, М. Алиева*

Р—02610. Теришга берилди 12/VI-67 й. Босишга рухсат этилди 12/VI-67 й. Формати 60×90¹/₁₆—4,25 қоғоз. л. 8,5 босма л. Ҳисоб-нашриёт листи 8,2. 1 вкл. Нашриёт №2223. Тиражи 3000. Баҳоси 89 т.

ЎзССР „Фан“ наشريётининг босмахонаси, Черданцев кўчаси, 21. Заказ 194.
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.